

ი. სიხარულიძე

ქ ე რ თ ვ ე ლ ი
ხ ე ჯ ხ ი ს
ყ რ ქ მ ჯ ე
დ ე მ უ ჯ ი დ ე ჯ რ ე ჯ ი ს ე თ ვ ი ს
XIII-XIV
ს ა უ ჯ უ ნ ე უ ჯ უ ი

გამომცემლობა
„საბჭოთა საქართველო“
თბილისი — 1967

9 (C 41)
9 (47 . 922)
ს 561

*

ქართველი ხალხი საუკუნეების
ბანძილზე მედგრად იცავდა თავის
სახელმწიფოებრივ დამოუკიდებ-
ლობას; განსაკუთრებით ხანგრძ-
ლივი, მძიმე და უთანასწორო იყო
ბრძოლა თათარ დამპყრობლებთან.
ქართველი ხალხის ამ სამართლიანი
ომის პირველ პერიოდს ეხება ეს
წიგნი.

*

შესავლის მაგიერ

ქართველი ხალხის მრავალსაუკუნოვან ისტორიაში საპატიო ადგილი განეკუთვნება სამამულო ომს თათართა წინააღმდეგ. ამ პრობლემის შესწავლა ქართულმა ისტორიოგრაფიამ ნომადთა მფლობელობის ხანაშივე დაიწყო. პირველი ქართველი ისტორიკოსი, რომელმაც იტვირთა ეს მძიმე საქმე, XIV საუკუნის პირველი ნახევრის მოღვაწე ჟამთაღმწერელი იყო. მან ტიტანური შრომა გასწია, მაგრამ იმდროინდელმა მძიმე ვითარებამ არ მისცა საშუალება, დიდ წინამორბედთა კვალზე ევლო, ის სიმხნე და ოპტიმიზმი გამოეჩინა, რომელიც დავითისა და თამარის ისტორიკოსებს გააჩნდაო.

გაცილებით უფრო შორს წავიდა და მკვეთრად გაემიჯნა აღმავალი ხანის ისტორიოგრაფიას ლარგველი ავგაროზ ბანდაისძე (XIV ს. II ნახევარი), რომლის ქსნის ერისთავთა საგვარეულო მატინანე ძალზე საინტერესო ძეგლია თათართა ხანაში საქართველოს მდგომარეობის გასათვალისწინებლად.

XIV საუკუნის მიწურულიდან მოცილებული XVII ს-მდე თათართა მძლავრობაზე თითქმის არაფერი დაწერილა. ფარსადან გორგიჯანიძე პირველი ქართველი ისტორიკოსია, რომელმაც თავისებურად გამართა და ზოგიერთი ახალი ცნობით შეავსო ჟამთაღმწერლის მონათხრობი. ამ მხრივ ენერგიულად იღვაწა ვახუშტი ბაგრატიონმაც. მისი უმთავრესი დამსახურებაც ჟამთაღმწერლის ქრონოლოგიური ხარვეზის შევსების ცდაში მდგომარეობს. მომდევნო ხანის ისტორიკოსები (იოანე ბატონიშვილი, ნიკო დადიანი თუ სხვ.) თათართა ხანის ისტორიის გადმოცემისას ძირითადად ვახუშტის ემყარებოდნენ. მარი ბროსემ ქართული წყაროები პირველმა შეაჯერა აღმოსავლურ თუ ევროპულ წყაროთა მონაცემებთან და ამით საფუძველი დაუდო პრობლემის შესწავლის მეორე ეტაპს.

მარი ბროსეს უმცროს თანამედროვეთაგან ამ რიგის საკითხებს ეხებოდნენ დ. ბაქრაძე, და დ. ჯანაშვილი. პირველმა მნიშვნელოვნად განავითარა წინამორბედის წამოწყება, ხოლო მეორის

ღვაწლი ძირითადად ამ საკითხების პოპულარიზაციაში გამოიხატა. მისი წერილებია ჯერია 1874—1875 წლებში „დროების“ ფურცლებზე იბეჭდებოდა.

ეს წერილები ყურადღებას იპყრობს თათართა მფლობელობის ახლებური შეფასებით. თუ მანამდე ამ მოვლენას უარყოფითად განიხილავდნენ, დ. ჯანაშვილმა, პირველმა ჩვენში, გვერდი აუარა თათართა დაპყრობების ტრადიციულ შეფასებას და იკვლადებით მოვლენად მიიჩნია.

ასეთმა შეხედულებამ ცოტა მოგვიანებით დას. ევროპის ორიენტალისტიკაშიც მძლავრად მოიღვა ფეხი და რუსულ აღმოსავლეთმცოდნეობაშიც გავრცელდა. მას ვერც დიდი რუსი ორიენტალისტი ვ. ბარტოლდი აცდა.

დ. ჯანაშვილის თვალსაზრისი თანამედროვეთაგან არავის გაუზიარებია. დ. ბაქრაძე, ნ. ურბნელი, თ. ჟორდანია და სხვები კვლავ უარყოფითად აფასებდნენ თათართა მფლობელობას. ჩვენს დროში ს. კაკაბაძემ სცადა ამ მოვლენის დადებითი შეფასება, მაგრამ ეს უკვე რუსული ბურჟუაზიული ისტორიოგრაფიის გავლენით.

ამ პრობლემის შესწავლას დიდი ენერგია შეაღია ივ. ჯავახიშვილმა, რომლის მოღვაწეობით დასრულდა კიდეც ის ეტაპი, მარი ბროსემ რომ დაიწყო XIX საუკუნის 40-იან წლებში.

თათართა მფლობელობის შესწავლას დიდი პერსპექტივები შეექმნა ოქტომბრის რევოლუციის შემდეგ, როცა საბჭოური ისტორიოგრაფია კვლევა-ძიების მარქსისტულ გზაზე შედგა და წარმატებებიც თვალსაჩინო მოიპოვა.

მარქსიზმის ფუძემდებლებმა და კლასიკოსებმა ნათლად წარმოაჩინეს ცხოვრების აღმოსავლური წესრიგი: სამეურნეო, სოციალური, პოლიტიკური და კულტურული წყობა, სამხედრო-აღმინისტრაციულ სახელმწიფოთა ხასიათი, პროგრესის შეფერხება ნაკლებ განვითარებულ ხალხთა ბატონობის პირობებში, დაწინაურებულ ხალხთა სამეურნეო სისტემის როლი ნომადთა ცხოვრებაში, თათართა ვანდალიზმის მიზეზები და შედეგები, მათი როლი აღმოსავლეთ ევროპაში ცენტრალური სახელმწიფოების წარმოქმნის საქმეში და მრავალი სხვ.

საქართველოში თათართა ხანა მარქსისტულად პირველად განიხილა ნ. ბერძენიშვილმა და ამ პრობლემის შესწავლაში მესამე ეტაპი დაიწყო.

თათარ-ქართველთა უკრთიერთობის ცალკეულ საკითხებს სპეციალურად თუ სხვა მოვლენებთან დაკავშირებით ეხებოდნენ: ვ. გაბაშვილი, დ. გარიტიშვილი, კ. გრიგოლია, დ. კაპანაძე, ა. კიკიძე, რ. კიკნაძე, დ. ლანგი, თ. ლომოური, შ. მესხია, ე. მეტრეველი, ნ. შოშიაშვილი, ი. ცინცაძე და სხვ.

თათართა ხანაზე საქართველოში მრავალი ქართული და უცხოური წყარო გვაწვდის ცნობებს.

ქართული წყაროდან ყველაზე უძველესია ლაშა გიორგის-დროინდელი ისტორიკოსის თხზულება (დაწერილი XIII საუკუნის 20-იანი წლების დამდეგს). საქართველოში თათართა პირველ ლაშქრობათა მომსწრე ზემატიანის ცნობები რამდენიმე საინტერესო საკითხს გვითვალისწინებს.

ვრცელი და უბადლო პირველწყაროა ეამთაღმწერლის თხზულება. ძვირფას ჩვენებებს შეიცავს „ძეგლი ერისთავთა“, ბექა ჭაყელის „წიგნი სამართლისა კაცთა შეცოდებისა ყოველისავე“, „გარიგება კელმწიფისა კარისა“, „ძეგლის დაღება“ და სხვ.

საყურადღებო ცნობები დაუცავთ XIII საუკუნის სომეხ ისტორიკოსებს: კირაკოს განძაკეცს, ვარდან ბარძებრდეს, გრიგოლ აკანეცსა და სტეფანოს ორბელიანს. შედარებით მცირე, მაგრამ ზოგ შემთხვევაში, ფრიალ საგულისხმო ჩვენებებს გვაწვდიან იმავე საუკუნის ავტორები: სტეფანოს ეპისკოპოსი, სებასტაცი, უსახელო ავტორი, სუმბატ სპარაპეტი, მხითარ აირივანეცი, დავით ბაგიშეცი, ჰეთუმ II, ოვანეს ვანაკან ტაუშეცი, გრიგოლ ჭისეცი, აგრეთვე, კირაკოს რშტუნი (XV ს.) და სხვ.

ირანელი ავტორებიდან აღსანიშნავია: მოჰამედ ან-ნესაუის (XIII ს.), ალა ად-დინ ათა მალიქ ჭუვეინის (გარდ. 1282 წ.), რაშიდ ად-დინ ფაზლულლაჰ ჰამადანის (დაიბ. 1247 წ. ახლოს, გარდ. 1318 წ.), ვასაფ-ი ჰაზრეტის (შიჰაბ ად-დინ აბდალლაჰ იბნ ფაზლულლაჰი—XIII—XIV სს.), ჰამდალლაჰ მუსთოუფი ყაზვინის (XIII—XIV სს.), ჰაფიზ-ი აბრუს (ნურ ად-დინ ლუტფულლაჰ იბნ აბდულლაჰ ალ-ჰერავი) და ზოგ სხვათა თხზულებები. არაბ ჰწიგნობართაგან იბნ ალ-ასირის (აბუ-ლ-ჰასან ალი ბენ აბუ-ლ-ქარიმ მუჰამად ბენ მუჰამად ბენ აბდ ალ-ქარიმ იბნ აბდ ალ-ვაჰიდ აშ-შაიბანი — 1160—1234), აკუთ იბნ აბდ ალლაჰ ალ-ჰამავი არ-რუმის (1778/9—1229), შიჰაბ ად-დინ ალ-ომარის (1301—1349), შიჰაბ ად-დინ აბუ-ლ-აბას აჰმად იბნ ალი ალ-კალკაშანდის

(1355—1418), თაკი აღ-დინ აჰმად იბნ ალი აღ-მაკრიზის (1364—1442) ნაშრომები, ჩინური წყაროებიდან — ჯაო ხუნისა და ჩან-ჩუნის ქრონიკები, მონღოლურიდან — „იუან-ჩაო ბი-ში“ („თქმულებათა საგანძური“) და სხვ. საინტერესო ცნობებს ვხვდებით პლანო კარპინის, გიულიომ რუბრუკისის, მარკო პოლოს და სხვა ევროპელ ავტორთა თხზულებებშიც.

დღეისათვის საკმაოდ დაწინაურებულია წყაროების ტექსტოლოგიური შესწავლისა და გამოცემის საქმე. ჯერ კიდევ რევოლუციამდე დაიწყო (1912) და ჩვენს დროში დამთავრდა (1937) ჯუვეინის „თარიხ-ი ჯეჰან ქუშაის“ („მსოფლიო დამპყრობლის ისტორია“) მირზა მოჰამედ ყაზვინისეული ტექსტის გამოცემა, 30—40-იან წლებში მ. ზიადიმ რამდენიმე ტომად გამოაქვეყნა აღ-მაკრიზის „ქითაბ აღ-სულუქ ლი-მარიფათ დუვალ აღ-მულუქ“ („მმართველი დინასტიების შესაცნობი გზების წიგნი“), 1957 წ. ბაქოში დაიბეჭდა რაშიდ აღ-დინის „ჯამი ათ-თავარიხის“ („ისტორიათა კრებული“) მესამე ტომის კრიტიკული ტექსტი (დაადგინა ა. ალი-ზადემ), 1951, 1956 წლებში ვ. აკობიანმა ერევანში ორ ტომად გამოსცა XIII—XVIII საუკუნეების „მცირე ჟამთაღმწერელთა“ („მანარ ჟამანაკაგრუთჲუნნერ“) მატრიანეების მეცნიერულად დადგენილი ტექსტები და სხვ.

ჩვენთვის საინტერესო აღმოსავლური წყაროების დიდი ნაწილი (ზოგი მთლიანად, ზოგიერთიც ნაწილობრივ) თარგმნილია ევროპულ ენებზე. მ. კატრმერმა ფრანგულ ენაზე თარგმნა და 1837. 1845 წლებში პარიზში გამოსცა აღ-მაკრიზის ისტორიული ქრონიკა, დორნმა გერმანულად თარგმნა და 1847 წელს დაიბეჭდა ჰანდალალაჰ ყაზვინის „ნოზჰათ აღ-ყოლუბის“ („გულთა სიამე“) ის ადგილები, რომლებიც საქართველოს, რანსა და ადარბადაგანს შეეხება. 1903 წელს იულიუს განტინმა პარიზში გამოაქვეყნა ყაზვინის „თარიხ-ი გუზიდეს“ („რჩეული ისტორია“) ფრანგული თარგმანი. საქართველოზე ამ თხზულებებში დაცული ცნობები ქართულად თარგმნა და 1937 წ. თბილისში სპარსული ტექსტივზე გამოსცა ვ. ფუთუ-რიძემ. 1940 წელს ბაქოში გამოქვეყნდა იბნ აღ-ასირის „თარიხ-ი აღ-ჯამილის“ იმ ნაწილის რუსული თარგმანი (პ. ჟუზესი), რომელიც ადარბადაგანს, საქართველოს და მის ყმადნაფიც რანსა და შარვანს შეეხება; 1946—1960 წლებში სამ ტომად გამოიცა „ჯამი-

ათ-თავარიხის¹ სრული რუსული თარგმანი¹, 1958 წელს ჯ. ბოილმა მანჩესტერში ინგლისურ ენაზე ორ ტომად დაბეჭდა „თარიხი-ი ჯე-ჰან ქუშაი“. ნ. შოშიაშვილმა ქართულად გადმოიღო და 1960 წელს სომხური ტექსტითურთ გამოაქვეყნა გრ. აკანეცის „პატჰუმუნ აზ-გინ ნეტოლაც“ („მოისართა ტომის ისტორია“); 1964 წელს ე. სისა-რულიძემ გამოსცა ალ-ჰამავის „მუჰამ ალ-ბულდანის“ იმ ხაწილია ქართული თარგმანი (არაბული ტექსტით), რომელიც საქართველო-სა და კავკასიას ეხება; ა. გ. გალსტიანმა რუსულად თარგმნა და 1962 წელს მოსკოვში გამოსცა თათართა მფლობელობის ამსახველი XIII—XIV საუკუნეთა სომხური ძეგლები (მატიანეები, მინაწერე-ბი) და სხვ.

რუსულ და ქართულ ენებზე ჩინებულად არის თარგმნილი თათართა ხანის ევროპული წყაროებიც. 1825 წელს რუსულ ენაზე გამოქვეყნდა ასცელინის მოგზაურობა (ლათინურიდან თარგმნა იაზიკოვმა). გ. ქიქოძემ ქართულად თარგმნა და 1942 წ. დაბეჭდა კარპინისა და რუბრუკვისის თხზულებები: „ისტორია მონღოლე-ბისა, რომლებსაც ჩვენ თათრებს ეუწოდებთ“ და „მოგზაურობა აღმოსავლეთის ქვეყნებში“. რუსულ ენაზე თარგმნილია მარკო-პოლოს მოგზაურობა (ძველი ფრანგულიდან თარგმნა ი. ნ. მინა-ევმა) და სხვ.

უკანასკნელ დროს დიდი სწრაფვა შეინიშნება არა მარტო თარგმანის კულტურის ასამაღლებლად, არამედ ძველი მანკიერი პრაქტიკის (ნაწყვეტების გამოცემა) დასაძლევადაც. მაგრამ ყველ-გან ეს ჯერ კიდევ ვერ ხერხდება და ისევ წყაროს ცალკეული ად-გილების (რამდენაღუკ უფრო გაფართოებული სახით) თარგმანი ქვეყნდება.

საბჭოთა ისტორიკოსები ცდილობენ ღრმად შეისწავლონ თა-თართა ხანის ისტორიოგრაფია, შეიცნონ ცალკეულ ავტორთა ვი-ნაობა, გახსნან ისტორიული წყარო და სხვა, მაგრამ ჩამორჩენა მაინც საგრძნობია. ჯერჯერობით არათუ გამოკვლეულ-დასაბუთე-ბული, არამედ მინიშნებულიც კი არ არის ისეთი დიდი მნიშვნე-

¹ პირველი ტომის პირველი წიგნი სპარსულიდან თარგმნა ლ. ა. ხ. ითაგუ-როვმა, მეორე წიგნი — ო. ი. სპირნოვამ (ორივე 1952 წ. დაბეჭდა), მეორე ტომი — ი. პ. ვერხოვსკიმ (გამოქვეყნდა 1960 წ.), ხოლო მესა-მე — ა. კ. არენდსმა (პირველად გამოიცა 1916 წ., მეორედ სპარსულ ტექსტთან ერთად — 1957 წ.).

ლობის ზოგიერთი ასპექტი, რომელიც „იუან-ჩაო ბი-შის“, „ჯამი-აუ-თავარიხს“ და ზოგ სხვა ძეგლს გააჩნდა თავის დროზე. სრულიად უმართებულოდ არის მიჩნეული ჯუვეინი თუ სხვა რეტროგრადები ცივილიზაციის „მფარველებად“. თათართა ის ვანდალიზმი, რომელსაც ილხანთა სამსახურში მყოფი ისტორიკოსები აღნიშნავენ, მათ რენეგატობის მძიმე დაღს ვერ მოაცილებს. როცა ჯუვეინი პულაუს თუ მის წინამორბედთა სისხლიან თარეშს და ნგრევას აღწერდა, ამას აკეთებდა არა პროგრესისადმი ერთგულებით, არამედ ოფიციალურ თვალსაზრისთან სრული თანხმობით, ილხანის ამით თავს შეურაცხყოფილად კი არ გრძნობდა, პირიქით, ამაყობდა კიდევ. მისი თვალსაზრისით, ეს „გმირობა“ იყო და ჯუვეინსაც ევალებოდა სისრულით წარმოეჩინა იგი.

სხვა ვითარება შეიქმნა ყაზანის ზეობის ხანაში, მაგრამ აღრინდელ განადგურებათა ფართო ფონზე ჩვენება აქაც ისევე აუცილებელი იყო, როგორც ამ ილხანის რეფორმების მნიშვნელობის გაზვიადება და რაშიდ აღ-დინიც გულმოდგინედ ილწვოდა. საქართველოს პროგრესის თვალსაზრისით ძნელი არ არის ყაზანის ამ ერთგული თანამებრძოლის (საილხანოს გაძლიერების მოწადინისა და აჯანყებულ ქართველთა წინააღმდეგ საილხანოს კარის ღონისძიებათა აქტიური მონაწილის) მართებული შეფასება.

არც თათართა ხანის სომხური ისტორიოგრაფიაა ჯეროვნად შეფასებული და არც ქართული. ამიტომაც, რომ სამეცნიერო ლიტერატურაში დღემდე გასავალი აქვს ძველი ქართველი და სომეხი ისტორიკოსების ბევრ უმართებულო შეხედულებას.

წყაროთა მნიშვნელოვან ფონდს ქმნის იმდროინდელი ეპისტოლარული, დიპლომატიკური, ეპიგრაფიკული, ნივთიერი, ენობრივი და სხვა ხასიათის მასალები.

პირველი რიგისაა საქართველოს მეფეებისა და რომის პაპთა მიმოწერის დოკუმენტები. დიპლომატიკურ ძეგლებს შორის სკარბობს „დაწერილი“ (მიქელ კათალიკოსის, ძაგან აბულეთისძის, ბეგა სურამელის, ნიკოლოზ კათალიკოსის და სხვ.). სიგელებიდან აღსანიშნავია დავით ნარინის გელათისადმი შეწირულების წიგნი (ე. წ. „საბანელას დავთარი“).

ეპიგრაფიკული ძეგლებიდან განსაკუთრებით საყურადღებოა ანისის წარწერები (სომხური, სპარსული). ნივთიერ წყაროებში

ყველაზე უფრო უხვია მონეტები (ქართული, თათრული), ენობრივში — სამოხელეო ტერმინები და ანთროპონიმია.

საგულისხმო მასალა-დაკვირვებანი შეგვძინა საველე ძიებამაც. სხვადასხვა დროს ავტორს საშუალება ჰქონდა შემოეგლო სამხრეთ-დასავლეთ საქართველო, მოეწყო ცალკეული გასვლები შიდა ქართლში, სომხეთში, კუხეთში, ჰერეთში, რანსა და სხვაგან.

* * *

კლასობრივი საზოგადოების განვითარებას კლასთა ბრძოლა განსაზღვრავს. ფეოდალიზმის ხანაში მოწინავე ძალები სამეფო ხელისუფლების გარშემო არიან შემოკრებილნი, პროგრესისათვის ბრძოლის ჰეგემონი ამ დროს მეფეა, ხოლო რეაქცია უმთავრესად მთავრულ (მოგვიანებით მთავრულ-თავადურ) წრეებში ბორგავს და მტრულად ეკიდება ცენტრალური ხელისუფლების ყოველ წარმატებას. ეს მტრობა შინაპოლიტიკური სფეროთი არ იფარგლება და გარეპოლიტიკურ ურთიერთობაშიც ძლიერად ვლინდება. შინაგანი რეაქცია მხოლოდ ისეთ საგარეო ძალას ებრძოდა, რომელიც ქვეყნის პროგრესის გაძლიერებას უწყობდა ხელს, ხოლო იმას კი, რომელიც პატრიოტთა დასუსტებასა და ქვეყნის წინსვლის შეფერხებას ესწრაფვოდა, უკავშირდებოდა და მხარს აძლევდა. ასე იყო თათართა მოძალებისა და ბატონობის დროსაც. იშვიათი არ არის შემთხვევა, როცა საზოგადოების ეს ნაწილიც განუდგებოდა ხოლმე უცხო ძალას, მაგრამ ეს პროგრესული მიზანსწრაფვით კი არ მოსდიოდა, არამედ „საქმისა რისათვისმე“. ასე რომ, ბრძოლის მთელი სიმძიმე საზოგადოების პროგრესულ ნაწილს აწვა და ისიც ყოველი ღონით ებრძოდა გარეშე და შინაური მტრის კოალიციას. ეს ომი მძიმე, უთანასწორო და ხანგრძლივი იყო, მაგრამ ქართველი პატრიოტები არ გატეხილან და თავიანთი მედგარი ბრძოლით დიდი წვლილი დასდეს არა მარტო საქართველოს, არამედ საკაცობრიო პროგრესს. როგორ განვითარდა აღმავალი საქართველოს ეს დიდი სამამულო ომი, ვინ იყვნენ მისი გმირები, როგორ იბრძოდნენ ისინი, ვინ იყვნენ ის რეტროგრად-მოღალატენი, რომლებიც ნებით თუ უნებლიედ აფერხებდნენ ამ ბრძოლას, ვინ იყვნენ თათრები, რომლებმაც ჩვენს ქვეყანას და კულტურული მსოფლიოს უდიდეს ნაწილს თავს დაატეხეს უსამართლო და გამა-

ნადგურებელი ომი. როდის შეხვდნენ თათრები და ქართველები პირველად ერთმანეთს, სად და როგორ წარიმართა მათი ბრძოლები, როდის შემოადგა მტერი ქვეყანას დასაპყრობად, როგორ დამყარდა ნომადთა ბატონობა საქართველოში, როგორ ვითარდებოდა პირველ პერიოდში (1236—1337 წწ.), და სხვა — აი ის ძირითადი საკითხები, რომლის გაშუქებასაც მიზნად ისახავს ეს ნაშრომი (იბეჭდება შემოკლებით).

ამ თემაზე მუშაობას შევუდექი ნ. ბერძენიშვილის რჩევით. მანვე ჩვეული გულმოდგინებით წაიკითხა იგი 1964 წელს და მრავალი საგულისხმო მითითება მოგვცა, რასაც მადლიერებას ღრმა გრძნობით აღვნიშნავ.

საყურადღებო შენიშვნებისათვის მადლობას მოვახსენებ აკრეთვე ზ. ანჩაბაძესა და ამ წიგნის რედაქტორს მ. დუმბაძეს.

საქართველო თათართა ზემოსეშების წინ

XII საუკუნის საქართველოს განვითარებისათვის ხელსაყრელი პირობები შეექმნა. თურქულ-სელჩუკურ მოძალდას, რომელიც XI საუკუნის შუა ხანებიდან მახლობელ აღმოსავლეთსა და კავკასიის კულტურულ მსოფლიოს წაღეკვით დაემუქრა, XII საუკუნის დამდეგიდან მნიშვნელოვნად შეეცვალა პოზიციები. ნომადთა არისტოკრატიის ფეოდალიზაცია, „ფრანგთა“ გამოსვლა, აბსოლუტიზმის განმტკიცება საქართველოში და ამ დიდ ბრძოლაში კავკასიის ხალხთა გაერთიანება გამარჯვების საიმედო გარანტიას იძლეოდა. მართალია, სამამულო ომი სელჩუკობასთან ხანგრძლივი გამოდგა, მაგრამ დავით აღმაშენებლის წინამძღოლობით მოპოვებულ წარმატებათა შემდეგ სელჩუკები საქართველოს ნორმალურ განვითარებას სერიოზულ დაბრკოლებებს ვერ უქმნიდნენ. კავკასიის პროგრესისათვის სხვა საშიში ძალა იმუროინდელ მსოფლიოში არ არსებობდა.

ჩრდილო კავკასიაში XII საუკუნის ათიანი წლებიდან ყივჩაყები წინანდებურად ველარ მძლავრობდნენ, თუმცა ჩრდილოეთის გზაზე ჭერ კიდევ მკაცრ კონტროლს ამყარებდნენ და მნიშვნელოვნად აფერხებდნენ საქართველო-რუსეთის ურთიერთობას. ყივჩაყთა პრობლემის გადაწყვეტისათვის იმ დროს რეალური შესაძლებლობანი ისახებოდა. დავითმაც არ დააყოვნა, დიდი წარმატებით გადაჭრა რუსეთის გზის საკითხი და ყივჩაყთა დიდი ნაწილიც უშუალოდ ჩააყენა პროგრესის სამსახურში.

ყმაღნაფიციის რიგზე თანამშრომლობდნენ საქართველოსთან ადრეფეოდალური ოსთა სამეფო-სამთავროები. გარდა სამხედრო ძალისა და სხვა საყმაღნაფიცო ვალდებულებებისა, ოსეთიდან შე-

მოდიოდა საქართველოში საიმპორტო პურის მნიშვნელოვანი ნაწილი.

XII საუკუნეში საქართველო აქტიურ ურთიერთობაში იყო რუსულ სამთავროებთანაც. ქართველი მეფის ასულის გადედოფლება კიევში (1154 წ.) და ვლადიმირის მთავრის ძის სიძედ შემოყვანა ბაგრატიონთა სახლში (1185 წ.) კარგად მიუთითებს იმდროინდელი საქართველოს საგარეო პოლიტიკაში ჩრდილოეთის საკითხის ადგილზე.

სელჩუკები, ნორმანები, პაჭანიკები, შინაგანი რეაქცია — არასრული სია მტრებისა, რომელთა რკალშიც მოექცა აღმოსავლეთ რომის იმპერია XI საუკუნის მეორე ნახევარში.

მძიმე განსაცდელის ქამს ბერძენმა პატრიოტებმა აღუქსი კონსტანტინის მეთაურობით ქეშმარიტად გმირული სული ჩაიდგეს და იმპერია დაღუპვისაგან იხსნეს.

კომნენის ხელისუფლება ცუდად არ ურკვეოდა რომის პაპისა და დას. ევროპელ მონარქთა აღმოსავლურ პოლიტიკაში, მაგრამ სელჩუკებისაგან მიმძლავრებული იძულებული იყო მაინც მტრულ დასავლეთში ეძია დახმარება. მოუვიდნენ კიდევ ჯვრებიანი რაინდები, რომლებმაც, მიუხედავად თავიანთი საუბიექტური მიზანდასახულობისა, უდავოდ დიდი როლი შეასრულეს პროგრესისათვის ბრძოლაში. განსაკუთრებით დიდი პოლიტიკური და ზნეობრივი მნიშვნელობა ჰქონდა იკეის განთავისუფლებას და სელჩუკთა „უძლეველი“ მხედრობის პირველ დამარცხებებს. „ფრანგთა“ ტრიუმფალურ წარმატებათა ხმა შორს, აღმოსავლეთში, გავარდა და სელჩუკთა დაპყრობილ ხალხებს ნომადთაგან თავდახსნის იმედი აღუძრა.

დიდი სიმაპაცით გაიარეს რაინდებმა გრძელი გზა ნიკეიდან იერუსალიმამდე. ამ წარმატებათა მნიშვნელოვანი ნაწილი ბიზანტიას ერგო, თუმცა კეისარი უფრო მეტს მოითხოვდა. ეს წინააღმდეგობა ბიზანტიელებსა და ჯვაროსნებს შორის მალე ომში გადაიზარდა.

ნორმანთა პრობლემის მოგვარების შემდეგ კონსტანტინეპოლის მთავრობამ მთელი ძალები სელჩუკთა ფრონტზე გადაისროლა და წარმატებასაც მიაღწია.

ბიზანტიის ფეხზე წამოდგომასა და მედგრად გამოსვლას აღტაცებაში მოჰყავდა სელჩუკობასთან შებმული საქართველო.

ვენეციასთან ვერაფერი გააწყო, თორემ ყველა სხვა მხრით იოანე კომნენის საგარეო პოლიტიკა დიდად წარმატებული იყო. იმპერიის ჩრდილო საზღვრის უშიშროების უზრუნველყოფა, ბრწყინვალე გამარჯვებები სელჩუკთაზე და მრავალი სხვა ამშვენებს კომნენთა სახლის ამ ნიჭიერი წარმომადგენლის პოლიტიკურ მოღვაწეობას.

იოანეს სიკვდილის შემდეგ გართულდა ბიზანტიის საგარეო და საშინაო მდგომარეობა, ვერც მანუილ პირველი აღმოჩნდა მოწოდების სიმადლეზე. წარმატებებმა იკლო, რეაქცია კი დღითიდღე ძლიერდებოდა. მდგომარეობის გამოსწორების ანდრონიკე კომნენისეული პოლიტიკაც უღლეური აღმოჩნდა და 1204 წელს იმპერიაც დაეცა.

ბიზანტიის ნანგრევებზე წარმოქმნილ ბერძნულ სახელმწიფოთა ენერგიის უდიდესი ნაწილი ურთიერთმეტოქეობას შეეღია. მოძმეთა შორის ბრძოლაში, არცთუ ისე იშვიათად, მონაწილეობდნენ გარეშენიც — სელჩუკები, ლათინები, ბულგარები და სხვები. საკუთარი სისუსტის საკომპენსაციოდ უცხო ძალას ნიკეის იმპერატორიც იწვევდა, სინოპის მთავარიც, ეპირის ხელისუფალიც და სხვ. არც ისეთი შენთხვევა იყო იშვიათი, როცა საგარეო მტრები, კერძოდ, სელჩუკები, დაუპატიჟებლადაც მიდიოდნენ ნიკეის, სინოპის თუ სხვათა წინააღმდეგ.

1214 წელს იკონიის ბულტანმა ტრაპიზონის იმპერატორი იყმო, დავით კომნენის სამთავრო დაიპყრო და სინოპი დაიკავა.

ტრაპიზონელთა ხანგრძლივ ბრძოლას სელჩუკთაგან თავდასახსნელად შედეგი არ ჰქონია. იკონიის სულტნის ყმობაში დახვდა ტრაპიზონის კეისარი თათრებს.

XII საუკუნის 70-იანი წლებიდან განსაკუთრებით გართულდა მდგომარეობა დასავლეთ წინა აზიასა და სირია-პალესტინაში. ერთი მხრით, არ ცხრებოდა ქრისტიანული ქვეყნების წინააღმდეგობა, ხოლო, მეორე მხრით, ძლიერდებოდნენ მუსლიმანური სიხელმწიფოები. ასპარეზზე გამოვიდა ეგვიპტის ძლიერი სასულტნო; ძალები შემოიკრიბა და ზღვებზე გასვლისათვის აქტიური ბრძოლა დაიწყო რუმის სასულტნომაც.

ფატიმიანური მისრეთი იმ დიდი სატრანზიტო გზის ერთ მონაკვეთზე ბატონობითაც კმაყოფილდებოდა, რომელიც ადენ-წითე-

ლი ზღვით და აიზაბ-ნილოსით ალექსანდრიაში ჩადიოდა; აიუბი-ანთა ეგვიპტე კი შორს გაიქრა აღმოსავლეთში და ბაღდადის გზის დაუფლებაც მოიწადინა. ქაიროს პირველი აიუბიანის პოლიტიკურ ღონისძიებას მოჰყვა ხლათის მფლობელის დამორჩილება.

ვანის ტბის სანახებზე დიდი ზანია თვალდადგმულ ქართველებს არ ეპრიანებოდათ აიუბიანის აღმოსავლური პოლიტიკა, მაგრამ მის წინააღმდეგ გალაშქრებისათვის საჭირო ამინდი საქართველოს ჯერ კიდევ არ ედგა. თბილისის სამეფო კარმა, გარდა უშედეგო პროტესტისა, ვერც იერუსალიმელ ქართველთა შევიწროების სალაპ ად-დინისეულ პოლიტიკას დაუდო ზღვარი.

სალაპ ად-დინის სიკვდილის შემდეგ მისი სახელმწიფო დაიშალა და შინა ომმა მოიცვა. ასეთ ვითარებაში საქართველოს შეეძლო აიუბიანთა აღმოსავლურ სამფლობელოებს დამუქრებოდა. წაპარმენის მოქმედება (გუზან აბულასანისძის განდგომასთან დაკავშირებით) საამისოდ კარგ საბაბს იძლეოდა, მაგრამ ქართველები ამჯერად არზრუმის, რანისა და სხვა გარეპოლიტიკური პრობლემებით იყვნენ დაკავებულნი და მისრეთის სამფლობელოებს მხოლოდ ბასიანის ბრძოლის შემდეგ შეუტიეს.

ადილ აიუბიანს, რომელიც ამ დროს ძირითადად სირია-პალესტინის ჯვაროსნებთან და კილიკიის სომხურ სამეფოსთან ბრძოლით იყო დაკავებული, აღმოსავლეთში აქტიური გამოსვლისათვის არ ეცალა. სიცოცხლის უკანასკნელი წლები მან მეხუთე ჯვაროსნული ლაშქრობის მოგერიებას შეაღია. არც მის შემკვიდრება ჰქონია საშუალება სალაპ ად-დინურ აღმოსავლური პოლიტიკის გასატარებლად. ის მეხუთე ჯვაროსნულ ლაშქრობასა და კილიკიასთან მოპოვებული წარმატებებითაც კმაყოფილი უნდა ყოფილიყო. ჯვაროსნები არც აიუბიანთა უკანასკნელ სულტნებს — ადილს, სალიპ ნაჰმ-ად-დინს და მუჰან თურანშაჰს აძლევდნენ მოსვენებას. ამასობაში თათრებიც მოვიდნენ.

ახალმა ვითარებამ საქართველო-მისრეთის ძველი ურთიერთობის შეცვლა გააპირობა. მონღოლთა წინააღმდეგ აჯანყებული ქართველები ქუთაისის თუ თბილისის ტახტიდან ახლო პოლიტიკურ ურთიერთობაში იყვნენ მისრეთის ბაჰრებთან.

აიუბიანთა ზეობის ზანაში ეგვიპტე აზია-აფრიკასა და ევროპას შორის ვაჭრობის ცენტრი იყო. ევროპის მრავალ ქვეყანას-

თან ერთად¹ ალექსანდრიასთან საეპრო ურთიერთობა ჰქონდა საქართველოსაც².

ეგვიპტის როლი მსოფლიო სატრანზიტო ვაჭრობაში განსაკუთრებით გაიზარდა 1258 წლის შემდეგ, როცა თათრებმა ბაღდადი აიღეს.

XII საუკუნის უკანასკნელი მესამედიდან თანდათან ძლიერდება რუმის სასულტნოც. მართალია, მარიოკეფალის ტრაგედია ბიზანტიამ არ შეარჩინა იკონიის სულტანს და 1177 წელს სასტიკად დაამარცხა, მაგრამ ეს ბერძენთა უკანასკნელი დიდი წარმატება იყო მცირე აზიის ფრონტზე. ანგელოსებს იმპერიის აღმოსავლური პოლიტიკის კომპენსურად წარმართვის ძალა აღარ შესწევდათ. სელჩუკებს კიდევ უფრო უკეთესი დრო დაუდგათ ბიზანტიის იმპერიის დაცემის შემდეგ. რუმმა მარჯვედ გამოიყენა ნიკეისა და ტრაპიზონის იმპერიების წინააღმდეგობა. წარმატებით გადაჭრა შავ ზღვაზე გასვლის პრობლემა და მალე ყირიმსაც გადაწვდა.

იკონიის სულტნები დიდი მონღომებით ცდილობდნენ მცირე-აზიური ბერძნული სახელმწიფოების დამორჩილებას, მაგრამ ბერძენ პატრიოტთა ნიკეის საბუდარს ვერაფერი მოუხერხეს.

XII საუკუნის 70-იან წლებში რუმმა ძლიერი მეტოქის, დანიშმენიანთა სახელმწიფოს დამორჩილებაც შეძლო. ნურ ად-დინ არსლან შაჰის გარდაცვალების (1173 წ.) შემდეგ შესუსტდა ზენგიანთა ძლიერებაც.

იკონიის სასულტნომ აიუბიანთა მისრეთის გაძლიერებითა და სირია-პალესტინაში მისი აგრესიული პოლიტიკითაც კარვად ისარგებლა ერთხანს.

რუმის სწრაფი აღმავლობა დროებით შეაფერხა მესამე ჯვაროსნულმა ლაშქრობამ და შინაომმა, რომელიც ყილიჯ-არსლან მეორის გარდაცვალების შემდეგ ატყდა სასულტნოში.

ეგვიპტიდან კარზე მომდგარი საფრთხის ვითარებაში ქვეყნის შინაური აშლილობა შეეძლება საბედისწეროც გამომდგარიყო მცირე აზიის სელჩუკთათვის, მაგრამ სალაჰ-ად-დინის გარდაცვალებ-

¹ W. Haud, Histoire du Commerce du Levant au moyen âge, t. 1 Leipzig, 1923, გვ. 86.

² ისტორიანი და აზმანი შარავეან დედთან, ქართლის ცხოვრება, ტექსტი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით დადგენილია ს. უაუხჩი-შვილის მიერ. ტ. II, თბილისი, 1959, გვ. 80 (ქვემოთ — ისტორიანი და აზმანი).

ბამ იხსნა რუმი და მთელი წინა აზია ძლიერი ქურთის მძლავრობისაგან.

ამიერიდან რუმის ძლიერებას თათართა მოძალებამდე ველარავინ უქმნიდა სერიოზულ დაბრკოლებას. მართალია, ბასიანის წარუმატებლობამ კარგა ხნით გადადო იკონიის აღმოსავლური ჯეგმები, მაგრამ მცირე აზიის სამხრეთსა და დასავლეთში სელჩუკები მინც აქტიურად მიიწევდნენ წინ. ჯერ კიდევ ლიას ად-დინ ქაიხოსრო პირველს ხვდა წილად ხმელთაშუა ზღვაზე გასვლის ბედნიერება (1207 წ.).

კილიკიის სომეხთა და იოანიტთა ორდენის ჯვაროსნების კოალიცია იზ ად-დინ კეიკავუს პირველისათვის თუმცა დაუძლეველი აღმოჩნდა, მაგრამ კილიკიის პრობლემის მოგვარება იკონიას დიდხანს აღარ შემოგვიანებია.

დიდი წარმატებით გამოდიოდა გარეპოლიტიკურ სარბიელზე ალა ად-დინ ქეიყუბად პირველისა და ლიას ად-დინ ქაიხოსრო მეორის რუმი.

მცირე აზიის სელჩუკთა გაძლიერებას ზღვარი დაუდეს თათრებმა, რომლებმაც 1243 წელს ქესედალთან სასტიკად დაამარცხეს იკონიის ლაშქარი. ამიერიდან რუმი თათართა ვასალურ ქვეყნად იქცა და სწრაფი დაცემის გზაზე შედგა.

XII საუკუნის მიწურულიდან რუმის მიმდგომი და მოკავშირენი იყვნენ ერზიჯანის მანგუჯაკიანები, რომლებიც ამ ქვეყანაში ალფ-არსლანის დროიდან ისხდნენ. ყილიჯ-არსლან ნეორემ ერზიჯელ ფაზრ ად-დინ ბაჰრამშაჰთან დინასტიური კავშირიც გააბა და თავისი ერთადერთი ასული მიათხოვა.

ყილიჯის უფროსმა შვილმა, სულეიმან მეორემ XIII საუკუნის დამდეგს სიძე საქართველოს წინააღმდეგ ლაშქრობაში გაიყოლია.

ბასიანის ომის შემდეგ ერზიჯანი ერთხანს საქართველოს ყმადნაფიცი ქვეყნების რიგში ჩადგა, მაგრამ მალე იქ ისევ რუმის სულტნის ხელისუფლება დამყარდა. ალა ად-დინ ქეიყუბად პირველმა სეპარატიული მისწრაფების ერზიჯანის მფლობელი კირშეხირში გადაიყვანა და სასულტნო გააუქმა.

XII საუკუნის 50-იან წლებში საქართველოს წინააღმდეგ გამოვიდა არზრუმის მფლობელი. აგრესორი თურქი ხელისუფალი ტყვედაც კი ჩაუვარდა ქართველებს ანისის ბრძოლაში, თუმცა

ვერც ამან ასწავლა ჰკუა და ტყვეობიდან თავდახსნის აქტიურად მონაწილეობდა შაჰარმენის ლაშქრობაში.

კარნუ-ქალაქის მფლობელი არც 80-იან წლებში ცხრებოდა და ისევ ენერგიულად მოიწევდა საქართველოსაკენ, თუმცა კვლავ მწარე დამარცხება იყო აგრესორის ხვედრი. მხოლოდ ძუტაფრად-დინმა მოინდომა საქართველოსთან დაახლოება და თამარის ხელის საძიებლად თბილისს ეწვია. თამარის ნახევარდაზე დაქორწინებულ თურქ მფლობელს დიდხანს აღარ დაცლია არზრუმში. კარნუ-ქალაქს მალე ყილიჯ-არსლანი დაეუფლა და 1188 წელს საუფლისწულოდ მისცა თავის მესამე ძეს, მოლის ად-დინ თოღრილშაჰს.

თბილისის სამეფო კარს იმ დროს საშუალება არ ჰქონდა შესაფერისად ეპასუხა ყმადნაფიც ქვეყანაში რუმის აგრესიაზე. საამისო პირობები საქართველოს 90-იან წლებში შეექმნა, როცა მდგომარეობა შინაც გაუუმჯობესდა და გარეთაც. ქართველებმა მარჯვედ გამოიყენეს ყილიჯ-არსლანის სიკვდილის შემდეგ რუმში ამტყდარი ძმათაშორისი ბრძოლა და არზრუმის ქვეყანაზე წავიდნენ, მაგრამ სელჩუკთა უფლისწულის დამორჩილება ერთხანს მაინც ვერ მოხერხდა.

ახლო აღმოსავლეთის გზებიდან საქართველოს უკუგდებან ისახავდა მიზნად სულეიმან II ბასიანის ბრძოლაში, რომელშიც აქტიურად მონაწილეობდა მისი ძმა, არზრუმის მფლობელი თოღრილშაჰიც. ამ წარუმატებელი ლაშქრობის შემდეგ რუმში კვლავ შინაომი ატყდა, ხოლო მალე ძმის მკვლეელი სულტანიც გარდაიცვალა. ამით ისარგებლა ტახტმიხდილმა ღიას ად-დინმა და იკონიაში განმტკიცდა.

ახალი სულტნის ენერგიის უდიდესი ნაწილი ნიკეის იმპერიამ შთანთქმა.

იკონიიდან მხარდაქერას მოკლებული სულეიმან შაჰის ყოფილი არზრუმელი მიმდგმური იძულებული იყო საქართველოს მეფის სიუზერენობა ეცნო.

კარნუ-ქალაქელი ყმადნაფიცი აქტიურად გამოეხმაურა პატრონის მოწოდებას თათართა პირველი შემოსევის დროსაც. არზრუმის მფლობელს მერყეობა მხოლოდ ლაშას გარდაცვალების შემდეგ დატყობია. რუსუდანის ხელისუფლებას კარნუ-ქალაქელთა შემომტკიცება სელჩუკიანი მძევლის მოყვანით უზრუნველ-

უყვია¹. მეტიც, ცოტა მოგვიანებით ეს მძევალი საქართველოს დედოფლის მეუღლე გახდა.

ეს ფაქტი კარგად მიუთითებს იმაზე, თუ რაოდენ დიდ ყურადღებას აქცევდნენ საქართველოში უდიდესი ეკონომიური და სტრატეგიული მნიშვნელობის არზრუმსა და მის ქვეყანას.

ხვარაზმელთა შემოსევების შედეგად საქართველომ ბევრი ყმადნაფიცი, მათ შორის არზრუმიც, დაკარგა. ამიერიდან მას რუმის სულტანი დაეუფლა. იკონიის სასულტნო არზრუმს თათართა მოძალების ქამსაც ფლობდა (თათრებმა იგი 1242 წელს აიღეს).

სელჩუკთა იმპერიის უკიდურეს აღმოსავლეთში XII საუკუნის მეორე ნახევარში სწრაფად გაძლიერდა ხვარაზმის სასულტნო, მაგრამ იგი თამარის დროს საქართველოს საფრთხეს ვერ უქმნიდა. პირიქით, ხვარაზმელების — თექეშისა და მუჰამედის პოლიტიკური გეგმები ახლო აღმოსავლეთში მნიშვნელოვნად ასუსტებდა ანტიქართულ ფრონტს ადარბადაგანსა და ირანში.

ხვარაზმის სასულტნოსა და საქართველოს პოლიტიკური ინტერესები ერთმანეთს ადარბადაგანში შეეჯახა XIII საუკუნის 20-იან წლებში.

ჩალალ ად-დინი არ დაკმაყოფილდა ადარბადაგანის დაუფლებით და მალე საქართველოს დაპყრობაც მოინდომა. მართალია, მიზანი ვერ აისრულა, მაგრამ საქართველოს ეს ხანგრძლივი და უთანასწორო ბრძოლა ძვირად დაუჯდა.

პოლიტიკურ ზრდასთან ერთად ხვარაზმის სახელმწიფო XII—XIII საუკუნეთა მიჯნაზე ძლიერ დაწინაურდა ეკონომიურად და კულტურულად. განსაკუთრებით ცხოველ სავაჭრო ურთიერთობაში იყო აღმოსავლეთის ქვეყნებთან². მის საგარეო ვაჭრობაში უმნიშვნელო ადგილი არც მახლობელი აღმოსავლეთის, საქართველოსა და აღმოსავლეთ ევროპის ქვეყნებს ეჭირათ.

კავკასიის პროგრესისათვის წარმატებული ბრძოლა, უპირველეს ყოვლისა, საამისოდ აუცილებელი მატერიალური ბაზის განმტკიცებას საჭიროებდა. ამიტომაც იყო, რომ სელჩუკთა წინააღმდეგ დიდი ომი ქართველებმა ველში დაიწყეს და XII საუკუნის

¹ ქამთალმწერელი, ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 172 (წყევით — ქამთალმწერელი).

² Архив Маркса и Энгельса, т. V, 1938, გვ. 220.

20-იანი წლების დამდეგს აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში გავიდნენ. დავით აღმაშენებელი პირველად შარვანს უმიზნებდა; ეს საქმე დავითმა შარვანშაჰთან მოყვრული კავშირის გაბმით დაიწყო, მაგრამ როცა იგი საკმაო არ აღმოჩნდა, ომით შევიდა შარვანში და მისი შაჰი ჯერ ყმობის პირზე დაიმორჩილა, ხოლო შემდეგ, როცა ამ ქვეყნის შემომტკიცებისათვის პოლიტიკური ურთიერთობის ამ ფორმამ აღარ იკმარა, ხელმწიფობით შეცვალა.

შარვანის საკითხის დავითისეული გადაწყვეტა საბოლოო არ გამოდგა და მისი მემკვიდრეების დროს კვლავ გადაისინჯა; მართალია, შარვანშაჰის სამფლობელო ამიერიდან შამახის დასავლეთით ისე შორს აღარ ვრცელდებოდა, როგორც ადრე იყო, მაგრამ ეს ღონისძიება პროგრესის საქმეს ძველებურად ველარ ემსახურებოდა.

გაცილებით რთული გადასაწყვეტი აღმოჩნდა რანის საკითხი. რადგან იქ სელჩუკები უფრო მტკიცედ იყვნენ ფეხმოდგმულნი, ვიდრე შარვანში, სადაც გამათავისუფლებელი ლაშქრის წარმატებას მნიშვნელოვან პირობას უქმნიდა ქვეყნის ქრისტიანი მოსახლეობის მხარდაჭერა. კარგად ჩანდა, რომ XII საუკუნის 20-იან წლებში ქართველები განძაზეც წავიდოდნენ და არც თბილისსა და დმანისს დატოვებდნენ გათავისუფლების გარეშე. ამის შეცნობამ და შორსმიმავალი საქართველოს შემუსვრის აუცილებლობამ მოიყვანა თბილისთან თურქთა დიდი ლაშქარი 1121 წლის აგვისტოში, თუმცა გამარჯვების ნაცვლად სამარე, ტყვეობა და ჯაბნური ლტოლვის სირცხვილი იყო მტრის ხვედრი დიდგორში.

დავით აღმაშენებელს რანის საკითხის მოწესრიგება აღარ დაცალდა. ამ ამოცანის გადაწყვეტა დემეტრე პირველის საქართველომ იკისრა და წარმატებითაც შევიდა განძაში, თუმცა იქ მალე ისევ მტერი განმტკიცდა და XII საუკუნის მიწურულამდე განძა კვლავ საქართველოს წინააღმდეგ მებრძოლ თურქთა მთავარ ბასტიონად დარჩა. განძის პრობლემა შამქორის წარმატებულმა ომმა გადაჭრა. ამ ქვეყნის ათაბაგი საქართველოს ყმადნაფიცი გახდა. რა თქმა უნდა, პოლიტიკური ურთიერთობის ეს ფორმა ისეთი ძალის ვერ იყო, რაც პროგრესს ესაჭიროებოდა, მაგრამ იმ კრიზისულ ხანაში, რომელიც მაშინ საქართველოს ედგა, უკეთესი პოლიტიკური ღონისძიების გატარება შეუძლებელი იყო.

საქართველოს საწინააღმდეგო კოალიციებში აქტიურად მო-

ნაწილებიდან ბაღდადის ხალიფაც, რომელსაც ჩვენი ქვეყნის გაძლიერება ღიად აფიქრებდა. თუმცა ეს პოლიტიკური წინააღმდეგობა ვერ აფერხებდა ცხოველ სავაჭრო ურთიერთობას სახალიფოსა და საქართველოს შორის. ბაღდადი იმ დროს ახლო აღმოსავლეთის უმთავრესი ეკონომიური და კულტურული ცენტრი იყო იქითკენ მიმავალი თუ იქიდან მომავალი ქართული და უცხოური ქარავნები დღენიდავ თელავდნენ ჩვენი ქვეყნის გზებს.

ავებდითად დაუდგა XI საუკუნე სომხეთს, რადგან ვერ მოასწრო ისეთი ორგანიზაციის შექმნა, რომელიც აუცილებელი იყო ქვეყნის შემდგომი დაწინაურებისა და დამოუკიდებლობის შესანარჩუნებლად. ამიტომაც ველარ გაუძლო მტრის მოძალებას და უთანასწორო ბრძოლაში დიდი ზიანი განიცადა.

ამასობაში ქვეყანას სელჩუკები შემოადგნენ. მაგრამ ახალ მოძალადეებთან სერიოზული ბრძოლისათვის საჭირო ძალა ბიზანტიასთან მარცხავადილ სომხობას არ გააჩნდა. საქართველოს კი მხოლოდ XII საუკუნის 20-იან წლებში მიეცა სომხებისადმი გამოქომაგების საშუალება.

სომხეთის ერთ ნაწილს ამ დროს შაჰარმენები ფლობდნენ, ნაწილიც არზრუმის საამიროში ერთიანდებოდა.

შაჰარმენს ყმობდა ანისელი შადადიანიც. ანელთა მიწვევით დავით აღმაშენებელი შევიდა ანისში და გაათავისუფლა იგი თურქთა მძლავრობისაგან.

ანისის დაბრუნების იმედი სუქმანიანებს მხოლოდ დავითის გარდაცვალების შემდეგ მიეცათ. მართალია „თავი ყოვლისა სპარსეთობისა“¹ ქართველებმა დაამარცხეს, მაგრამ დემეტრე მანუკიძელებული იყო შეეცვალა მამის პოლიტიკა და ანისში ისევ შადადიანთა მმართველობა აღედგინა.

გიორგი მესამის პოლიტიკამ ანისში სუქმანიანთა დიდი რეაქცია გამოიწვია; 1161 წელს ქართველებთან მარცხავადილ შაჰარმენს მხნეობა შეჰმატა ადარბადაგანის ათაბაგის ამხედრებამ საქართველოს წინააღმდეგ და ხალისით შეუერთდა მას (1163 წ.).

¹ ლაშას დროინდელი ისტორიკოსი, გვ. 366. ქართლის ცხოვრება, ტექსტი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით დადგენილია ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, ტ. 1, თბილისი, 1955, გვ. 366 (ქვემოთ — ლაშას დროინდელი ისტორიკოსი).

გიორგი მესამე იძულებული შეიქნა ანისის საკითხის მამისეული გადაწყვეტა დროებით მიეღო. ცოტა მოგვიანებით გიორგი კვლავ დავითისებურად მოეკიდა ანისს, მაგრამ ამიერიდან სუქმანიანებმა საწინააღმდეგო ველარაფერი მოიმოქმედეს და მტრის ჯავრ-ქმულის მძიმე ხვედრით გამოეთხოვნენ შაჰარმენობას XIII საუკუნის დამდეგს. ახალი შაჰარმენები ანისს ველარ ეცილებოდნენ საქართველოს და ქართველთა გამათავისუფლებელი ლაშქარი ბასიანის ომის შემდეგ წარმატებით მიიწვედა ვანის ტბის სომხური ქვეყნებისაკენ. აიუბიანი შაჰარმენი იძულებული იყო საქართველოს მეფის ყმობაც ეკისრა. ხლათის ყმადნაფიცი ქვეყანა საქართველოს ჩამოსცილდა ხვარაზმელთა მძლავრობის ხანაში.

XII საუკუნეში ქართველები „არვისად სწორად“ გაიჭრნენ „შორად“ და აქტიური ურთიერთობა გააბეს აღმოსავლეთის ისეთ კულტურულ ხალხებთან, როგორიც იყვნენ „ინდნი, ხანნი, და ჩინნი“¹.

საქართველო ცხოველ ურთიერთობაში იყო ჯვაროსნებთანაც. დიდგორის ომის წინ საქართველოში „ფრანგთა“ რაზმებიც შემოვიდნენ. საფრანგეთი ალტაცებით შეეგება დავითის ქერისის წარგზავნილ ჯვარცმის ნაწილებს, რომელიც საუკუნეთა განმავლობაში ამშვენებდა პარიზის ღვთისმშობლის ტაძარს². თამარ დედოფალს „სძღუნობდეს და სძმობდეს მეფენი... იერუსალიმს ალამანთანი და პრომანნი“³.

მეხუთე ჯვაროსნული ლაშქრობის დროს რომის პაპი ლაშა გიორგის პალესტინაშიც იწვევდა და სხვ.

XIII საუკუნის დამდეგს საქართველო განვითარების ერთ დონეზე არ იდგა. სამი ბუნებრივ-გეოგრაფიული ზოლიდან ყველაზე დაწინაურებული იყო ბარი (ველი), სადაც ბატონყმობა გამარჯვებას ზეიმობდა.

¹ ძველი ქართველი მეხოტბენი, I, ჩახრუხაძე, ქება მეფისა თამარისი, ტექსტი გამოსცა, გამოკვლევა და ლექსიკონი დაურთო ივ. ლალაშვილმა, თბილისი, 1957, გვ. 199.

² ზ. ავალიშვილი, ჯვაროსნთა დროიდან, პარიზი, 1931, გვ. 26—27.

³ ისტორიანი და აზმანი, გვ. 22—23.

ამისი შესაბამისი იყო ქვეყნის იმდროინდელი ეკონომიური, სოციალური. პოლიტიკური და კულტურული საყრდენები.

სამამულო სისტემისა და მისი საბოლოო შეუვალობისათვის ბრძოლამ საქართველოში ჯერ კიდევ XI საუკუნის დამდეგს წარმოაჩინა თავი. ეს მოვლენა ამიერიდან დღითიდღე სულ უფრო და უფრო აფართოვებდა თავის ასპარეზს. სამეფო ხელისუფლება XI საუკუნის დამდეგს მტკიცედ აღუდგა წინ ამ ტენდენციას, თუმცა კარის დახშვა დროებითი აღმოჩნდა და თამარის დროს ფეოდალებმაც კვლავ თავისი გაინადღეს.

ბატონყმობის შემოსვლამ საფუძველი გამოაცალა მისთვის შეუფერებელ და ადრეფეოდალური ურთიერთობისათვის დამახასიათებელ პირობით მიწათმფლობელობას, რომელიც მასაზრდოვბელი ეპოქის გადაშენებასთან ერთად მოიშალა.

იმდროინდელი ქართული მიწისმფლობელობის ფორმებიდან განსაკუთრებით საყურადღებოა „ნასყიდი“, ქართული ფეოდალური მიწისმფლობელობის გული. იმ მდგარ ბრძოლას, რომელსაც საქართველო აწარმოებდა თურქ-სელჩუკთა, თათარ-მონღოლთა და სხვა აზიელ მოძალადეთა წინააღმდეგ, „ნასყიდის“ შეუვალბის ინტერესებიც განსაზღვრავდა.

საქართველოს ველსა და ზეგანში ამ პერიოდში თემური მრწისმფლობელობაც არის დადასტურებული, მაგრამ ახალ ვითარებას მასზეც დიდი გავლენა მოუხდენია და ერთ დროს თავისუფალი თემი მეზეგრედ უქცევია.

საქართველოს სამეურნეო ცხოვრებაში დიდი ხანია მეწინავეობა ველს ეპყრა. და ეს იმიტომ, რომ მთასთან შედარებით მას დიდი ბუნებრივი უპირატესობანი გააჩნდა. ველის ასეთი ძლიერება იყო სწორედ ის საფუძველი, რომლის მეოხებითაც მოახერხა საქართველოს პროგრესმა ზეგნისა და მთის სამეურნეო (და სოციალურ) სისტემებზე გაბატონება; თანდათან დაიახლოვა ზეგანი და მთის საბოლოო დამორჩილებისათვის სამსახურში ჩააყენა. განვითარებული მორწყვის სისტემაზე დაყრდნობილი ველის ქართული მეურნეობა ქვეყნის ეკონომიური ძლიერების მთავარი წყარო და მისი შემდგომი წინსვლის შეუხრელი ბურჯი იყო.

ეპოქის სოციალურ-ეკონომიური და ტექნიკური დაწინაურების უტყუარი მოწმობაა ამ დროს დადასტურებული დიდ არხთა მშენებლობანი და მათი ტექნიკური სირთულე. თუმცა ასეთი ნა-

გებობის გამართვა ქვეყნის შედარებით მცირე ნაწილში (აღმ. საქართველოს აღმოსავლეთი მხარე) აუცილებელი იყო. დასავლეთ საქართველოში მორწყვას გადამწყვეტი მნიშვნელობა არასოდეს ჰქონია, ხოლო სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში ეს საქმე მართი წესითაც კარგად სრულდებოდა. ამ უკანასკნელის უპირატესობა მისი განახლების სიადვილეში მდგომარეობდა. ამაში იყო ქვეყნის გამძლეობის დიდი ძალა. ამით განსხვავდებოდა საქართველო წინააზიური ქვეყნებისაგან, რომელთა სისტემის ერთ-ერთი მთავარი წყარო სწორედ საირიგაციო საქმის სირთულე იყო.

თურქ-სელჩუკებთან, თათრებთან და სხვა მოძალადეებთან ქართველთა ბრძოლის მთავარი საგანი სწორედ ველი იყო. იგი თანაბრად საჭიროებდა როგორც ერთის, ისე მეორის მეურნეობას და ამიტომ ორივე მხარე თავგამეტებით იბრძოდა. ქართველები თავისი ველის დაცვას ესწრაფვოდნენ, ხოლო მომხდურები მის დაუფლებას.

XIII საუკუნის დამდეგს, როცა საქართველო თურქ-სელჩუკობაზე ზეიმობდა გამარჯვებას და ველის შეუცილებელი ბატონპატრონი იყო, ყვაოდა კიდევ სოფლის მეურნეობა — განვითარებული მემინდვრეობით, მევენახეობით და სხვა დარგებით.

მემინდვრეობაში წამყვანი ადგილი მეხორბლეობას ეკავა. ამ დროს დადასტურებულია ხორბლის ექვსი სახეობა: დიკა, ასლი, ზანდური, მახა, გვაწა-ზანდური და ქონდარა ხორბალი. გარდა ამისა, თესდნენ აგრეთვე რბილი ხორბლის რამდენიმე ჯიშს — რექელი, ხულუგო და დოლისპური. აქ არც ქერსა და ფეტვნიარებს (ფეტვი, ღომი) ეკავა მცირე ადგილი.

დაწინაურებული იყო მევენახეობა. მეცხოველეობა (მსხვილეხა რქოსანი პირუტყვი, ცხვარი და ა. შ.), მეაბრეშუმეობა მეფუტკრეობა და სოფლის მეურნეობის სხვა დარგები.

მაღალ დონეზე იდგა ხელოსნობა, განსაკუთრებით მეთუნეობა. ასევე ითქმის რკინის წარმოების შესახებაც. ჩანს, რკინის ადგილობრივი წარმოება მაინც ვერ აკმაყოფილებდა მაშინდელი საქართველოს მოთხოვნილებებს და რკინას (ნედლეულის თუ ნაწარმის სახით) მნიშვნელოვანი ადგილი ეჭირა ქვეყნის იმპორტში.

სოფლის მეურნეობისა და ხელოსნობის დაწინაურება აპირებდა როგორც საშინაო, ისე საგარეო ვაჭრობის განვითარებას. განსაკუთრებით დიდი მოთხოვნილება იყო ძვირფას თელებზე,

რომლებიც ქვეყანაში საიმპორტო ვაჭრობის გზითაც ბლომად შემოდის და ალაფითაც. გარდა ფუფუნების საგნებისა (თელე-
ბი, ბეწვეული, ოქროქსოვილები და სხვ.), რომელთა მომხმარებ-
ლებიც ფეოდალები იყვნენ, იმპორტში საგლეხო მოხმარების
საგნების (თევზი, პური, მარილი და სხვ.) ხვედრითი წონაც დიდი
ჩანს. ცხოველ იმპორტს ქვეყანაში ამავე ხარისხის საშინაო ბაზა-
რი და საექსპორტო ვაჭრობა ხვდებოდა. იმდროინდელი საქარ-
თველოს საშინაო აღებ-მიცემობის სფეროშია მემინდვრობის, მე-
ვენახეობის, მესაქონლეობის და ხელოსნობის პროდუქტები. საზ-
ღვარგარეთ გადის მებაბრეშუმეობის, მევენახეობის, მეფუტკრეო-
ბისა და ფეოდალური მეურნეობის ზოგიერთი სხვა დარგის ნაწარმი.

ამ პერიოდის საქართველოს საშინაო და საგარეო ვაჭრობია
გულდასმით შესწავლა ცხადყოფს, რომ ქართველებს იმ დროს
არცთუ ისე „კარჩაკეტილი“ ცხოვრება ჰქონიათ. ფეოდალური და-
წინაურების დონის შესაბამისი იყო ქალაქებისა და საქალაქო
ცხოვრების განვითარებაც და სხვ.

ქვეყნის სამეურნეო განვითარებას შეესატყვისებოდა ქვეყ-
ნის სოციალური სტრუქტურა. მოწინავეობა აქაც „ველს“ ეპყრა.
საქართველოს „ველმა“ თავისი უპირატესობა ამ მხრით ჯერ კი-
დეც ადრეკლასობრივ ხანაში წარმოაჩინა. „ველსა“ და მასთან
სოციალურად დაახლოებულ „ზეგანში“ ამ დროს უშუალო მწარ-
მოებელთაგან თავისუფალი უკვე აღარავინ ჩანდა, ყველას ბატო-
ნი ჰყავდა და ექსპლოატაციას განიცდიდა. ადრეკლასობრივი ხა-
ნიდან მიმდინარე „ერი“ (თავისუფალი მიწისმოქმედი და მოლაშ-
ქრე) ახალი ურთიერთობის შემოსვლას ძირითადად გადაეშენები-
ნა: მისი ერთი ნაწილი მებატონეთა კლასს შემატებოდა, მეორე
ნაწილი—გლეხთა კლასს, ხოლო ნაწილი, რომელიც ვერ შერიგე-
ბოდა გაგლეხებას, პროტესტს მიძიმე ხვედრისადმი გლახაკობა-
მაწანწალობით ან მეკობრეობით გამოხატავდა. განსხვავებული
მდგომარეობა იყო მთაში, სადაც სოციალური განვითარება იქ
შორს არ იყო წასული, როგორც „ველსა“ და „ზეგანში“ და ამი-
ტომაც „ერი“ იქ დიდხანს შემორჩა.

თავისუფლებადკარგული „ერის“ (ყმის) ერთი ნაწილი და
გლეხობა XIII საუკუნის დამდეგს ქართული ბატონყმური საზო-
გადოების ერთ-ერთ მთავარ ნაწილს — ყმა გლეხთა კლასს ქმნიდა.
ეს კლასი მეტად კრელი შედგენილობისა იყო. ქართველ მდაბიორ-

თა გარდა, მასში დიდი რაოდენობით იყო უცხო ელემენტიც. ესენი იყვნენ ფეოდალური საქართველოს ხშირი და წარმატებული ომების შედეგად მოყვანილი ტყვეები. XIII საუკუნის დამდეგს, როცა „ერის“ სოციალური გაქრობის პროცესი ჩვენი ქვეყნის „ველსა“ და „ზეგანში“ უმთავრესად უკვე დასრულებული იყო, ყმა გლეხთა კლასის არაბუნებრივი გამრავლების ერთ-ერთი მთავარი წყარო, სწორედ, ტყვეობა იყო. ტყვეების გაგლეხება მათ დაფუძნებას გულისხმობდა. საამისოდ საჭირო მიწა კი მეტწილად საგლეხო ფუძის შემცირების გზით მოიპოვებოდა. ფუძის შემცირება გლეხს ეკონომიურ გასაჭირში აგდებდა. ამას გლეხის ბუნებრივი გამრავლებაც იწვევდა. ფუძენაკლული და სრულფუძიანი გლეხების გვერდით საქართველოში იმ დროს ისეთი გლეხებიც ჩანან, რომელთაც ფუძეზე მეტი ადგილ-მამული ჰქონდათ. ქართულ ფეოდალურ იურისდიქციაში „ფუძე“ საგადასახადო ერთეული იყო. გადასახადის გაწერისას ანგარიშში არც „ფუძეზე“ მსხდომ კომლთა ოდენობა შედიოდა და არც მეურნეობის ხასიათი. საგლეხო მიწა მეფის ან ფეოდალის (საერო, საეკლესიო) საკუთრება იყო, გლეხს ის მფლობელის უფლებით ექირა. თუმცა ფეოდალი გლეხის მიწას ადვილად ვერ ჰყოფდა ხელს და თუ მიწის დაუფლება (გაჩუქება თუ სხვა) ეწადა, გლეხისაგან უნდა ეყიდა იგი.

გლეხები ერთმანეთისაგან განსხვავდებოდნენ როგორც მათი მებატონეთა მფლობელობაში მოხვედრის გზებით, ისე გაბატონებული კლასისადმი უფლებრივ-ეკონომიური დამოკიდებულებით. პირველის მიხედვით გლეხები განიყოფოდნენ: მკვიდრებად, ნასყიდებად, სიგლოსნებად, შეწირულებად, გარეთმოსულებად და ა. შ. გლეხის მკვიდრად გახდომისათვის აუცილებელი იყო იქ დაბადება, სადაც იგი ცხოვრობდა. მკვიდრს უპირისპირდებოდა „გარეთმოსული“. ეს უქანასკნელი სამგვარი იყო: „ნებიერი“, „თავდაწერილი“ და „თავდაღწერილი“. ნასყიდად, როგორც თვით ტერმინი ამჟღავნებს, ფულით შეძენილი გლეხი იწოდებოდა. სიგლოსანი—სიგელით მიღებული ყმა იყო. სიგელის მიცემა ქვეყანაში იმ დროს მხოლოდ მეფეს შეეძლო. სიგლოსანიც, მაშასადამე, საერო თუ საეკლესიო ფეოდალთათვის მეფის ნაბოძებ გლეხს აღნიშნავდა. შეწირული—ეკლესიის ან მონასტრისადმი ნაწყალობევი გლეხი იყო.

მფლობელთა კლასისადმი დამოკიდებულების მიხედვით,

გლეხები ძირითადად სამეფო და საფეოდალო (საერო, საეკლესიო) ყმებად იყოფოდნენ. ამათგან შედარებით უკეთეს მდგომარეობაში იყვნენ საეკლესიო გლეხები. ამას აპირებდნენ: 1. საეკლესიო გლეხთა შეუვალობა და 2. შემწირველთა მისწრაფება შეწირულ ყმათა საბეგრო ვალდებულების შემცირების მიზნით (ამას უკარანახებდა ფეოდალს „სულის“ სამსახურის უკეთ შესრულების ინტერესები). გლეხს შეეძლო გაეუმჯობესებინა თავისი უფლებრივი-ეკონომიური მდგომარეობა. ამის ერთ-ერთი გზა იყო ბატონის ერთგული სამსახური. ასეთი ანუ ბატონისაგან „სიკეთე-ზედ“ შეცნობილი გლეხები მებეგრესაგან განსხვავებულ და მსახურთაგან დაახლოებულ მცირე ფენას ქმნიდნენ. გლეხი სასულიერო წოდებაშიც შეიძლებოდა გადარიცხულიყო. თუმცა ეს მას ყმობისაგან არ ათავისუფლებდა. სასულიერო წოდების პლებეუარი ნაწილი ფეოდალური იერარქიის გარეშე იდგა და კვლავ ექსპლოატაციას განიცდიდა. გლეხურივე წარმოშობისა იყო სოფლის ხელოსნებისა და ყმა ვაჭრების ერთი ნაწილიც. ამ უკანასკნელთაც ისე ასხვისებდნენ, როგორც გლეხებსა და ხუცებს.

საზოგადოების გაბატონებულ ნაწილს შეადგენდა აზნაურობა. არც აზნაურთა კლასი იყო ერთფეროვანი და მრავალ კატეგორიად იყოფოდა. აზნაურები ერთმანეთისაგან განსხვავდებოდნენ როგორც ეკონომიურ-უფლებრივი მდგომარეობით, ისე პატრონისადმი მიკუთვნილობითაც. ამ უკანასკნელის მიხედვით, მათი ერთი ნაწილი სამეფო იყო, მეორე—საეკლესიო, ხოლო ნაწილიც—სააზნაურო. მეფის აზნაურობას შეადგენდა ტაძრული, მოსაკარგავე და დიდებული აზნაურები, ხოლო საეკლესიო აზნაურები იმ ეკლესიის ან მონასტრის სახელით იწოდებოდნენ, რომელთაც ისინი ეკუთვნოდნენ (მცხეთისშვილები, შიოსშვილები და ა. შ.).

ტაძრულ ანუ ტახტის აზნაურთაგან ბევრი „ციხოსან-მონასტროსანი“ და „მამული დიდის“ მქონე იყო.

მოსაკარგავე საკარგავის მფლობელ აზნაურს ერქვა (საკარგავი სამსახურის პირობით მიღებულ მიწას ეწოდებოდა).

აზნაურებში ყველაზე მაღალ საფეხურზე იდგნენ დიდებულები. დიდებულება ქვეყნის პოლიტიკურმა გაერთიანებამ მოიტანა.

დიდების „ბოძება“ თუ „მოღება“ მხოლოდ მეფის კომპეტენცია იყო. დიდ აზნაურებს არ აწყობდათ ეს გარემოება და ენერ-

გიულად იბრძოდნენ ამ საქმის თავიანთ ნებაზე მოწყობისათვის.

XIII—XIV საუკუნეთა მიჯნაზე მზადდებოდა ნიადაგი დიდებულითა ცალკე სოციალურ ფენად ჩამოყალიბებისათვის.

აზნაურული წარმოშობისა იყო სამღვდლოების ზედაფენაც (კათალიკოსები, ეპისკოპოსები, წინამძღვრები).

აზნაურისვე პატივით სარგებლობდნენ და ფეოდალური საზოგადოების პრივილეგიურ ფენას ქმნიდნენ დიდვაჭრებიც.

თავისუფალთა ფენაში ერთიანდებოდნენ და ერთგვარი წოდებრივი უპირატესობანი გააჩნდათ აგრეთვე საშუალო შეძლების ისეთ ვაჭრებსაც. რომლებიც საგარეო ვაჭრობაში მონაწილეობდნენ.

ყოველი ხალხის ცხოვრებაში დიდ როლს ასრულებს მმართველობის სისტემა. ამ უკანასკნელის რაგვარობა ყოველთვის ხალხის განვითარების დონით არის განსაზღვრული. ასე იყო საქართველოში და მონღოლეთშიც. ამ უკანასკნელს, როგორც ფეოდალიზმის ბარბაროსულ სტადიაზე მდგომ ქვეყანას, სამხედრო ადმინისტრაცია ჰქონდა, ხოლო საქართველოში უკვე ბიუროკრატიული აპარატი ჩასახულიყო. ეს იყო „სავაზირო“, რომელიც სავსებით შეესაბამებოდა ბატონყმური საქართველოს განვითარებას და მისი შემდგომი წინსვლის უზრუნველსაყოფადაც იყო მოწოდებული. პროგრესის გამძლოლი სამეფო ხელისუფლება დიდ იმედებს ამყარებდა სავაზიროზე და მისი საშუალებით ცდილობდა აღრეფეოდალური ხანიდან მომდინარე მმართველობის ინსტიტუტების „დარბაზობისა“ და „ერისთავობის“ მოშლას. პოზიციას იოლად არც უკანასკნელნი თმობდნენ. განსაკუთრებით მძიმე მდგომარეობა შეიქმნა გიორგი მესამის სიკვდილის შემდეგ, როცა „დარბაზი“ მეფობაში შეუზიარდა თამარს; სამეფო ხელისუფლებამ რეაქციის წინააღმდეგ ბრძოლაში ვაზირთათვის ერისთავთ-ერისთავის ხელის შეთავსების გზა აირჩია. ასეთი ღონისძიება პირველისაგან მეორის გაქრობას ისახავდა მიზნად, თუმცა თამარის დროს ეს საქმე ვერ გადაწყდა და შეუპოვარ ბრძოლაში მოწინააღმდეგეთა ტოლძალოვნება გამოვლინდა. თუ რაიმე ახალი პოვნენა პროგრესს არ შეაფერხებდა, უახლოეს ხანში ქვეყანა, უეჭველად, მოირთავდა იმ ძალას, რომელიც სახელმწიფოებრივი წყობილების შეცვლისათვის იყო საჭირო, მაგრამ, სამწუხაროდ,

გამოჩნდა ასეთი მოვლენა (თათართა შემოსევა) და ქვეყნის პროგრესიც დაიჩიხა.

თათართა შემოსევების წინ საქართველოს სახელმწიფოებრივი წყობილება ასე გამოიყურებოდა:

სახელმწიფოს სათავეში ედგა მეფე, რომელიც ყოველ მნიშვნელოვან შინა თუ გარეპოლიტიკურ საკითხს „დარბაზის ერთა“, „თანადგომითა და ერთნებობით“ წყვეტდა.

ქვეყნის მმართველობაში დედაქმნეებული მოხელენი ორ რიგად იყოფოდნენ: ხელმწიფის კარისა და საქვეყნოდ გამრიგე მოხელეებად. პირველნი ცენტრალური მმართველობის მოხელენი იყვნენ, და სახასო ქვეყნებს განაგებდნენ. ხოლო უკანასკნელთა კომპეტენციაში საერისთავო ქვეყნების მართვა-გამგეობა შედიოდა.

ხელმწიფის კარის სამოხელეო შტატი საქართველოში ამ დროს დიდი იყო. ეს გარემოება ქვეყნის სოციალურ-ეკონომიური და კულტურულ-პოლიტიკური დაწინაურებით იყო გამოწვეული. ხელმწიფის კარის დიდმოხელენი ვაზირებად იწოდებოდნენ.

საქართველოს გაერთიანების ამავე დონეს შეესატყვისებოდა ქვეყნის სამხედრო ორგანიზაცია. მიუხედავად იმისა, რომ თურქ-სელჩუკთა სოციალურ-ეკონომიური წყობა ამ მხრით გაცილებით მეტ უპირატესობას იძლეოდა, ქართველებმა თურქებთან ხანგრძლივ ომში ისე განავითარეს სამხედრო საქმე, რომ წარმატებით შეძლეს მტრის უპირატესობის წარხოცვა.

საქართველოს ლაშქარი მუდმივი და შეყრილი ჯარისაგან შედგებოდა. პირველს შეადგენდნენ „დარბა(ზ)იანური“, რომელიც „მეცის შეხსნითაც“ ხორციელდებოდა მცირე მასშტაბის სამხედრო ოპერაციები. დიდი ომისათვის კი, ჩვეულებრივ, საქვეყნო ლაშქრის შეყრა მიმართავდნენ. ანუ ომებში ყმადნაფიცი ქვეყნის ლაშქარიც მონაწილეობდა. ლაშქარი თემობრივი პრინციპით რაზმებად ეწყობოდა. რაზმები ორგვარი იყო: ცხენოსანი და ქვეითი.

უმაღლესი მთავარსარდალი მეფე იყო, ქალის ზეობის დროს კი — გვირგვინოსნის მეუღლე (თამარის დროს), ამირსპასალარი (დავით სოსლანის გარდაცვალები შემდეგ) ან ათაბაგ-ამირსპასალარი (რუსუდანის დროს). დიდ შენაერთებს სპასალარები და სპასპეტები უძღოდნენ.

ქვეყნის სამხედრო ორგანიზაციაში დიდ როლს ასრულებდა

მენაპირეთა ინსტიტუტი, რომელიც საქართველომ სელჩუკებთან ბრძოლაში შეიმუშავა და კარგადაც ასრულებდა დაკისრებულ მოვალეობას.

თამარის დროს მენაპირე ქვეყნები იყო: ფანასკერტი, ზედა არტაანი, თორი, თმოგვი, ტაშირი, ძორაყერტი, გაგი, პერეთი, კამბეჩანი და კარი. მენაპირეთა ერთი ნაწილი ვაზირობა-ერისთავობას ათავსებდა, ხოლო ნაწილი მხოლოდ საქვეყნოდ გამრიგე დიდ-მოხელე იყო. მენაპირეთა მთავარი მოვალეობა მეზობელი ქვეყნების ზვერვა და მტრის ჟეცარი შემოტევის შეჩერება იყო. სელჩუკთა მეზობლობის ვითარებაში მენაპირობა ძალიან ძნელი საქმე იყო და ქართველნი მენაპირენიც თითქმის შეუსვენებლად „ღამეთა დღეთავე ზედა ღართვით“ იღწვოდნენ.

ბრძოლა სახელმწიფოებრივი წყობილების შესაცვლელად, რომელიც განსაკუთრებული სიმწვავით გიორგი მესამისა და თამარი მეფობის დროს გაიშალა, კრიზისის ერთ-ერთი ნიშანი იყო. ამავდროულენას მოწმობდა ამდროიდან უკიდურესობამდე მისული მიდრეკილება მეზობელი ქვეყნების ბოლომოუღებელი რბევისადნა („უცხო ლაშქრობა“) და სხვ.

XII საუკუნის 90-იანი წლების დამდეგს მეფის თვითმპყრობელობა მნიშვნელოვნად შეიზღუდა. ეს გარემოება რეაქციის წარმატება იყო.

საქართველომ განსაკუთრებით დიდი წარმატებები მოიპოვა იდეურ სფეროში. ჯერ კიდევ X—XI საუკუნეებში ათვისა ქალკედონისტურ-ქრისტიანული კულტურის მთავარი ფონდი, გააქართულა საქრისტიანო ზნეობის კოდექსი, გამართა პირველი „ქართლის ცხოვრება“ და ა. შ. ამას მოითხოვდა ფეოდალური ქართველი ხალხის წარმოქმნის, განვითარების ახალ ხარისხზე შედგომისა და იმ მისიძე ამოცანები, რომლის განხორციელებასაც გაერთიანებული საქართველო ესწრაფვოდა. XII—XIII საუკუნის მიჯნაზე საქართველოს ხანგრძლივი კულტურული აღმავლობა „ვეფხისტყაოსანმა“ დააგვირგვინა.

საქართველო ადრე თუ გვიან დამძლევდა იმ წინააღმდეგობას, რომელიც XIII საუკუნის დამდეგს არსებობდა როგორც იდეურ, ისე ქართული საზოგადოებრივი ცხოვრების სხვა სფეროში, მაგრამ

მაღლე გარეპოლიტიკური უროიერთობის გართულებამ და უცხო
ძალის გაბატონებამ აღმავალ ქვეყანას ამის შესაძლებლობა წაა-
თვა. პროგრესის ეს შემაფერხებელნი თათარ-მონღოლები იყვნენ.

თ ა ვ ი II

მონღოლეთი

XIII საუკუნის დამდეგს

ცენტრალური აზიის ველი, სადაც XIII საუკუნის დასაწყისში
ნომადთა მრისხანე რკალი შეიკრა, კერაიტების, ნაიმანების, მერკ-
რიტების, თათრების, მონღოლების, უილურების და სხვა ოურქუ-
ლი და მონღოლური ტომების სარბიელი იყო.

დასავლეთ ევროპაში მომთაბარენი „თათრებად“ იწოდებოდ
ნენ¹. აქვე იყო საქართველოშიც. ნომადნი „უწოდიან თავსა მათთა
მ ა ნ ლ ო ლ, ხოლო ქართველნი თ ა თ რ ა დ“ — გვამცნობს ქარ-
თველი ჟამთაღმწერელი².

ეთნონიმ „მონღოლის“ შინაარსის ასეთი გაფართოება იმ
როლს უკავშირდება, რომელიც ამ ტომმა შეასრულა ველის გაერ-
თიანებაში. სხვა გზა უჩანს ტომთა ამ კონგლომერატის სახელად
მიღებულ „თათარს“. რაც შეეხება სომხურ სახელს *սղթն հսთიղի*,³
იგი მომთაბარეთა ერთ-ერთ მთავარ მოსაქმეობას (მოისრობა)
უკავშირდება. ქართველი ისტორიკოსის დახასიათებით, ისინი „მოი-
სარნი იყვნეს რჩეულნი, მაგარითა მშვილდითა უცთომრად მსრო-
ლელნი“⁴. სხვაგვარად შეუძლებელიც იყო შრომის ამ პრიმიტიულ

1 პ ლ ა ნ ო კ ა რ პ ი ნ ი, ისტორია მონღოლების, რომლებსაც ჩვენ თათ-
რებს ვუწოდებთ, ქართულად თარგმნა, წინასიტყვაობითა და შენიშვნებით გამო-
სცა გ. ქიქოძემ, მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვეთი
II, თბილისი, 1942 (ქვემოთ — პლ. კარპინი).

2 ე ა მ თ ა ღ მ წ ე რ ე ლ ი, გვ. 160.

3 გ რ. ა კ ა ნ ე ლ ი, მოისართა ტომის ისტორია, სომხური ტექსტი ქართუ-
ლი თარგმანით და კომენტარით გამოსცა ნ. შოშიაშვილმა, თბილისი, 1960 (ქვე-
მოთ, გრ. ა კ ა ნ ე ლ ი).

4 ე ა მ თ ა ღ მ წ ე რ ე ლ ი, გვ. 158.

ფორმაში¹ ისეთი წარმატება. რაც მათ მოიპოვეს. მშვილდი და ისარი მათი ემბლემა იყო და მონეტებზეც აღიბეჭდებოდა².

ყველაზე უფრო კულტურულნი ველში უილურები იყვნენ. მათ მოსდევდნენ ნაიმანები, რომლებიც დაწინაურებული მეზობლების გავლენას განიცდიდნენ.

ადრეკლასობრივ ურთიერთობას ნოჰადებში XIII საუკუნის დამდეგს საკმაო ტრადიცია ჰქონდა. ასე არ ითქმის მხოლოდ „ტყის ტომებზე“, რომლებიც ამ დროსაც მეტწილად პირველყოფილი წესრიგითვე ეხმარებოდნენ.

XII საუკუნის მეორე ნახევარში, როცა ტყუგაი ბაჰადურის პირმშო გამოვიდა ისტორიულ სარბიელზე, ადრეკლასობრივი გაერთიანებები გააჩნდათ ნაიმანებს, თათრებს, კერაიტებს და ველის სხვა ტომებს. მომთაბარეთა თითოეულ ასეთ გაერთიანებას განაგებდა ხელისუფალი, რომელიც „ხაგანად“ იწოდებოდა. ველის ზოგიერთ ხაგანს „ვან-ხანის“ ტიტული ჰქონდა, ზოგიც „ჯაო-ტაოს“ ესწრაფვოდა და ა. შ.

ხაგანს არც საკუთრივ მონღოლთა ტომში უჩანს მცირე ტრადიცია. უძველესს ხაგანად აქ „იუან-ჩაო ბი-ში“ ხაბულს ასახელებს (§ 52)³. ხაბულ ხაგანი თემუჯინის პეპერა იყო. მისი შემცველი იმავე ძეგლში „სრულიად სახალხო ხაგანად და ხელმწიფედ“ იწოდება (§ 51).

მნიშვნელოვან პოლიტიკურ თუ სხვა ხასიათის საკითხებს ხაგანი „დიდ საბჭოზე“ განიხილავდა. ეს საბჭო მისი ოჯახის წევრებისა და სხვა მასთან დაახლოებული პირებისაგან შედგებოდა (§ 154).

ხაბულ ხაგანის შემდეგ მონღოლთა სახაგნოს სენგუენ ბილგეის ძე ამბავაი უძღოდა. „იუან-ჩაო ბი-შის“ ცნობით, ამბავაის დაწინაურება თითქოს ხაბულის „ნებით“ მომხდარა (§ 51), მაგრამ

¹ კ. მარქსი, კაპიტალისტური წარმოების წინამორბედი ფორმები, 1950, 33. 24.

² დ. კაპანაძე, ქართული ნუმიზმატიკა, თბილისი, 1950, ტაბ. 80, 81.

³ С. А. Козин, Сокровенное сказание. Монгольская хроника 1240 г. под названием . . . Юань-чао би-ши — Монгольский обеленный сборник, Т. I, введение и изучение памятника, перевод, тексты, глосарии, М — Л., 1941 (ქვემოთ — იუან-ჩაო ბი-ში).

ეს უფრო შინაკლასობრივი ბრძოლის ნაყოფი ჩანს. ასეთივე ბრძოლა მოჩანს „წინაპართა მიწის“ ეპიზოდში, რომელიც ამბავაის ხაგანის ცოლებსა და ესუგაი ბაჰადურის ქვრის (ოელუნ უჯირი) უთანხმოებაზე მოგვითხრობს (§ 70 და შემდ.).

ამბავაი ხაგანის ტყვედ ჩავარდნის შემდეგ მონღოლთა სახაგნოს მესვეურობა ისევ ბორჯგინთა „ირგენმა“ დაიბრუნა და თემუჩინის პაპის ერთ-ერთი უმცროსი ძმა, ხუტულუ გახაგანდ.. „იუან-ჩაო ბი-შუი“ „ხაგანად“ აქა-იქ თემუჩინის მამაც იხსენიება, მაგრამ ეს ამ წიგნის შემდგენელთა ტენდენცია უნდა იყოს ანდ: გაღმწერთა დაუდევრობა. ლინამდვილეში ესუგაი ბაჰადურს ასეთი წარმატება არ უჩანს. ხუტულუს შემდეგ ხაგანობას აქ მხოლოდ თემუჩინმა მიაღწია გააფთრებული ბრძოლით. იგი ყოველ ღონეს ხმარობდა მტერთა რკალის გასარღვევად. ერთგული ძმის (პასარის) მხარდაჭერით მან ჯერ სახლს შინა უთანხმოება აღმოფხვრა (§ 77). ხოლო შემდეგ — გარეშე. მტრებსაც არ ეძინათ და ყოველმხრივ ცდილობდნენ ჭაშიში მოწინააღმდეგის შემუსვრას, მაგრამ ძლიერმა ნებისყოფამ, მოხერხებამ და უჩვეულო ამტანობამ თავისი გაიტანა. იგი ჯერ მონღოლთა სახაგნოში განმტკიცდა, ხოლო შემდეგ მთელი ველის გაერთიანებას შეუდგა და ერთიმეორის მიყოლებით დაამარცხა და შეიერთა ახლობელი თუ შორეული პოლიტიკური ერთეულები. ზოგი მათგანი გუშინ რომ მის მოკავშირედ იყო (ზოგს „შვილად“ ჰყავდა მოკიდებული, ხოლო ზოგს „ანდად“), დღეს მასზე ომით მიდიოდა. ასეთი დაუნდობელი პოლიტიკით XIII საუკუნის დამდეგისათვის ველი ძირითადად გაერთიანებული იყო. ნაგვიანევი პროგრესი ველის შინაგან ცხოვრებაში უდიდესი რეაქციული ხასიათის მოვლენად იქცა საერთაშორისო ასპარეზზე. თათართა ბარბაროსულმა სახელმწიფომ დიდი უბედურება, ჩგრევა-განადგურება დაატეხა თავს მსოფლიოს მრავალ კულტურულ ხალხს და უაღრესად შეაფერხა მათი წინსვლა.

მიზანგაპართლებული თემუჩინი ახლა არა თუ ერთ ღრის სანატრელ „ჩაო-ტაოს“ ტიტულს იკოტავებდა, არამედ ყაენობას

ესწრაფვოდა. და „ჩიქის წელში“ აპარულა კიდევ საწადელი. მდ. ონონზე გამართულმა ყურულტაიმ, რომელსაც თეთრი ბაირადი დაფრიალებდა თავს, ველის გამაერთიანებელი ჩინგიზ ყაენად აირჩია. მომთაბარეთა დიდკაცობის ამავე ყრილობამ დაამტკიცა სახელმწიფოს „გო-ვანი“, 95 ნოინი და განსაზღვრა თითოეულის სარბიელიც. აქვე ებრძანა ჯებე-ჩიხზოდაიყოფილს ნაივანებზე გალაშქრება და ა. შ. (გ. 102).

1206 წელი მონღოლთა სახელმწიფოს ოფიციალური არსებობის დასაწყისად არის მიჩნეული¹.

ქვეყნის ადმინისტრაციული მოწყობა, ლაშქრის ორგანიზაცია და სხვა პრობლემების მოგვარება იქცა ყაენის უპირველეს საზრუნავად. სახელმწიფოს მესვეურთვე იყო უმაღლესი მთავარსარდალი და უმაღლესი კანონმდებელიც.

საქამართლო უწყება, როგორც 1206 წლის ერთი ჩანაწერიდან ჩანს, ჩინგიზს შიგი-ხუტუხუსათვის მიუწვდებოდა და ქურდობის, მოტყუებისა და სხვათა აღმოფხვრა უბრძანებია. მისთვისვე დაუვალეობა უღუესების გამოყოფაც (ჯუდის, უმცროსი ძეების და უფლისწულებისათვის)².

დიდი თანამდებობანი ექირათ უფლისწულებსაც. პირმო ჯუჩი სამონღღირეო უწყებას განაგებდა (ეს დიდი სამხედრო და ეკონომიური მნიშვნელობის უწყება იყო)³. მომდევნო ძეს, ჩაღატაის, „დიდი იასალი“ ებარა⁴. უმცროს ძეს (თულუის) „დიდი მეომრის“ ტიტული ჰქონდა და მამის თანამჯემე იყო სამხედრო საქმეებში⁵ და ა. შ.

ყაენი განსაკუთრებით ზრუნავდა სახელმწიფოს მთავარი საკანონმდებლო და ზნეობის წიგნის შესამუშავებლად. ასეთი წიგნი უნდა შემდგარიყო იმ ადამიანების შეკრება-გადამუშავებით, რომლებიც ჟამთა სიგრძეზე იყო ფეხმოდგმული ველში და ზეპირსი-

¹ Б. Д. Греков, А. Ю. Якубовский, Золотая Орда и ее падение, М — Л, 1950, гл. 45

² ს. კოზინი, დასახ. ნაშრ., შესავალი, გვ. 32.

³ В. Бартольд, Туркестан в эпоху Монгольского нашествия, сочинения т. I, Москва, 1963, 453.

⁴ იქვე, გვ. 458.

⁵ იქვე, გვ. 451.

ტყვიერად გადაეცემოდა თაობიდან თაობას. ეს წესები მომთაბარეთა ცალკეულ სახაგანოებში დიდად არ განსხვავდებოდნენ ერთმანეთისაგან, მაგრამ ახლა, როცა ველი ერთ სახელმწიფოებრივ ორგანიზმად იქცა. პევრი რამ „შინას“ და „გარეს“ ძველბურთი გაგებიდან უნდა გამოთულიყო და ამ ცნებების ახალ გაგებას უნდა შეფარდებოდა, ახალი ამოცანების სიმალლიდან უნდა დანერგილიყო ცხოვრებაში.

ძნელი მისახვედრი არ იყო, რომ პრიმიტიული შრომის ისეთი ფორმების აღსაყვეთად ველში, როგორიც იყო ქურდობა, მეკობრეობა და სხვა. მართო სახაგანოთა ჩინგიზიძეული გაერთიანება არ კმაროდა და გარემომცველ სამყაროზე ლაშქრობა იყო აუცილებელი. ახალ „გარეს“ მიმართ ისევე რჩებოდნენ ძალაში ველის მანკიერი თავისუფლებანი, რაც ადრე სახაგანოს „გარეს“ ახასიათებდა და ბევრი, რაც სახაგანოს „შინასაც“ ქირდა. სხვაგვარად ჩინგიზი ვერც მოახერხებდა ველში ძველი უარყოფითი მოვლენების აღმოფხვრას და მომთაბარეთა მტკიცედ შეკრულ კოლექტივად გარდაქმნას.

სასჯელის უმაღლესი ზომა წესდებოდა მოტყუებაზე, წყლის თუ საღვომის განზრახ გაბინძურებაზე *urina*-თი¹, ნაპოვნი ნივთის მისაკუთრებაზე, მრუშობაზე და სხვ².

სიკვდილითვე ისჯებოდა კაცის მოკვლა, „დიდი ქურდობა“ და ა. შ.³ ასეთი განაჩენი მხოლოდ იმ შემთხვევაში გამოჰქონდათ, როცა ადამიანს დანაშაულზე წაასწრებდნენ ან თვითვე აღიარებდა დანაშაულს⁴.

როგორც ჩანს, ყაენი კარგად ზედავდა იმ დიდ საფრთხეს, რომელიც მია ქვეყანას მეზობელი ისლამური სამყაროდან ემუქრე-

¹ Silvestr de Sasy, Chrestomathie arabe, II, გვ. 160—161; И. Б е р е з и н, Очерк внутреннего устройства улуса Джучиева, СПб, 1863, გვ. 28; პლ. კარპინი, გვ. 12—13.

² გ. რ უ ბ რ უ კ ე ი ს ი, მოგზაურობა აღმოსავლეთის ქვეყნებში, ქართულად თარგმნა, წინასიტყვაობითა და შენიშვნებით გამოსცა გ. ქიქოძემ, მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვეთი V, თბილისი, 1942, გვ. 33. (წევრით — გ. რ უ ბ რ უ კ ე ი ს ი).

³ ი ქ ე ე.

⁴ ი ქ ე ე.

ბოლა, ამიტომ მთელი სისასტიკით უხშობდა გზას მუშლმანურ წესებს ველში. ამას ადასტურებს „იასალის“ ის მუხლი, რომელიც სიკვდილს უსჯიდა ყველა იმათ, ვინც პირუტყვის დაკვლის მოძთაბარულ წესს დაარღვევდა და მუშლიმანურს გამოიყენებდა¹. კულტურული მშოფლიოს დაპირისპირებამდე ასეთი აკრძალვის შემოღებისათვის ველში არავითარი საფუძველი არ არსებობდა.

ახალი და ჩინგიზიიაცე შენამოქმედი უნდა იყოს ის სისასტიკეც. რომელიც იმათ მიმართ წესდებოდა, ვინც გაქცეულ მონას ან ტყვეს შეასწრებდა თვალს და თავის პატრონს არ მიუყვანდა². ველის არისტოკრატიია ინტერესების ასე მტკიცედ დაცვას ყაენს მისი ქვეყნის სოციალური ბუნება უკარნახებდა.

მტკიცედ აიკრძალა ველში მანამდე ფეხმოდგმული ურთიერთლანძღვა, ჩხუბი და სხვ. „ერთმანეთს იშვიათად ან თითქმის სრულიად არ აგინებენ, ჩხუბი, შუღლი, კაცის დაჭრა, ცემა-ტყეპა, მოკლა მათ შორის არაქოლეს არ ხდება“³, წერს ევროპელი დამკვირვებელი⁴.

„გიყვარდეს ახლობელი ისე, როგორც საკუთარი თავი, არ დაიხსომო წყენა“ — ქადაგებდა ყაენი⁵. საამისოდ აუცილებელ პირობებში ამ დიდაქტიკამ გაჭრა. ველში ურთიერთპატივისცემა და მეგობრული განწყობილება დამკვიდრდა⁶. ეს გარემოება იყო კიდევ მათი ტრიუმფალური წარმატებების ერთ-ერთი მთავარი საწინდარი.

ჩინგიზი ენერგიულად შეებრძოლა ლოთობას და მისი ზღვარდადება სცადა. ყველა ვინც დაარღვევდა კანონს და თვეში სამჯერ მეტად დათვრებოდა, სასჯელს ვერ ასცდებოდა. ყაენი დიდი პატივისცემის ღირსად აცხადებდა თავის იმ ქვეშევრდომს, რომელიც ხელს აიღებდა ამ უგუნურ საქციელზე. აქებდა იმასაც, ვინც თავს

1 ი. ბერეზინი, გვ. 28.

2 იქვე.

3 იქვე.

4 პლ. კარპინი, გვ. 15.

• *Jurnal asiatique*, t. IV, ser. XVI, გვ. 307.

6 პლ. კარპინი, გვ. 15.

შეიკავებდა ნებადართული სამგზისი დათრობიდან და თვეში ერთხელ დათრობას იკმარებდა¹.

ველის გამავრთიანებელმა მტკიცედ დაჰყრა მომთაბარეთა შორის გავრცელებულ სიხარბეს და ძუნწობას და მოძმას ულუფაში შეზიარების წესი განამტკიცა². მანვე კარგად გაითვალისწინა ის შედეგებიც, რაც მიწოდებული საჭმლის აღების ძველ ჩვეულებას შეიძლებოდა მოჰყოლოდა ახალ ვითარებაში და აკრძალა შეთავაზებულის მიღება ისე, თუ მას პირველად მიმწოდებელი არ გასინჯავდა³ და მრავალი სხვ. ასე ცდილობდა ყაენი მომთაბარეთა ცხოვრების ისეთ მოწესრიგებას, რომელიც აუცილებელი იყო იმ ამოცანების წარმატებით შესრულებისათვის, რასაც იგი ისახავდა. მაგრამ, რასაც ჩინგიზი ველში შეუძლებლად მიიჩნევდა და სასტიკად დევნიდა. სრულებითაც არ მიაჩნდა დანაშაულად დაპყრობილი ქვეყნების მიმართ. აქ ყველაფერი ნებადართული იყო. „ადამიანების მოკვლა, სხვის ადგილმამულზე თავდასხმა, სხვისი ქონების მიტაცება... სხვა ადამიანების შეურაცხყოფა, მეძავეობა... სრულიად ცოდვად არ ითვლება“ — წერს პლ კარპინი⁴. ასევე გზაგახსნილი იყო აქ სხვა დანაშაულებრივი ქმედობანიც⁵.

ჩინგიზ ყაენის ზეობაში, ჩანს, ფანატიკური გატაცებით იცავდნენ „დიდი იასალის“ ნორმებს და „შიგნითაც“ და „გარეთაც“ დიდი წარმატებანი ჰქონდათ. მღვდმარეობა მკვეთრად შეიცვალა მისი გარდაცვალების შემდეგ, როცა ეს წესრიგი თანდათან შეირყა და კვლავ ძველებურად მოიკიდა ფეხი სოლომიამ, ლოთობამ და სხვა უმსგავსო ქცევებმა⁶.

მომთაბარეთა ზნეობას ემყარებოდა და „დიდ იასალშიც“ შესაფერისი ადგილი უნდა სჭეროდა ლაშქრის ორგანიზაციის იურისდიქციას.

ჩინგიზ ყაენს თავისი დროისათვის მსოფლიოში უბაღლო სამხედრო ორგანიზაცია გააჩნდა. მართალია, სამხედრო ხელოვნებაში მომთაბარენი ბევრს დაესესხნენ მეზობელ კულტურულ ხალხებს,

1 ი. ბერეზინი, გვ. 35.

2 პლ. კარპინი, გვ. 17.

3 ი. ბერეზინი, გვ. 30.

4 პლ. კარპინი, გვ. 13.

5 იქვე, გვ. 16.

6 იქვე, გვ. 16, 18.

კერძოდ, ჩინელებს, მაგრამ ეს კი არ იყო მათი დიდი წარმატების მთავარი მიზეზი¹, არამედ ლაშქრის ის ორიგინალური, მტკიცე და მოქნილი ორგანიზაცია, რომელიც ჩინგიზ ყაენმა შექმნა. ცხადია, მან საამისოდ მტკიცე ბაზა მიიღო, მაგრამ მისი როლი ლაშქრის ახალი ეითარების შესაბამისად გარდაქმნის საქმეში დიდი და განსაკუთრებული იყო. უპირველეს ყოვლისა, ეს კლასობრივი და თემური ტრადიციების უბაღლო შეზავებაზე ითქმის, შემდეგ კი დისციპლინის ხარისხზე, მეთაურთა უფლებების უპრეცედენტო გაფართოებაზე და ა. შ.

ყაენი ყოველნაირად ცდილობდა მეთაურთა ბრძოლისუნარიანობის ამაღლებას. ამის დამადასტურებელ ჩვენებებს მისი „ბილიგი“ ბლომად შეიცავს². „ვინც კარგად მოაწყობს ათეულს, მას შეუძლია ასეულისა და ათასეულისაც ღირსეულად წაუძღვეს“ — ამბობდა ის³. ძნელი არ არის იმ სტიმულის გათვალისწინება, რომელსაც ყაენის ეს ფრიად წამახალისებელი და დიდი იმედის მომცემი გამონათქვამი აძლევდა ათეულის მეთაურს. ასეთი წახალისება ძოხერხებულად იყო დაკავშირებული მოთხოვნასთან. მეთაური, როგორც იმავე ძეგლში იყო ნათქვამი, შინ „ხბოსავით უწყინარი“ უნდა ყოფილიყო, ხოლო ომში „შევარდენი, რომელიც ყივილით აცურება მსხვერპლს“⁴. სხვა გამონათქვამით, „მეთაური ისე უნდა იყოს დახელოვნებული თავის საქმეში, როგორც ვაჭარი ალბ-მიცემაბაში, საქონლის ცნობაში“⁵.

დიდი ყურადღება ექცეოდა მეთაურთა კადრების შერჩევას. ჩინგიზის სიტყვით, მეთაურისათვის მარტოოდენ მამაცობა და ამტანობა როდი იყო საკმარისი, მას ამავე დროს დაღლის, შიმშილის, წყურვილის და სხვა გაჭირვების შეგრძნებაც უნდა ჰქონოდა, რადგან ამის გარეშე შეუძლებელია სხვისი მდგომარეობის შეცნო-

¹ М. И. И в а н и н, О военном искусстве завоевавших монголо-татар и средние азиатских народов при Чингизхане и Тамерлане, СПб, 1875, გვ. 15.

² ასე იწოდებოდა ჩინგიზ ყაენის გამონათქვამთა წიგნი. „ბილიგი“ (სახელწიფოს ყოველ მხარეს ეხებოდა. ჩინგიზ ყაენის თავიდათავი საზრუთავე ლაშქარი იყო, ამიტომაც ჩვენამდე მოღწეული მისი „ბილიგის“ დიდი ნაწილიც ამ ხასიათისაა.

³ ი. ბერეზინი, დასახ. ნაშრ., დამატება, გვ. 102.

⁴ იქვე, გვ. 103.

⁵ იქვე, გვ. 104—5.

ბა. აქვე სანიმუშოდ დასახელებულია პუნტაი, რომელსაც მამაცობაა და ამტანობაში ბადალი არ ჰყოლია, მაგრამ მეთაურად არ ვარგოდა. რადგან დადლის, შიმშილისა თუ სხვათა შეგრძნება არ ძალუძდა¹. ასეთ თვისებებთან ერთად ყაენი მეთაურისაგან სიტუაციაში სწრაფი გარკვევისა და სწორი გადაწყვეტილების მიღების უნარსაც მოიხოვდა. ერთ გამონათქვამში საამისოდ დარიგაი-უხას მოქმედებაა მოხმობილი. იგი ორი ნუქერის თანხლებით მიდიოდა. შორს ორ მხედარს მოჰქრა თვალი. ნუქერებმა შებმის სურვილი გამოთქვეს. დარიგაიმ არ მიიღო მათი რჩევა და სწრაფად გაშორდა იქაურობას. როგორც შემდეგ გამოირკვა, იმ ორი მხედრიდან ერთი თემურ-უხა იყო. მას იქვე ახლოს (ხევში) 500 მხედარი ჰყავდა ჩასაფრებული და მოწინააღმდეგის მიტყუებას ლამობდა². ასე ინსანა თავი განსაცდელისაგან წინდახედულმა მეთაურმა.

მკაცრი კონტროლი იყო დაწესებული მხედრობის სალაშქრო მზადყოფნაზე. ყაენი აქ ისეთ უბრალო რამესაც არ ივიწყებდა, როგორიც ჩემში და ძაფი იყო და ოჰში მიმავალ მხედარს ამის უქონლობასაც არ აპატიებდა³. ყოველი სამხედრო ქვეგანაყოფი ბრძანების მიღებისთანავე ამხედრებისათვის უნდა ყოფილიყო მზად⁴ და სხვ.

ათეულის მეთაური, რომელიც თავისი მხედრობის ღირსეულ გამოყვანას ვერ შეძლებდა, დამნაშავედ ცხადდებოდა მთელი მისი ოჯახით, ცოლით და შვილებით⁵. ეს გარემოება კოლექტიურ პასუხისმგებლობას ნერგავდა და მომთაბარეთა ლაშქრის ამ პატარა, მაგრამ ძირითად, უჯრედს ოჯახის საერთო ზრუნვის ორბიტში აქცევდა.

რიგითი მეომრებისა და მეთაურის დანაშაული სხვადასხვაგვარად ისჯებოდა. პირველისადმი ყაენი მეტ მოთმინებას იჩენდა, რადგან მისი მთავარი მიზანი იდაჰა კი არა, მხედრის აღზრდა იყო. წესრიგის დამრღვევ მეომარს პირველ შემთხვევაში სიტყვიერად უნდა შეგონებოდა ასეთი საქციელის მავნეობა და წესიერად მოქცევის აუცილებლობა. თუ ეს არ გაჰრიდა და კვლავ ჩაიდენდა დანაშაულს, მაშინ მგზნებარე სიტყვებით უნდა ეცადათ მისი ამაღლება.

¹ ი. ბერეზინი, დასახ. ნაშრ., დამატება, გვ. 104

² იქვე, გვ. 103—4.

³ იქვე, გვ. 30.

⁴ იქვე, გვ. 105.

⁵ იქვე, გვ. 102—3.

მაგრამ, თუ ვერც ასეთი ხერხი გამოიღებდა ნაყოფს, მაშინ იგი „ბალჯიუ-კულჯურში“ იგზავნებოდა. თუ იქაც ვერ გამოსწორდებოდა, მაშინ ბორკილებს გაუყრიდნენ და საპყრობილეში მიჰყავდათ. თუ საპყრობილედანაც ვერ გამოვიდოდა თავის მოვალეობაში გათვითცნობიერებული, მაშინ ნათესავთა საბჭოს უნდა გაესამართლებინა ის¹.

აღზრდა-დასჯის ასეთ სისტემაზე სასტიკი არ ითქმის, მაგრამ რიგითი მხედრისათვის უფრო მძიმე ზოგები საჭირო არც იყო, რადგან იგი ოჯახის ან სახლის შიგნით მოქმედებდა.

ყოველი წლის დასაწყისში და ბოლოს მეთაურთა შეკრება ეწყობოდა, სადაც უმაღლესი მთავარსარდალი გამოდიოდა სიტყვით. ყველა მეთაურს ვალად ედო არ დაკლებოდა ამ ღონისძიებებს, ხოლო ვინც ამას შინ ჯდომას ამჯობინებდა, გადაყენებულად ცხადდებოდა².

ბევრი რამ აქ ჩინგიზ ყაენის შემოტანილი ან ახალ ვითარებასთან შეწყობილ-განმტკიცებული იყო. ახალმა მდგომარეობამვე განაპირობა ქეშიკის გაძლიერება. თუ ადრე ქეშიკი მხოლოდ რამდენიმე ათეულ კაცს ითვლიდა, 1206 წლიდან იგი ბევრეულად იქცა. ქეშიკი ყაენის გვარდია იყო, მაგრამ არა მარტო ჩინგიზის პირად დაცვას მინდობილი, არამედ მთელი სახელმწიფოს შინაგანი დაცვის ფუნქციებით აღჭურვილი.

ქეშიკში სამხედრო მოხელეთა და თავისუფალ პირთა უნარიან და ძლიერი ფიზიკური აგებულების შვილებს ლებულობდნენ. ასეულის ნოინის პირმშოს ქეშიკში შეეძლო მიეყვანა ერთ-ერთი სამისოდ ღირსეული ძმა და 5 ასეთივე ამხანაგი. უფრო დიდი ლიმიტი ჰქონდა ამ მხრით ათასეულის ნოინის ძეს, რომელსაც ძმასთან ერთად ქეშიკში 10 ამხანაგის მიყვანა შეეძლო³. უმცირესი დისციპლინა, როპელიც ქეშიკში იყო, ვერ ანელებდა ველის არისტოკრატიული ახალგაზრდობის ლტოლვას მისკენ, რადგან ქეშიკტენი დიდი პრივილეგიებით სარგებლობდა.

იმ დროს, როცა მომთაბარეთა მოწინააღმდეგეებს, კულტურულად დაწინაურებული ქვეყნების არმიებს, თავგზას უბნევდა ფერ-

¹ ი. ბერეზინი, დასახ. ნაშრ., დამატება, გვ. 105.

² იქვე, გვ. 102.

³ იუან-ჩაო ბი-ში, გვ. 168.

დალთა ურთიერთ შუღლი, უდისციპლინობა და სხვა მანკიერებანი. მომთაბარეთათვის ყოველივე ეს უცხო იყო.

კულტურული ხალხების ლაშქართან შედარებით ველის მხედრობას მანკიერებების მეტი შესაძლებლობაც გააჩნდა, მისი მობილიზება-შეესებაც უფრო ადვილად ხერხდებოდა, სურსათითაც მომარაგება და ა. შ.¹

დიდად განსხვავდებოდა მომთაბარეთა და მათი მოწინააღმდეგეთა კვების რეჟიმი და მენიუ. შემთხვევით კი არ მიუთითებს ჟამთაღმწერელი, რომ თათრები „...მ ც ი რ ე დ ი თ ა² საზრდელითა განეშორებოდეს, რამეთუ ყოველსა სულიერსა ჭამდეს, კორცსა კატისასა, ძაღლისასა და ყოველივე“³.

მთლად ასე ხელაღებით და „ყოველივე სულიერით“ არ იკვებებოდნენ მომთაბარენი⁴, მაგრამ კულტურულ ხალხებთან შედარებით რომ აქაც უფრო იოლად მიდიოდნენ, ეს სადავო არ არის.

თათრები კარგად ატყობდნენ რომელი ცხოველი იყო ვარგისი საკვებად და ევროპელი დამკვირვებლის არ იყოს „მშვენიერად არჩევდნენ“ მათ⁵. სამეურნეო ცხოვრების ეს დარგი ველში იმ დროს მხოლოდ „ტყის ტომებში“ იყო არსებობის ერთ-ერთი ძირითადი წყარო. რაც შეეხება მწყემს ტომებს, იქ ნადირობა კარგახანია დამხმარე დარგად ქცეულიყო და საკვები პროდუქტების მთავარი ბაზა მეცხოველეობა იყო. ხორცს, კუმისს და სხვა პროდუქტებს, რომელთაც ლაშქარი იკვებებოდა, უხვად იძლეოდა მხედრობას მომ-

1 ნ. ბერძენიშვილი, ქართველი ხალხის ბრძოლა მონღოლთა მფლობელობის წინააღმდეგ, წიგნში: „საქართველოს ისტორია“ (დამხმარე სახელმძღვანელო), თბ., 1958 წ., გვ. 224.

2 ეს სიტყვა დადასტურებულია მარიამისეულ, თეიმურაზისეულ და მაჩაბლისეულ წუხსებში. ს. ყაუხჩიშვილს შესაძლებლად მიაჩნია აქ „მცენარეთას“ გადამახინჯებული ფორმა იგულისხმოს (ჟამთაღმწერელი, გვ. 160, სქოლიო). მომთაბარენი მცენარეულობითაც იკვებებოდნენ, მაგრამ აქ ამის თქმა კი არა, იმის აღნიშვნა ეწადა ქართველ ისტორიკოსს, რა უპირატესობასაც უქმნიდა ნომადებს სამხედრო თვალსაზრისით „მცირე საზრდელი“.

3 ჟამთაღმწერელი, გვ. 160: შდრ. Материалы по истории Азербайджана из Тарих-ал-Камиль, Баку, 1940, გვ. 136. (ქვემოთ—იბნ ალ-ასირი)

4 გ. რუბრუკისი, გვ. 24.

5 იქვე.

დედარი რესა. აქედანვე ივსებდნენ მომთაბარენი ომში დაღუპულ ცხენთა დანაკლისს.

არც იმის მტკიცებაა მთლად ქეშმარიტი, რომ თითქოს მომთაბარეებმა „პურისა გემო არა იცოდინან“¹.

XIII საუკუნის დამდეგს ნომადებმა პურის გემო ძალიან კარგად იცოდნენ. ამ დროს ველში პურის ყანებიც არის დადასტურებული და „ჩრდილოეთის მთების იქიდანაც“ ცოტა ფქვილი როდი შედიოდა², მაგრამ ეს მოთხოვნილებას მაინც ვერ აკმაყოფილებდა და მომთაბარეთა უპრაველესობა უპურო ულუფით ცხოვრობდა. ზათი მოწინააღმდეგეებს კი ცხოვრების სხვა წესრიგი ჰქონდათ და კვების პრობლემაც ომში აქ რთული მოსაგვარებელი იყო.

დამპყრობელი „ჰაშარის“ წესითაც სჯობნიდა მეტოქეებს. იმ დროს, როცა კულტურული ქვეყნები მტერს ძირითადად საკუთარი და მეტწილად დაქაჩული ძალებით უპირისპირდებოდნენ, მომთაბარენი თავიანთ რიგებს მნიშვნელოვნად აღიდებდნენ დამორჩილებული ქვეყნებიდან გამოყვანილი მოლაშქრეებით. ეს უცხოელები ჩვეულებრივ ნომადთა ავანგარდს ქმნიდნენ და მოწინააღმდეგის მთავარ დარტყმებს ლებულობდნენ.

მომთაბარეებს ხელი შეუწყო რელიგიურმა შემწყნარებლობამაც. შამანისტი ნომადები კულტურულ ხალხთა არც ერთ რელიგიას (ქრისტიანობა, ისლამი, ბუდიზმი) აძლევდნენ უპირატესობას და არც მათ ჭიშკში ერეოდნენ³.

თათართა რელიგიური მრწამსის უმეტარნი პირველ ხანებში დაიბნენ და ისლამური შუა აზიისა და ირან-ადარბადაგანის გაღაპრებულნი ქრისტიანებადაც კი მიიჩნიეს.

ნომადთა წარმატებას მნიშვნელოვნად შეუწყო ხელი კულტურულ ქვეყნებში მიმდინარე კლასობრივმა და შინაქლასობრივმა ბრძოლამ⁴ და სხვ.

¹ უამოლმწერელი, გვ. 158.

² В. Владимиров. Общественный строй Монголов. Монгольский качевой феодализм, М.—Л., 1934, გვ. 35

³ В. В. Бартольд, Мусульманские известия о чингиздах-христианах Записки Восточного отделения Русского географического общества, VII 1892, გვ. 330.

⁴ ვ. გაბაშვილი, მონღოლები, წიგნში: ნარკვევები მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიიდან, თბილისი, 1957, გვ. 162.

ველის გაერთიანებისა და გადაუდებელი სახელმწიფო საქმეების მოწესრიგების შემდეგ ჩინგიზ ყაენი ჩინეთისაკენ დაიძრა და 1215 წელს პეკინი აიღო. 1219 წელს თათრები ხვარაზმზე წავიდნენ. სულტანმა მუჰამედმა ღირსეული დახვედრა ვერ უზრუნველყო და გაიქცა. ლტოლვილ ხვარაზმშაჰს ყაენმა თავისი საუკეთესო სარდლები დაადევნა, თუმცა იმათზე უწინ სულტანი სენმა შეიპყრო და გარდაიცვალა. ეს იყო 1220 წელს. მუჰამედის მღევარი ლაშქარი ერთხანს ირანსა და ადარბადაგანს აოხრებდა, ხოლო შემდეგ საქართველოს ყმადნაფიც რანშიც შემოვიდა. აქვე უნდა შეხვედროდნენ ქართველები და თათრები პირველად ერთმანეთს.

თ ა ვ ი III

თათართა პირველი ლაშქრობანი საქართველოში

თათრები „მოვიდნენ მუჰანში და მოიქცნენ გურჯთა ქვეყნისკენ“ — წერს იბნ ალ-ასირი, რომელიც მტრის პირველად შემხვედრი ქართველთა ლაშქრის რაოდენობასაც (10 ათასი) აღნიშნავს და უქანასკნელთა ხვედრზეც (დამარცხება, მრავლის დახოცვა, გაქცევა) მიუთითებს¹.

არაბი ისტორიკოსისავე ცნობით, თათრები მუღანში გამოსაზამთრებლად მისულან. მას არც იმის აღნიშვნა ავიწყდება, თუ სად მოუწერო მათ ზამთარმა — ჰამადანსა და ალ-ჯაბალის მხარეში². რამიღ ალ-დინი აქ რეის ასახელებს³. არ დასტურდება მირზონდის ცნობა, რომ თითქოს 1220—1221 წლის ზამთარი თათრებს რეის

¹ ი ბ ნ ა ლ - ა ს ი რ ი, გვ. 137.

² ი ქ ე.

³ Р а ш и д а л - д и н и. Сборник летописей, т. I, кн. II, Москва, 1952, გვ. 227 (ქვემოთ — რ ა შ ი დ ა ლ - დ ი ნ ი, ტ. I, წ. II).

მხარეში გაეტარებინათ და ვითომ გაზატხულზე დაძრულიყვნა ადარბადაგანისაკენ¹.

რამიდ აღ-დინი არ იზიარებს თათართა მულანში გამგზავრების აღ-ასირისეულ ცნობას და მულანის ნაცვლად არანს მიუთითებს². უზბეკთან ზავის შეკერის შემდეგ, რაც თავრიზში მოხდა, თათრები „დაბრუნდნენ უკან და გაეშურნენ არანისაკენ“, — წერს იპ³. „უკან დაბრუნება“ აქ თათართა მარანდისაკენ გამგზავრებას ნიშნავს, რადგანაც მტერი არანში, როგორც სპარსი ისტორიკოსი აღნიშნავს, „გურჯისტანზე გამავალი გზით“ მისულა⁴. ადარბადაგან-არანის ერთ-ერთი მთავარი გზა (თავრიზი-მარანდი-ნახჭევანი) მართლაც გურჯისტანზე იდო, მაგრამ ჯერ და სუბუდაი რომ ამ გზით შემოსულიყვნენ რანში, არ უსატურდება. რადგან, ჯერ კიდევ გაუტეხელ საქართველოს ყმადნაფიცი რანი არაფრით სჯოდა მულანს და მეორეც, თათრები სრულიადაც არ ფიქრობდნენ ასე ჯიქურად დაერღვიათ წინა აზიის უძლიერესი სახელმწიფოს სუვერენიტეტი. საქართველოზე ლაშქრობისათვის აუცილებელი ბაზის შექმნას ისინი მულანში ითვალისწინებდნენ.

თავრიზიდან მულანში რამდენიმე გზა მიდიოდა. ერთი ახარზე (ჩრდილოეთით) იდო, ხოლო მეორე — სერავზე (აღმოსავლეთით). ეს გზები არდებილის ზემოთ ერთდებოდა და კასპიისპირეთისაკენ მიემართებოდა. იმ პერიოდში, როცა თათრები გამოვიდნენ თავრიზიდან უფრო ნოხერხებული სერავის გზა იყო, რადგან ახარის მთაგორიან მხარეში დიდი თოვლის გამო, რომელიც იმ ზამთარში მოსულა⁵, ძნელი სავალი უნდა ყოფილიყო.

ასე რომ, თათრები „გურჯთა ქვეყანაზე“ მულანიდან უნდა წამოსულიყვნენ და არა მარანდიდან.

არაბი ისტორიკოსი, რომლის ცნობაც აქ მართებული ჩანს, გურჯისტანის შინაარსზე პირდაპირ არაფერს ამბობს. ერთი არა-

¹ Histoire des Mongoles, depuis Tchingiz-khan jusqu'à Timur-beg au Tamerlan, par M. le Baron C. D'Ohsson, Amsterdam, 1852, გვ. 324 შენიშვნა 1 (ქვემოთ — კ. დ'ოსონი, 1).

² რამიდ აღ-დინი, ტ. I, წ. II, გვ. 227.

³ იქვე.

⁴ იქვე. ცდება კ. დ'ოსონი, როცა არანს ამ დროს ადარბადაგანის ათაბაგის სამფლობელოდ მიიჩნევს (გვ. 325). ასევე შეცდომით მიუთითებს ის ადარბადაგან-რანის საზღვრად მტკვარს, ნაცვლად არეზისა (იქვე).

⁵ იქვე, გვ. 326.

პირდაპირი მინიშნების მიხედვით (თათრები „მივიდნენ მუჟანში და მიიქცნენ გურჯთა ქვეყნისაჲს“) მუღანის მოსაზღვრე და საქართველოს ყმადნადი აზანს იგი გურჯისტანში გულისხმობს.

ხვარაზმეთში განვითარებულ მოვლენებს, როგორც ჩანს, ყურადღებით აღეცნებდნენ თვალს ქართველები და პირველ ხანებში აღტაცებულიც უნდა ყოფილიყვნენ მათი მეტოქის ზეადრით. ახალი ამბებისაღმე ქართველთა დამოკიდებულება მკვეთრად უნდა შეცვლილიყო მას შემდეგ, რაც უცხო მტერი, რომელიც აღრე ქრისტიანულად კი პოუწნევიან, მეზობელ აღარბადაგანში შემოვიდა და საქართველოს თავდასხმის საფრთხე შეუქმნა. ამ მხარის მენაპირეებს ამიერიდან დიდი საზრუნავი უნდა გაჩენოდათ. თვალს აღეცნებდნენ თათართა მოძრაობას და მუღანიდან მომავალ გზაზეც საყმაოვი დიდი სანაპირო ლაშქარი მდგარა. ამას უნდა გულისხმობდეს იბნ აღ-ასირთან მოხსენებული ქართველთა მხედრობა, რომელმაც პირველმა შეუქრა გზა მუღანიდან შემოსულ მტერს. ქართული, სომხური და არაბული წყაროების არაპირდაპირ ცნობათა გათვალისწინებით, ეს ბრძოლა რანში უნდა მიმჰდარიყო, რადგანაც საყუთრივ გურჯისტანსა და მუღანს შუა, საიდანაც შემოვიდნენ თათრები, რანი იყო.

მუღანიდან რანში მიმავალი უმთავრესი გზა არეზის მარცხენა მხარეზე ორად ტოტდებოდა. ერთი სამხრეთით მიემართებოდა (მდინარის პარალელურად და აღმ), სოლო მეორე — ქ. ბაილაყანზე; რანის ეს შესანიშნავი ქალაქი 7—8 კილომეტრით შორავდა არეზს. როგორც იმდროინდელი გეოგრაფის იაკუთ აღ-ჰამავის ცნობიდან ჩანს, თათრები პირველად (პიჯრის 617 წ.) ბაილაყანს დასცემიან¹. ჩვენი აზრით, სწორედ ბაილაყანს უნდა მიშველებოდა ქართველების ათათასიანი მხედრობა, რომელსაც ბრძოლის აღგი-

¹ იაკუთ აღ-ჰამავი, მუჟამ აღ-ბულდანი, არაბულიდან თარგმან ე. სიხარულიძემ, იაკუთის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ, ნაკვ. 1, თბილისი, 1964, გვ. 37 (ქვემოთ იაკუთი). ა. აღ-ზადე აღ-ჰამავის ამ ცნობას ბაილაყანზე თათართა იმ ლაშქრობას უკავშირებს, რომელსაც იბნ აღ-ასირი 612 წლის რამადანით ათარიღეს (А. А ли-з а д е, Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII—XIV вв., Баку, 1956, გვ. 98). ჩვენი აზრით, ეს სწორი არ უნდა იყოს. იაკუთ აღ-ჰამავი თათართა პირველ ლაშქრობათა თანამედროვე იყო და, ჩანს, იბნ აღ-ასირზე ნაცლებად არ იცოდა აღარბადაგანსა და რანის ჯებე და სუბუდაის რბევა-ოხრებათა ამბები.

ლის მოუხსენებლად მიუთითებს იბნ ალ-ასირი და (ეტყობა, მასზე დაყრდნობით) რაშიდ ად-დინი¹. გარდა იმისა, რომ ეს პატრონის ვალიც იყო, ქართველთა მენაპირეს, როგორც ჩანს, ირან-ადარბაღ-განში რისხვით შემოსულ უცხო მხედრობასთან მკლავის გამოცდაც ეწადა და, ჩანს, თურქებთან გამარჯვებას დაჩვეულებს ექვი არ ეპარებოდათ წარმატებაში.

მტერმა რიცხოვრივი სიჭარბითა და ტაქტიკური სიახლის მეოხებითაც გატესა დამხდურთა წინააღმდეგობა, მაგრამ ეტყობა, ძალიან გაუჭირდა². ამით უნდა აიხსნას ის გარემოება, რომ წარმატებას მიუხედავად თათრები ისევ მულანში მიბრუნდნენ და მხოლოდ საგანგებო მომზადების შემდეგ განაგრძეს გზა საქართველოსაკენ.

ეს ბრძოლა 1220 წლის დეკემბრის მიწურულში უნდა მომხდარიყო. ამას მოწმობს ირანსა, ირანის ერაყსა და ადარბაღგანში თათართა ლაშქრობების შესახებ შემონახული ქრონოლოგიური ცნობა (617 წლის ზამთრის დასაწყისი³) ქართველთა მეფის ლაშქრისა და თათარ-თურქმან-ქურთთა მხედრობის ბრძოლის იბნ-ასირისეული დათარიღება (617 წლის ზულ-კადი)⁴, თუ აქ იმასაც გაითვალისწინებთ, რაც რანიდან მულანში დაბრუნების, მოკავშირეთა ლაშქრის შეკრებისა და მულანიდან გაგის ქვეყანაში შემოსვლისათვის იყო საჭირო, მაშინ პირველი ბრძოლა მეორეს, უეჭველია, ორიოდვე კვირით მაინც უწაწრებდა. თათარ-ქართველთა პირველ შე-

იგი სწორად მიუთითებს ადერბილზე თათართა თავდასხმის თარიღს (617 წლის შემდეგ), ამ ქალაქის ხედარს და სხვ. (გვ. 7—8). თუ იბნ ალ-ასირის ცნობა სწორია, მაშინ აქ ბაილყანზე თათართა მეორე ლაშქრობა უნდა იგულისხმებოდეს. წომადებს ერთსა და იმავე ქალაქზე არაერთხელ გაულაშქრებიათ (თავრიზზე სამჯერაც კი წავიდნენ). ალ-ჰამაეის ცნობის სინამდვილეში იმ გზის გათვალისწინებაც გვარწმუნებს, რომლითაც თათრები (მულანიდან) შევიდნენ რანში (ეს გზა პირდაპირ ქ. ბაილყანზე მიდიოდა). ამასვე გვაფიქრებინებს მომთაბარეთა რანში პირველი შესვლის დროც (1220 წლის დეკემბერი). ძნელი სარწმუნოა, რომ არეზის სიახლოვეს მდებარე ამ მდიდარ ქალაქს უმაღლეს არ მიეყურონ ჯიშებსა და სუბუდაის ყურადღება და რანში პირველსავე შემოსვლაზე არ დასცემოდნენ მას.

¹ იბნ ალ-ასირი, გვ. 137; რაშიდ ად-დინი, ტ. I, წ. II, გვ. 227.

² ლაშქარდროინდელი შემადიანის ცნობაში, რომელსაც ყურადღებას აქცევთ ივ. ჯავახიშვილი, ამ ბრძოლაზე არავითარი მინიშნება არ არის (ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, III, გვ. 15). არც ვარდანი ან რომელიმე სხვა სომეხი ისტორიკოსი იხსენიებს ამ ბრძოლას.

³ იბნ ალ-ასირი, გვ. 137; რაშიდ ად-დინი, ტ. I, წ. II, გვ. 226—227.

⁴ იბნ ალ-ასირი, გვ. 138.

ზვედრას ერთიც და მეორეც კარგად დაურწმუნებია საქმის სირთულეში და მომავალი ბრძოლისათვის სამზადისს ორივე ენერგიულად შედგომა. თათრებს თურქმანებსა და ქურთებთან გაუბამთ კავშირი, ქართველებსაც დიდი ძალებით გამოსვლა დაუგეგმავთ. მაგრამ შემცდარან, რომ ზამთარში შემოსევის შესაძლებლობა ვერ გაუთვალისწინებიათ და საქართველოს, ადარბადაგანისა და წინა აზიის სხვა სახელმწიფოთა ერთობლივი გამოსვლა გაზაფხულისათვის განუზრახავთ¹. თათრებსა და მის მოკავშირეებს ასეთ დიდ ძალებთან გამკლავების ღირსე არ შესწევდათ. ამიტომ დასწრება უმჯობინებიათ და ზამთარშივე წამოსულან საქართველოზე.

თათრები აშკარად საქართველოში იმგვარი ომის განვითარებას კი არ ისახავდნენ მიზნად, რასაც ირანსა და ადარბადაგანში აწარმოებდნენ (დაპყრობა). არამედ ქვეყნას დაზვერვა და დარიალი კარისაკენ გაჭრის შესაძლებლობის გამორკვევა ეწადათ.

ქართველებზე უეცარი თავდასხმის გეგმა აიძულებდა მტერს გვერდი აეღო რანის ქალაქებისათვის და რბევას მხოლოდ გაგის ქართველთა სანაპირო ქვეყანაში შედგომოდა.

„და შემოვიდეს უცხოთესლნი ვინმე ლაშქარნი სომხითს და პერეთს“, გვამცნობს იმდროინდელი ქართველი მემკვიდრე, რომელიც „რამე მცირედ“ ნავენებსაც აღნიშნავს და ზოგიერთ სხვა საინტერესო ფაქტზეც მიუთითებს².

ქართველი ეპითალმწერელი არაფერს ამბობს ბრძოლის წინა „ნავენების“ სიდიდეზე და მხოლოდ იმის აღნიშვნით კმაყოფილდება, რომ: მათ „იწყეს დარბევად გაგისა“³. ვარდანის ცნობით, თათრები ამ დროს „ყოველ ცოცხალს“ დაპუქრებთან და სადაც კი წაუხვლებიათ, არ გაუშვიათ⁴. თათართა რბევის მძიმე შედეგებს ჩვენში განსაკუთრებით ხაზს უსვამს იბნ ალ-ასირი, მაგრამ მისი საამისო ცნობები მეტწილად გამარჯვების შემდგომ პერიოდს ეხება⁵. ბრძოლის წინ, როცა მტრის გეგმებში სამხედრო-პოლიტიკური ამოცანა იდგა წინა პლანზე, რბევაც შესაბამისად უნდა ეწარმოე-

1 იბნ ალ-ასირი, გვ. 137.

2 ლაშა გიორგის დროინდელი მემკვიდრე, გვ. 370.

3 ეპითალმწერელი, გვ. 164.

4 История монголов по армянским источникам, ნაკვეთი I, თარგმანი და განმარტებაჲი ქ. პ. პატკანოვისა, სპბ, 1873, გვ. 2 (ქვემოთ—ვარდან 2).

5 იბნ ალ-ასირი, გვ. 137—138, 140.

ბინათ, ხოლო, როდესაც მთავარი მიზანი გაინაღდეს. შემდეგ ეკონომიურმა საკითხმა გადაინაცვლა წინ და ძარცვა-რბევაც ამისდა კვალად უნდა გაძლიერებულიყო.

იბნ ალ-ასირის. კირაკოსისა და სებასტაციის ცნობით, თათრებს ბრძოლის წინ თითქოს თბილისამდე მიუღწევიათ¹. ეს ცნობა ზუსტი არ არის. ჯერ ერთი, თათართა მთავარი ბანაკიდან, რომელიც ზუნანის მიდამოებში იყო, ჯებებს და სუბუდაის თბილისისკენ მხოლოდ მცირე რაზმები უნდა გაეგზავნათ, ისე როგორც ეს რუსებთან ბრძოლის წინ მოიმოქმედეს [თათართა ამ დანიშნულების რაზმები იქ მდ. ხორტიცას მიაღგნენ, ხოლო მთავარი ძალები მდ. კალკასთან იდგნენ]². შემდეგ: თათართა ეს რაზმები, რომელთა მიზანი ქართველთა გამოტყუება იყო, ძნელი სარწმუნოა, რომ უშუალოდ მისულიყვნენ თბილისთან. ეს არათუ ასეთი დანიშნულების მხედრობისათვის ჩანდა მიზანშეუწონელი, არამედ ჯებემ და სუბუდაიმ გამარჯვების შემდეგაც ვერ გაბედეს სამშვილდეს გასცილებოდნენ³. შესაძლოა, ბრძოლის წინაც სამშვილდედან უკუქცეულიყვნენ თათართა რაზმები. მათ ასეთ მოქმედებაზე პირდაპირ მიუთითებს როგორც იმდროინდელი ქართველი, ისე სომეხი ისტორიკოსები⁴ თათართა სარდლობის ამ შორგამიზნულმა ხერხმა მოსალოდნელი ნაყოფი გამოიღო: მტრის დაუსჯელად გაქცევის შიშით ქართველთა მთავარბანაკმა, ეტყობა, იჩქარა და იმ ძალებით დაედევნა მომთაბარეებს, რომლებიც იმ ხანად იყო შეყრილი. მტერსაც ეს უნდოდა.

„თათართა მოსვლის ამბავი რომ ესმა ქართველთა მეფესა, — წერს გრ. აკანეცი, — გამოვიდა მათ წინააღმდეგ 60 000 მხედრით“⁵.

¹ იბნ ალ-ასირი, გვ. 138; История монголов по армянским источникам, т. 2, თარგმანი და განმარტებანი ქ. პ. პატკანოვისა, 138, 1874, გვ. 2 (ქვემოთ — კირაკოსი). სებასტაციის მატეანე, კრებულში: Армянские источники о монголах, извлечение из рукописей XIII — XIV вв. перевод с древнеармянского, предисловие и примечания А. Г. Галстяна, Москва, 1962, გვ. 23 (ქვემოთ — სებასტაცი).

² К. В. Кудрявцев, О местоположении реки Калки, Вопросы истории, 1954, № 9, გვ. 118.

³ ეპიმთალმწერელი, გვ. 165.

⁴ ლაშა გიორგისდროინდელი მემატიანე, გვ. 370; ქარდანის, გვ. 2; სებასტაცი, გვ. 23.

⁵ გრ. აკანეცი, გვ. 9.

ქართველი ეპითალმწერლის ცნობით, „უცხოთა ნათესავისა შოალვა“ მეფისთვის ვარამ გაგელს და ივანე ათაბაგს უცნობებიან. ლაშას სრული ლაშქრის შეყრა უბრძანებია... ეს ცხოვრება სარწმუნოა. ქართველთა სამეფო კარი, როგორც იბნ ალ-ასირის ჩვენებიდან ჩანს, უფრო ფართო ღონისძიების გატარებასაც ფიქრობდა¹, მაგრამ იმოდენა ლაშქრის გამოყვანა რომ მოეხერხებინა, რომელსაც ეპითალმწერელი მიუთითებს (90 ათასი), ძლიერ საეჭვოა². წინა აზიაში მაშინ მკაცრი და დიდთოვლიანი ზამთარი იდგა³. გამოყოფილი არ არის ასევე ყოფილიყო ლიხთიქითშიც; გვიანდელ ქართველ ისტორიკოსს, როგორც ჩანს, ჰგონია, რომ თითქოს იმერხ-ნიუვიდნენ მეფეს (გარდა იმისა, რომ „მეფემან მოუწოდა სპათა თვსთა, იმერთა და ამერთა“, ამათ მოწმობს ამ დროს შეყრილი ლაშქრის მისეული რიცხვიც — 90 ათასი)⁴, მაგრამ ეს არ დასტურდება. ეპითალმწერლს მტკიცებას ეწინააღმდეგება როგორც ქართველთა ლაშქრის შედგენილობაზე, ისე მათ რაოდენობაზე სხვა წყაროებში დაცული ჩვენებები. ლაშქრის შეყრაში სამეფო კარს, ჩანს, ხელი შეუშალა აგრეთვე მტრის სწრაფი უკუქცევის არსის შეუცნობლობამ. თათართა მხვერავი რაზმის ასეთი მოქმედება ამ ელვისებური ომის ერთი მომენტი იყო. ამ ხერხით მათ ჩვენშიც და რუსეთში მნიშვნელოვნად გაიუმჯობესეს მდგომარეობა.

იპზროინდელი ქართველი ისტორიკოსი, თუმცა არაპირდაპირ, მაგრამ მაინც გასაგებად საყვედურობს მეფეს, რომელსაც მტრის ღარსეული დახვედრისათვის საჭირო „ლმობიერ-ქცევა“ ვერ გამოუჩენია⁵.

გარდა იმისა, რომ უცვარი თავდასხმით მტერმა საქართველოს სამეფო კარს კოალიციური გამოსვლის გეგმა ჩაუშალა, წინ წაწეული რაზმის მანევრით, საკუთარი ლაშქრის სრულიად შეყრის საშუალებაც არ მისცა.

იმ პირდაპირ თუ არაპირდაპირ ჩვენებათა გათვალისწინებით, რომელიც ქართველთა ლაშქრის რაოდენობაზე დაუცავთ წყაროებს.

1 ეპითალმწერელი, გვ. 164.

2 იბნ ალ-ასირი, გვ. 137.

3 ეპითალმწერელი, გვ. 164.

4 იბნ ალ-ასირი, გვ. 137; კ. დ'ოსონი, გვ. 325.

5 ეპითალმწერელი, გვ. 164.

6 ლაშა გიორგისდროინდელი მემკთიანე, გვ. 370.

60 ათასს არ აღემატებოდა¹. ეს მცირე ძალა არ იყო. მაგრამ აზაზუნაკლები არც მტრის ლაშქარი იყო. სწორი არ ჩანს მტრის რაოდენობის ქამთალმწერლისეული განსაზღვრა (12 ათასი)². ისტორიკოს-აშკარად თვითნებურად მიუთითებს თათართა და ქართველთა რაოდენობას. მისი მიზანია უჩვენოს, თუ რა წარმატება შეუძლია მოიპოვოს მტკიცედ შეკრულმა კოლექტივმა, თუნდაც მეტისმეტად მცირემ და როგორ მარცხდება ის, ვისაც დიდი ლაშქარი ჰყავს, მაგრამ მოკლებულია ასეთ თვისებას. ამაში არც ედება ქართველი ქამთალმწერელი, მაგრამ მტერი მხოლოდ ამ უპირატესობას არასოდეს მიწოდობია და ყოველთვის ცდილობდა, რომ მოწინააღმდეგე რიცხობრევადც არ ყოფილიყო მეტი.

სომეხი ისტორიკოსები (ვარდანი, სებასტაცი) მტრის ლაშქარს რაოდენობას 20 ათასით განსაზღვრავენ³. ორი ნოინი, ორი დუმენი—ასეთია ამ ცნობის წყარო.

მტრის ლაშქრის მნიშვნელოვან ნაწილს შეადგენდნენ მოკავშირე თურქმანები და ქურთები, რომლებმაც სლავი „ბროდნიცების“ მსგავსად, დიდი სამსახური გაუწიეს თათრებს (იბნ ალ-ასირი ხაზგასმით აღნიშნავს მათ თავგანწირულ ბრძოლას)⁴.

თათრები ტყვედ გარეკილ მოსახლეობასაც ფართოდ იყენებდნენ ბრძოლებში, ათასობით ტყვე მონაწილეობდა შუა აზიაში, ირანში, ადარბადაგანსა და სხვა ქვეყნებში გამართულ ბრძოლებში. ბევრი შარვანელი შეაკლეს მათ ოსებთან თუ რუს-ყივჩაყების გაერთიანებულ ლაშქართან ბრძოლას⁵. მართალია, ქართველებთან დაპირისპირებულ ტყვეებზე პირდაპირი ცნობები არ გაგვაჩნია, მაგრამ ჰაშარი ძლიერ იყო მიღებული თათართა სამხედრო სისტემაში და ძნელი სარწმუნოა აქაც არ ჰყოლოდათ. ყოველივე ამის გათვალისწინება საფუძველს გვაძლევს მოწინააღმდეგეთა რიცხობრევი

1 აკანეცი, გვ. 10; სინამდვილეს არ შეეფერება კ. დ'ოსონთან საამისოდ მითითებული რიცხვი (!3 ათასი—გვ. 335). წყაროები, რომელსაც იგი ემყარება, მარტო დახოცილ ქართველთა რიცხვს 30 ათასით განსაზღვრავენ (იბნ ალ-ასირი, გვ. 140; რაშიდ ად-დინი, ტ. I, წ. II, გვ. 227).

2 ქამთალმწერელი, გვ. 164.

3 ვარდანი, გვ. 2; სებასტაცი, გვ. 23.

4 იბნ ალ-ასირი, გვ. 138.

5 რაშიდ ად-დინი პირდაპირ მიუთითებს შამახიდან ჩრდილო კავკასიაში გარეკილ ტყვეთა სიმრავლეზე (ტ. I, წ. II, გვ. 227).

შეთარდება თუ თანაბარი არა. ერთმანეთისაგან ღიდად განსხვავებულად მაინც არ ვიგულისხმობ.

ადგილი, სადაც ბრძოლა მოხდა, წყაროებში სხვადასხვა სახელით იხსენიება. კირაკოსი „ხუნანის ველს“ ასახელებს¹, ვარდანი — „მდინარე კოტმანს“², სებასტაცი — „მდინარე კოსმანს“³, თანმხდური ქართველი ანონიმი — „ბალის წყალს“⁴. ქართველი ჟამთაღმწერელი — „წყალსა... ბერდუჯსა... აწ საგიმად წოდებულსა“⁵. გრ. აკანეცი, ქართველთა და თათართა მთავარი ძალები „კოტმანის ღიდ ველზე“ შეხვედრიან ერთმანეთს⁶, ხოლო ქართველთა მარჯვენა ფრთა და თათართა ლაშქრის ნაწილი — „საგამის ველზე“⁷.

სომხური წყაროების „კოსმანი“ და „კოტმანი“ ერთი და იმავე სახელის სხვადასხვა ფორმაა. ამ სახელით, როგორც ჩანს, იწოდებოდა მდინარე, ველიც და სხვაც.

ვარდანი და სებასტაცი ამ მდინარის მდებარეობაზე არაფერს ამბობენ. აკანეცი კი „კოტმანის ველს“, „ტერუნაკანის ციხის წინ“ აღნიშნავს⁸. ტერუნაკანს იგივე ავტორი ტაუშისა და ნორბერდის გარემოცვაში ასახელებს (პირველის შემდეგ)⁹. კირაკოსი ამ ციხეს ერთგან (მოლარ ნოინის დაპყრობილი გაგის სანაპიროს ციხეთა სიაში) სხვა ხაზზე (შაჰქორი, ტერუნაკანი, ერგევანქი, მაწნაბერდი) მიუთითებს¹⁰. გაგის შემდეგ (ქვემოთ) ასახელებს ტერუნაკანს დავითის ისტორიკოსიც (დავითმა „...აღიხუნა ციხენი სომხითისანი: გაგნი, ტერონაკალი, (ქავ)აზინნი, ნორბერდი, მანასგომნი და ტალინჯაქარი“)¹¹.

ამ ჩვენებისა და ყველა იმ ცნობათა გათვალისწინება, რომელიც თათარ-ქართველთა ამ ბრძოლაზე შემონახულა, საშუალებას გვა-

1 კირაკოსი, გვ. 3.

2 ვარდანი, გვ. 2.

3 სებასტაცი, გვ. 23.

4 ლაშა გიორგის დროინდელი მემკთიანე, გვ. 164.

5 ჟამთაღმწერელი, გვ. 164.

6 აკანეცი, გვ. 9.

7 იქვე, გვ. 10.

8 იქვე, გვ. 9.

9 იქვე, გვ. 12.

10 კირაკოსი, გვ. 22.

11 ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი, გვ. 344.

ძლევს ტერუნაკანის ციხე ახლანდელი აღსტაფის ქვემო წელში ვიგულისხმობთ.

აღსტაფას ბერდუჯთან აიგივებენ¹. ეს მოსაზრება უმართებულო არ არის. ბერდუჯი აღსტაფის ერთ-ერთი უძველესი სახელი უნდა იყოს. მისი ადგილმდებარეობის აღსანიშნავად უამთალმწერელთან მინიშნებულია „გაგის ბოლო“ (ე. ი. გაგის ციხის შემავალი ქვეყნის ბოლო)². ამავე მიდამოებში გულისხმობს ბერდუჯს დავითის ისტორიკოსიც. მისი თქმით, თურქებზე ამხედრებული აღმაშენებლის ლაშქარი „გაგათათ ბერდუჯამდე“ ყოფილა დაბანაკებული³.

XIII საუკუნეში ბერდუჯი, როგორც პიდრონიმი, უკვე აღარ არსებობს. ერთხანს მას, ეტყობა, „ბალის წყალი“⁴ შეენაცვლა (ლამას მემატიანის მოწმობა)⁵, ხოლო შემდეგ — საგიმი (უამთალმწერელი). ეს უკანასკნელი გრ. აკანეცთან დადასტურებული „საგამის“ (სიმაგრე, ველი) სახენაცვალი ფორმაა⁶. საგიმ-საგამი თავის მხრივ ვარდანის გეოგრაფიაში მოხსენებულ „ზაკამს“ (*Հակամ*) უნდა უკავშირდებოდეს⁷. ამას მოწმობს ისიც, რომ აკანეცთან მოხსენებული *Հաչու Սահամայ* ამავე სახელწოდების ციხის მინდორს კი არ აღნიშნავს, არამედ იმ უნაპირო ველს, რომელზეც ქართველთა ლაშქრის „მარჯვენა ფრთა... საღამომდის მიდიოდა და დაუზოგავი შეტევით სპობდა თათრებს“⁸. ველის ეს სახელი ქვეყნია სახელიდან უნდა მომდინარეობდეს. ქვეყანას აღნიშნავს ზაკამიც⁹.

¹ - ლ. კილაშვილი. რუსთავი, თბ., 1958, გვ. 201.

² უამთალმწერელი, გვ. 164.

³ ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი, გვ. 340.

⁴ ივ. ჭავჭავაძის ვარაუდით, ბალის წყალი ბალაჩი უნდა იყოს ან ბელა-მეჯი (ქართველი ერის ისტორია, III, გვ. 15). ბალაჩი ქართველ-თათართა შეხვედრების ზონას დიდად სცილდება. იგი ლენქორანში მიედინება. ეს სიშორე ივ. ჭავჭავაძისავე აფიქრებდა (იქვე). რაც შეეხება ბელამეჯს, კირაკოსის ცნობით, იგი მდებარეობდა ქ. ბარდავსა და ბაილასანს შუა და ეწოდებოდა არა მდინარეს, არამედ ქაობიან ადგილს (გვ. 2). არც ეს ჩვენებანი და არც სხვა მონაცემები ბალის წყალისა და ბელამეჯის გაიგივების საშუალებას არ იძლევიან.

⁵ აკანეცი, გვ. 9—10.

⁶ J. Saint-Martin. *Memoires historiques et geographiques sur l'armenie*, ტ. II, პარიზი, 1819, გვ. 414.

⁷ აკანეცი, გვ. 10.

⁸ ი. სენ-მარტენი, გვ. 414; დ. მუსხელიშვილი, აღჯაყალა-გაგის ციხე, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული, 1960, გვ. 125.

ვარდანის მითითებით. ზაკამის ქვეყანა, რომელიც თავის მხრივ ბევრ „გავარს“ (საციხო ქვეყნები) შეიცავდა, აღმოსავლეთით განძის ქვეყნამდე ვრცელდებოდა, ხოლო დასავლეთით გაგის ველამდე¹, ე. ი. ამ ველის დასაწყისამდე აღმოსავლეთიდან. დასავლეთიდან ეს იგივე „გაგის ბოლოა“, სადაც ქართველი ეპითაღმწერლის ცნობით, მოედინებოდა ბერდუჯ-საგიმი². ეს მდინარე, როგორც ჩვენებები და თვით მიაი სახელწოდებაც მოწმობს, საგამის (ზაკამის) ქვეყნის დასავლეთ საზღვარს დებდა. მდ. საგამი ახლანდელი აღსტაფა უნდა იყოს, რასაც იქვე ახლოს მდებარე „ხუნანის ველიც“ მოწმობს³.

დავითის ისტორიკოსის ერთი ცნობა ხუნანს მდ. ბერდუჯის ახლოს გულისხმობს. 1121 წლის მარტში ლიხთიქიდან გადმოსულ დავით მეფეს ქართლში „დახუდა მზად სპა მისი, დაპირველ ამბავ-სა ქართლისა ცნობამდე დაესხა ხუნანს. და აღაესო ლაშქარმან მთით მტკუროამდე და გაგათათ ბერდუჯამდე“⁴. სწორედ ბერდუჯ-აღსტაფასთან, კერძოდ მისი შესართავიდან 6—7 კილომეტრის დაშორებით (სამხრეთ-აღმოსავლეთით), სოფელ კირაბ ქეხამანის ტერიტორიაზე შეღწეულია ხუნანის ნანგრევები. ციხე-ქალაქი გაშენებული ყოფილა სერზე, რომელიც უკანასკნელ დრომდე იქ შემონახული ციხის გალავნის ფერის მიხედვით „კალა ბოზად („რუხი ციხე“) იწოდება.

ხუნანის ლოკალიზების პირველი წარუმატებელი ცდის შემდეგ

1 ი. სენ-მარტენი, გვ. 414.

2 ეპითაღმწერელი, გვ. 164; ივ. ჯავახიშვილი, „საგიმი“ მიიზნედა არა მდინარედ, როგორც ეს ეპითაღმწერელთან გვხვდება, არამედ ადგილის სახელად. ისტორიკოსს ამას „მოისართა ტომის ისტორიაში“ დადასტურებული „საგამის მინდორი“ აფიქრებინებდა (ქართველი ერის ისტორია, III, გვ. 16). ჩვენი აზრით, ეპითაღმწერელი არ უნდა ცდებოდეს. საგიმი მდინარის სახელიც უნდა ყოფილიყო. ივ. ჯავახიშვილი საგამს „გაგის მახლობლად“ გულისხმობდა (იქვე, გვ. 14), თუმცა არ ჩანს რა მნიშვნელობით მიუთითებდა გაგს (ციხე. ციხის შემავალი ქვეყანა, სანაპირო ქვეყანა). ი. ცინცაძე (ივ. ჯავახიშვილზე დაყრდნობით) აქ „გაგის ციხის რაიონს“ ასახელებს (მონღოლები და მონღოლთა დაპყრობები, გვ. 121), ხოლო დ. გვრიტიშვილი — „გაგის ციხის სანახებს“ (ნარკვევები საქართველოს ისტორიიდან, გვ. 156). საგიმის ადგილმდებარეობას აზუსტებს ეპითაღმწერლის ცნობა, რომლას მიხედვით იგი გაგის ციხის შემავალი ქვეყნის საზღვარი იყო. ამ მდინარის მარჯვენა მხარეზე იყო სწორედ ის ველი, რომელზეც დაიწყო ქართველ-თათართა ბრძოლა.

3 კირაკოსი, გვ. 3.

4 ცხოვრება მეფეთმეფისა დავითისი, გვ. 339—340.

(ყაზახის მიდამოები)¹ 1908 წელს ასეთი მართებული შეხედულება გამოთქვა ნ. ა. კარაულოვმა. აშკარაა, მკვლევარს საამისო საფუძველს აძლევდა იქ შემონახული ნაშთები, თუმცა იგი ამაზე არაფერს ამბობდა და მხოლოდ ამ ბორცვის (მაშინ აყ-თოური რქმევია) მდებარეობის განსაზღვრით („на хълме Ах-тоура немного ниже р. Акстафы на правом берегу реки Юры“)² კმაყოფილდება.

1955 წლის შემოდგომაზე ეს ადგილი მოიხილა და მისი ხუნანთან გაიგივების აზრი გაიზიარა ლ. ქილაშვილმა³.

ხუნანი გორადან განვითარებული ციხე-ქალაქია. ნაციხარი დასავლეთითაა, მტკვრისპირა ბორცვზე, ხოლო ნაქალაქარი — მის ჩრდილო-აღმოსავლეთით. ციხის გალავნის ერთი ნაწილი, კერძოდ ჩრდილო მხარე, 1.5 მეტრის სიმაღლისა, როგორც ადგილზე დაგვიდასტურეს, 30-იან წლებამდეც ყოფილა მოღწეული და აგურებზე დახარბებულ სახლისმშენებელ კირაბ ქესამანელებს დაუხგრევიაო⁴.

ძველი კვადრატული აგურები (22×5, 23×5) ნაციხარის კედლის ძირას ჩვენც ბევრი დაგვხვდა. ციხის ბორცვი, განსაკუთრებით, მისი სამხრეთი, დასავლეთი და ჩრდილო ფერდობები აავსეს სხვადასხვა დროის თიხის ჭურჭლებისა და სხვა ნაშთებით. ასეთივე ძეგლები ბლომად ჩნდება ნაქალაქარზეც, რომელსაც ვრცელი ტერიტორია უჭირავს.

ეს შესანიშნავი ციხე-ქალაქი ადრე და შუა ფეოდალურ ხანაში მნიშვნელოვანი სავაჭრო და სტრატეგიული პუნქტი იყო. გარდა ბარდავ-თბილისის დიდი სავაჭრო გზისა, ხუნანთან თავს იყრიდა რანის, სომხთის, კუხეთის, კამბეჩანის და სხვა ქვეყნების დამაკავშირებელი სავაჭრო თუ სამხედრო გზები.

ხუნანთან მრავალი ბრძოლა დადასტურებული. ჭერ იყო და მირვანთან ბრძოლაში „იპყრა ზურვად“ ხუნანი ბარტომ მეფემ⁵, აქვე

¹ Н. А. Караулов, Сведения арабских писателей о Кавказе, Армении и Азербайджане, I, А л ф а б е т н ы й, сборник мат. для оп. местностей и племен Кавказа, вып. 29, Тифлис, 1901, გვ. 65.

² მისივე, Сведения арабских географов IX—X вв. по р. хр. О Кавказе, Армении и Азербайджане, вып. 38, Тифлис, 1903, გვ. 22.

³ ლ. ქილაშვილი, რუსთავი, გვ. 194—199.

⁴ ე. ზეინალოვის ცნობა, კირაბ ქესამანი (აღსტაფის რ.) 5. IV. 1956.

⁵ ლეონტი მროველი, ცხოვრება ქართველთა მეფეთა, გვ. 31.

ახლოს (ბერდუჯზე) დახვედრია მოვაკნის ერისთავს არჩილ მეფე¹.

ხუნანი უყურადღებოდ არც არაბებს დარჩენიათ, არც სელჩუკებს და არც ამ უკანასკნელთა თარეშის აღსაქვეთად დაძრულ დავით აღმაშენებლის ლაშქარს². ამ ციხე-ქალაქის საკითხი დემეტრე პირველის საქართველომ გადაწყვიტა (1128 წ.)³.

მშვიდობიანი განვითარების თითქმის საუკუნოვანი ხანა ხუნანისათვის ამიერიდან თათართა გამოჩენამდე აღარავის დაურღვევია. ამ დროს კი, როგორც ჩანს, ციხე-ქალაქს დიდი ზიანი უნდა განეცადა. ამ თვალსაზრისით ყურადღებას იქცევს იბნ ალ-ასირთან დაცული ცნობა, რომელიც ამ შემოსევის დროს დანგრეულ, ქართველთა ერთ ძლიერ ციხეზე მიუთითებს. დამახასიათებელია ისიც, რომ ისტორიკოსი ციხის დაპყრობა-განადგურებას თათართა თანმხლებ აკუშის ლაშქარს მიაწერს⁴. გამორიცხული არ არის ამასვე ეხმაურებოდეს⁵ დამწვარი აგურების, ძვლების, ჭურჭლეულობისა და სხვათა ნაშთები, რომლებიც მრავლად გვხვდება ამ ციხე-ქალაქის ტერიტორიაზე⁶.

წყაროების შეჯერებისა და ადგილზე ჩატარებული ძიებით თათართა და ქართველთა განლაგება ბრძოლის წინ ასე გვესახება: მტრის ლაშქრის ავანგარდი, რომელიც თურქმანებისა და ჭურთები⁷ საგან შედგებოდა, მდ. აღსტაფის მარჯვენა ნაპირას გადაშლილ ველზე იდგა (რკინიგზის სადგურ ფოილოს მიდამოებში). თათართა ავანგარდია ამგვარ ტომობრივ ვინაობას იბნ ალ-ასირი გვამცნობს⁸. ხოლო მის საბრძოლო განლაგებას — არსებულ ჩვენებათა გათვალისწინება. ამათ უკან, როგორც იბნ ალ-ასირთან და რაშიდ ად-დინთან დაცული ცნობებიდან ვტყობილობთ, დაბანაკებული ყოფილა თათართა ლაშქრის ერთი ნაწილი სუბუდაი ბაჰადურის სარდლობით⁹. არაბული, სპარსული და სომხური წყაროების ჩვენებათა

1 ქ უ ა ნ შ ე რ ი, ცხოვრება ვახტანგ გორგასლისა, ქართლის ცხოვრება, I, ტექსტი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით დადგენილია ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბ., 1955, გვ. 140.

2 მ ა კ, უ თ ა ლ-ჰ ა მ ა ვ ი, გვ. 52; ცხოვრება მეფეთ-მეფისა და ვითისი, გვ. 339—340.

3 ი. ვ. ჭ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ქართველი ერის ისტორია, II, თბ., 1948, გვ. 222.

4 ი ბ ნ ა ლ-ა ს ი რ ი, გვ. 138.

5 ლ. კ ი ლ ა შ ვ ი ლ ი, რუსთავი, გვ. 198.

6 ი ბ ნ ა ლ-ა ს ი რ ი, გვ. 138.

7 ი ქ ე ე, რ ა შ ი დ ა დ-დ ი ნ ი, წიგნი II, გვ. 228.

შეჯერება საშუალებას გვაძლევს სუბუდაის მხედრობა კირაზ ქესამანის სერსა და მის შემოგარენში ვიგულისხმოთ.

რაც შეეხება, მიმალულ ჯებე ნოინსა და მის მხედრიონს (5 ათასი მოლაშქრე). როგორც ამას რაშად აღ-დანი მაუთითებს, იგი კიდევ უფრო უკან ყოფილა ჩასაფრებული.

გარდა იმისა, რომ კირაკოსი, რაშიდ აღ-დანი და ქართველი ჟამთაღმწერელი თანხმობით მიუთითებენ ამ ბრძოლაში თათართაგან ჩვეული სამხედრო ხერხის გამოყენებაზე, რის განხორციელებისათვის საკმარისი დიდი ადგილი იყო საჭირო, ამას მოწმობს „ხუნანის ველზე“ კირაკოსთან დადასტურებული ბრძოლა. ამ ცნობაში ხუნანის წინა დიდი ველი იგულისხმება.

ჯებეს მხედრიონის გამოჩენა ხუნანის ველზე შეტყუებულ ქართველთა მთავარი ძალების ზურგში. თათართა მალული ლაშქარი ხუნანის უკანა ველში დგომაზე გვაფიქრებინებს. საამისოდ შესაფერი ადგილი მხოლოდ იქ იყო¹. მტრის ასეთ (ეშელონისებურ) განლაგებაზე ქართველებს ცნობები არ ჰქონიათ, რამაც დიდი ზიანი მიაყენა კიდევ ლაშქარს.

ქართველები ტრადიციული წყობით გამოსულან: მარცხენა ფრთა, ცენტრი და მარჯვენა ფრთა. ფრთებს, როგორც გრ. აკანეცი გვამცნობს, ივანე ათაბაგი და ვარამ გაგელი სარდლობდნენ, თუმცა შეცდომით ის ამ ბრძოლაში მხოლოდ ორ ფრთას ასახელებს (მარცხენის უპირატესობით)². ივანე ათაბაგი რომ მარცხენა ფრთას უძღოდა, ამას კირაკოსის და ვარდანის არაპირდაპირი ჩვენებანიც მოწმობენ. ქართველთა ამ ფრთას და ცენტრს დაატყდა თავზე თათართა რისხვა ხუნანის ველზე³. მარცხენა ფრთა ამ ბრძოლაში ის იყო, რომელიც აღსტაფიდან სამხრეთ-აღმოსავლეთით პირმოქცეულ ლაშქარში

¹ სამეცნიერო ლიტერატურაში მტრის ლაშქრის ორ ნაწილად გაყოფის აზრია განმტკიცებული (ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ქართველი ერის ისტორია, III, გვ. 17; ი. ც ი ნ ც ა ძ ე, მონღოლები და მონღოლთა დაპყრობები, გვ. 122; დ. გ ვ რ ი ტ ი შ ვ ი ლ ი, ნარკვევები საქართველოს ისტორიიდან, გვ. 156). ასევეა წყაროების ერთ ნაწილშიც (კ ი რ ა კ ო ს ი, რ ა შ ი დ ა ლ - დ ნ ი, ქ ა რ თ ვ ე ლ ი ჟ ა მ თ ა ღ მ წ ე რ ე ლ ი), რომლებშიც უფრო ბრძოლის ფინალზეა გამახილვებული ყურადღება. ამ წყაროების ხარვეზს ავსებს და ბრძოლის დასაწყისს უფრო სრულად აგვიწერს არაბი ისტორიკოსი. ყველა ამ ცნობა-ჩვენებათა გათვალისწინება ლიტერატურაში მიღებული თვალსაზრისის გადასინჯვის საფუძველზეა.

² აკანეცი, გვ. 9.

³ კირაკოსი, გვ. 3; ვარდანი, გვ. 2.

ჩრდილო-აღმოსავლეთით (ე. ი. მტკვრისაკენ) იდგა, მარჯვენა ფრთა კი, რომელსაც უფრო სამხრეთ-დასავლეთი მხარე ეკავა. ხუნანის ველზე არც მოხვედრილა. ამიტომაც არ იხსენიებს ვარამ გაგელს კირაკოსი. ამავე ისტორიკოსისა და სხვათა (ლაშას მემატიანე, ვარდანი, ქართველი ჟამთაღმწერელი და სხვ.) ცნობებიდან ჩანს, რომ ცენტრში მეფე ლაშა გიორგი იდგა¹. ლაშასთან დაკავშირებულ ცნობებში აკანეცთან წინააღმდეგობა შეინიშნება. ჯერ იგი ამბობს: „ქართველთა მეფე გამოვიდა... (თათართა) წინააღმდეგ 60 000 მხედრით“, ხოლო შემდეგ მთავარსარდლობას ივანე ათაბაგს მიაწერს, რადგან ამ დროს, ლაშა უკვე ცოცხალი აღარ იყო „მის დას, რუსუდანს ეპყრა სამეფო, ივანეს ზედამდგომელობით“².

აკანელი ისტორიკოსის უკანასკნელი ჩვენების მცდარობას ადასტურებს იმდროინდელი ქართველი მემატიანე და სხვები (კირაკოსი, ვარდანი, სებასტაცი, ქართველი ჟამთაღმწერელი).

ჟამთაღმწერლის მიხედვით. ბრძოლა ბერდუჯ-სავიმთან ქართულთა ჩასვლისთანავე დაწყებულა: „მცის ამხედრდეს და ეწყვეს ურთიერთსო“³.

მტრის მოწინავე ლაშქარს, როგორც არაბი ისტორიკოსი მიუთითებს, დიდი ზარალი უნახავს, მაგრამ არც მათ თავგანწირულ ბრძოლას უნდა ჩაეელო უშედეგოდ.

მეორე ეტაპი ბრძოლის ველზე სუბუდაის რაზმების შემოსვლით დაიწყო. თათართა სარდლობამ ეს გააკეთა არა მამლუქ აკუმის ბეწინავეთა მიშველების მიზნით, როგორც ამას იბნ ალ-ასირი ირწმუნება⁴, არამედ იმ გეგმის შესაბამისად, რომელიც ქართველთა ლაშქრის ძირითადი ნაწილის ხუნანის ველზე გატყუებას ითვალისწინებდა. ეს გეგმაც წარმატებით განახორციელა მტერმა. მცირეოდენი შეტევის შემდეგ თათრები მოულოდნელად შებრუნდნენ და სხვადასხვა მიმართულებით გაიქცნენ. ეს გეგმაზომიერი მოქმედება გარეგნულად დამარცხებული მტრის უწესრიგო გაქცევასა ჰგავდა. ქართველებს სხვადასხვაგვარად არც შეეძლოთ ასეთი მოქმედების

¹ კირაკოსი, გვ. 3; ლაშა გიორგის დროინდელი მემატიანე, გვ. 370; ვარდანი, გვ. 2; ჟამთაღმწერელი, გვ. 165; სებასტაცი, გვ. 23.

² აკანეცი, გვ. 9.

³ ჟამთაღმწერელი, გვ. 164; იბნ ალ-ასირი, გვ. 138.

⁴ ჟამთაღმწერელი, გვ. 164.

შეფასება და ისე მოქცეულან, როგორც მტერს ეწადა. მეფისა და ივანე ათაბაგის ნაწილები ხუნანისაკენ გაქცეულებს დადევნებია. ხოლო მემარჯვენე ფრთა — საგამის ველზე ლტოლვილებს. ამ უკანასკნელთა მთავარი მიზანი, როგორც ჩანს, ხუნანის მიდამოებიდან (სადაც ბრძოლის ბედი უნდა გადაწყვეტილიყო) ამ ფრთის შორს გატყუება იყო. მართალია, ეს საქმე ძვირად დაუჯდა მტერს, მაგრამ დასახული ამოცანა მაინც წარმატებით შეასრულა და გაგელის მხედრობა ბრძოლის მთავარ ასპარეზს მოხერხებულად ჩამოაცილა.

სომეხი ისტორიკოსები ამას მემარჯვენე ფრთის დიდ წარმატებად მიიჩნევენ და აღფრთოვანებით მოგვითხრობენ ვარამის მამაცობაზე. გრ. აკანეცის თქმით, გაგელი სარდალი არ მოეშვა გაქცეულ მტერს „სანამ საერთოდ არ აავსო საგამის ველი ამოწყვეტილ თაობებით“¹. ვარამის წარმატებით აღტაცებულია ვარდანე². მართალია, მემარჯვენე ფრთა ძალდაუზოგავად იბრძოდა, შორსაც განდევნა მტრის ერთი ნაწილი, მაგრამ ეს უფრო თათრებს რგებდა, ვიდრე ქართველებს, რომელთა ძირითადი ძალები სასტიკად დამარცხდნენ ხუნანის ველზე. ვარდანის ცნობით, ვარამ გაგელის მხედრობა გარდმანამდე მიჰყოლია მტერს³. არ არის სწორი აკანეცი, როცა მემარჯვენე ფრთაზე ბრძოლის შეწყვეტას „სამეფო ლაშქრის შემუსკრის“ ცნობის მიღებას უკავშირებს⁴. გარდმანთან ვარამმა, როგორც ვარდანი მიუთითებს, ჯერ კიდევ არ იცოდა ეს ამბავი⁵, მაგრამ მაინც თუ შეწყვიტა მტრის დევნა, ეს იმიტომ, რომ თავისი ქვეყნის საზღვარს მიაღწა.

ხუნანის ველი თათრებმა ქართველთა ნამდვილ სასაქლაოდ აქციეს. გაქცეულებიც შედგნენ და სწრაფად ეკვეთნენ მღევარს და სერს ამოფარებული ჯებე ნოინიც ზურგიდან დაეცა. ყოველი მხრიდან მტრის საშინელმა მოძალებამ არსახულ განსაცდელში ჩააგდო ლაშას მხედრობა, რომელმაც დიდი გაჭირვებით მოახერხა ალყის გარღვევა და გაქცევა.

სომეხი ისტორიკოსების ცნობით, მეფის ლაშქარში შინაურ

1 აკანეცი, გვ. 10.

2 ვარდანი, გვ. 3.

3 იქვე, გვ. 2.

4 აკანეცი, გვ. 10.

5 ვარდანი, გვ. 3.

მტრობასაც უჩენია თავი და ჰამიდოლა მანასგომელს, როგორც აკანეცი მიუთითებს. ძარღვები გადაუქრია ივანე ათაბაგის ცხენისათვის¹. ამასვე, ჩამდენის ვინაობის მოუხსენებლად, მიუთითებს ვარდანიც². აკანეცი ამ ფაქტს საგამის ველზე გულისხმობს³. ეს შეხედულება სამეცნიერო ლიტერატურაშიც არის გაზიარებული⁴, თუმცა საგამის წარმატებულ ბრძოლაში საამისო ამინდი არ იდგა. შურისძიებისათვის ხელსაყრელი მომენტი დამარცხებისა და უკან გაქცევის დროს იყო. ამაზე პირდაპირ მიუთითებს ვარდანის⁵, ამ ნიშნით ეს ფაქტი უფრო ხუნანის ველზე ან მის ახლოსვეა საგულეზე. მანასგომის პატრონმაც მტრის ჯავრის ამოყრა, როგორც ჩანს, იმ დროს სცადა, როცა ლტოლვილთა ბედ-იღბალი ცხენის მუხლზე ეკიდა. მართალია, გამოჩენილი მხედართმთავარი გადაურჩა მძიმე სვედრს და ამ ეპიზოდმაც რაიმე მნიშვნელოვანი გართულების გარეშე ჩაიარა, მაგრამ მან ერთხელ კიდევ გვიჩვენა ფეოდალური ლაშქრის თავისებურება. თათრები ამ დროს ამისთანა რაიმეს ვერც წარმოიდგენდნენ.

ხუნანის ბრძოლაში ქართველებს დიდი მსხვერპლი უნახავთ. ამას რუსუდან დედოფალი და ივანე ათაბაგი 6 ათასი მხედრით განსაზღვრავენ⁶, იბნ ალ-ასირი აქ 30 ათასს კაცს მიუთითებს⁷.

უკმათლმწერელი ქართველთა დანაკლისის კონკრეტულად დასახელებას ამჟობინებს თქვას: „ურიცხვ სული ქრისტიანე მოკუდა“⁸ და ა. შ. უფრო ჭეშმარიტი თითქოს პირველი უნდა იყოს, ხოლო არაბული და გვიანდელი ქართული წყაროს ცნობა გაზვიადებული ჩანს.

ქართველთა სპასპეტ-სპასალართაგან ბრძოლაში მხოლოდ ყვარყვარე მეჭურჭლეთუხუცესის შვილი, ბექა ჯაყელი („ძლიერად ბრძოლილი“ ვაჟაკი) დაღუპულა⁹.

1 აკანეცი, გვ. 10.

2 ვარდანი, გვ. 2—3.

3 აკანეცი, გვ. 9.

4 გრ. აკანეცი, ნ. შოშიაშვილის შენიშვნები, გვ. 172.

5 ვარდანი, გვ. 2—3.

6 მ. თამარაშვილი, ისტორია კათოლიკობისა ქართველთა შორის, ტფილისი, 1902, გვ. 7, 9.

7 იბნ ალ-ასირი, გვ. 140.

8 უკმათლმწერელი, გვ. 165.

9 იქვე.

თათარ-ქართველთა ამ ბრძოლის თარიღზე წყაროებში განსხვავებული ცნობებია: აკანეცი აქ 1214 წელს (სომხ. 663) უჩვენებს¹, კირაკოსი, სებასტაცი და უსახელო სომეხი მწერალი თანხმობით მიუთითებენ 1220 წელზე (სომხ. 669)² ვარდანი — 1221 წელს, (სომხ. 670) ასახელებს³ და სხვ. უკანასკნელს ეთანხმებიან და თათარ-ქართველთა ბრძოლის ზემო და ქვემო ქრონოლოგიურ საზღვრებს დებენ იბნ ალ-ასირი და ლაშა მემათიანე. პირველი ამ ბრძოლის თარიღად ჰიჭრის წელსათვალავის 617 წლის ზუ-ლ-კადს მიუთითებს⁴, ხოლო უკანასკნელის ერთი არაპირდაპირი ცნობით (თათრება „მეორესა წელიწადსა კულაცა მოჰართეს“) ეს მოვლენა 1221 წელს იგულისხმება⁵. *terminus post quem* აქ 1221 წლის 26 იანვარია, როცა 617 წლის ზუ-ლ-კადი დასრულდა, ხოლო *terminus ante q. n.* იანვრის დამდეგი.

იბნ ალ-ასირის ცნობით, 617 წელი თათრებს საქართველოში გაუტარებიათ⁶, ხოლო შემდეგ ადარბადაგანის დედაქალაქისაკენ წასულან. თავრიზის მმართველს დიდძალი საჩუქრების გაღებით დაუხსნია ქალაქი მოსალოდნელი განადგურებისაგან⁷. ამის შემდეგ თათრები მარალას დასცემიან (618 წლის საფარში — 1221 წლის მარტი)⁸, ჰამადანს (იმავე წლის რაჯიბში — აგვისტო-სექტემბერი)⁹ და ა. შ.

როცა თათრებმა ირანისა და ადარბადაგანის რბევით იჭერეს გული, რანისკენ წამოვიდნენ. 618 წლის რამადანში (ოქტომბერ-ნოემბერი) მტერი აქვე ბაილაყანს შემოღგომია¹⁰. იბნ ალ-ასირის მიხედვით, თათრები ბაილაყანში სერავზე გამოვლით მოსულან¹¹,

¹ აკანეცი, გვ. 10.

² კირაკოსი, გვ. 1; სებასტაცი, გვ. 23; ანონიმი ავტორის შათიანე; კრებულში: „Армянские источники о монголах“, გვ. 70 (ქვემოთ, ანონიმი ავტორი).

³ ვარდანი, გვ. 2.

⁴ იბნ ალ-ასირი, გვ. 138.

⁵ ლაშა გიორგისდროინდელი მემათიანე, გვ. 370.

⁶ იბნ ალ-ასირი, გვ. 139.

⁷ იქვე, გვ. 138; რაშიდ ად-დინი, ტ. I, წ. II, გვ. 227.

⁸ იბნ ალ-ასირი, გვ. 139.

⁹ რაშიდ ად-დინი, ტ. I, წ. II, გვ. 228.

¹⁰ იბნ ალ-ასირი, გვ. 140.

¹¹ რაშიდ ად-დინი, ტ. I, წ. II, გვ. 228.

ხოლო რაშიდ ად-დინით — ნახჭევნის გზით¹. უფრო სწორი პირველი ჩანს, სერაფ-ადერბილის გზა ამ მხრით უფრო მოხერხებული იყო და კარგადაც იცნობდნენ თათრები.

იბნ ალ-ასირმა არ იცის, რომ ეს თათართა მეორე ლაშქრობა იყო ბაილაყანზე (ეს არც რაშიდ ად-დინმა იცის), მაგრამ ეს რომ ასე უნდა ყოფილიყო სინამდვილეში, ალ-ჰამავის ცნობის გარდა, ამაზე სათათრო კონტრიბუციისადმი ბაილაყანის მოსახლეობის დამოკიდებულებაც მიგვანიშნებს. ეს ამბავი რამდენადმე ჰამადანის ტრაგედიის მიზეზს მოგვაგონებს. ეტყობა, ეს კონტრიბუცია პირველი არ იყო. თორემ ხალხის ძლიერ აღშფოთებას არ გამოიწვევდა. მტრას უტიფრობამ და გაუმაძღრობამ ხალხს, როგორც ჩანს, დააეწეა განსაცდელი და მათ სიცოცხლეს გამოასალმეს მოძალადეთა მოციქული, რომელიც მოსალაპარაკებლად იყო მოწვეული. ასეთ მოქმედებას თათრები, ცხადია, ბაილაყანელებს არ აპატიებდნენ. ქართველებს აჩვენებდა ბაილაყანზე მიშველება მიზანშეწონილად ვერ უცვნიათ და საკუთრივ საქართველოს საზღვრებთან შეჩერებულან².

მარტოხელა ბაილაყანს არ ძალუძდა დიდხანს წინ აღდგომოდა მტერს. საშინელი ხოცვა-რბევის შემდეგ ბაილაყანიდან თათრები, როგორც იბნ ალ-ასირი და რაშიდ ად-დინი მიუთითებენ, განძაზე წამოსულან³.

ამ ისტორიკოსებს შორის უთანხმოება მხოლოდ ქალაქისადმი თათართა დამოკიდებულების საკითხშია. უკანასკნელის მიხედვით, მტერს თითქოს განძა აუღია და გაუნადგურებია⁴, ხოლო პირველის ცნობით, რანის დედაქალაქი ამ მძიმე ხვედრს ასცდენია. ამის მიზეზებად ისტორიკოსი ასახელებს: ქალაქის ძლიერ გამაგრებას, განძელთა მეომარულ შემართებას და შემოთავაზებული კონტრიბუციის გალებაზე თანხმობას⁵. ასეთივე ცნობები სხვა წყაროებშიც (მირზონდი და სხვ.) გვხვდება⁶. განძიდან თითქოს მტერი გურჯისტანზე წამოსულა. ამას იბნ ალ-ასირიცა და რაშიდ ად-დინიც თანხმობით აღნიშნავენ. მაგრამ ეს თანხმობა თათარ-ქართველთა ბრძოლის აღწერის

¹ იბნ ალ-ასირი, გვ. 140.

² იქვე.

³ იქვე; რაშიდ ად-დინი, ტ. I, წ. 11, გვ. 228.

⁴ რაშიდ ად-დინი, იქვე, გვ. 228.

⁵ იბნ ალ-ასირი, გვ. 140, ქ. დ'ოსონი, დასახ. ნაშრ., გვ. 334

⁶ ა. ალ-ზადე, დასახ. ნაშრ., გვ. 99.

დასაწყისშივე ირღვევა. რაშიდ აღ-დინი აქ იმ ბრძოლას გეთავაზობს, რომელსაც იბნ-ალ-ასირი 617 წლის ზუ-ლ-კადით ათარილებს. მაშინ, როდესაც ამ დროს უკვე 618 წლის მიწურული იდგა¹. რაც შეეხება არაბ ისტორიკოსს, მას 617 წლის ზუ-ლ-კადში შემდგარი ბრძოლა შეცდომით ორად გაუყვია და ორ სახედასხვა შეტაკებად მიუჩნევია. 1221 წლის დამდეგს მომხდარი ბრძოლის აღწერილობაში მას მხოლოდ ამ მოვლენის პირველი ნაწილი შეუტანია, ხოლო მასი ფ-ნალი იმავე წლის მიწურულში გადაუტანია².

ეს გარემოება, როგორც ჩანს, ჯერ კიდევ რაშიდ აღ-დინს შეუნიშნავს და წინამორბედი ავტორის ცნობების დაზუსტება უცდია, თუმცა წარმატებასთან ერთად (სხედასხვა ბრძოლებად მიჩნეული ეპიზოდების გაერთიანება), მარცხიც მოსვლია (დათარილებაში). მიუხედავად იმ უზუსტობებისა, რომლებიც არაბულსა და სპარსულ წყაროებში გვხვდება, ეს ცნობები მაინც საინტერესოა, რადგან ქართული წყაროების ჩვენებას ეხმაურება და სინაპდვილის თავისებური ანარეკლი ჩანს.

არ არის სარწმუნო, რომ განჯიდან ჯებე და სუბუდაი საქართველოზე წამოსულიყვნენ. ამას მოწმობს, როგორც არაბ, ისე ქართველ ისტორიკოსთა და სახელმწიფო მოღვაწეთა ცნობები. იბნ ალ-ასირი ხაზგასმით მიუთითებს, რომ ამ დროს ქართველები დიდი ლაშქრით იდგნენ საზღვარზე³. ამასვე ადასტურებენ რუსუდან დედოფალი და ივანე მხარგრძელი. იმ შეცდომის შემდეგ, რაც ძვირად დაუჯდა „ჩვენს ერსა, — წერდა რუსუდანი რომის პაპს 1223 წელს, — ...შევკრიბეთ ყოველი ჩვენი ძალა და წინ აღვუდგით“ თათრებსო⁴. მტრისადმი „წინ აღდგომაზე“ გამახვილებული ყურადღება ათაბაგის წერილშიც⁵. კ. ტღოსონი ამ ცნობებს სანდოდ არ მიიჩნევდა და უპირატესობას იბნ ალ-ასირისა და რაშიდ აღ-დინის ჩვენებებს ანიჭებდა, რომლის მიხედვით ვითომც ამ დროსაც თათრებს გაუმარჯვიათ⁶.

ტოსონი იმაშიც ცდება, როცა ლაშას ამ დროს გარდაცვლი-

1 რაშიდ აღ-დინი, ტ. I, წ. II, გვ. 227; იბნ ალ-ასირი, გვ. 138—140.

2 იბნ ალ-ასირი, გვ. 140.

3 იქვე.

4 მ. თამარაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 7.

5 იქვე, გვ. 9.

6 კ. ტოსონი, ტ. I, გვ. 335—336, იქვე, სქოლიო 1.

ლად მიიჩნევს და ქართველთა ლაშქარს 13 ათასი მეომრით განსაზღვრავს¹.

ამავე ფაქტს მცდარ არაბულ და სპარსულ ცნობებზე დამყარებით აღნიშნავს ა. ალი-ზადეც².

ქართველ მოღვაწეთა ჩვენებებში ზოგი რამ მართლაც გაზვიადებულია, მაგრამ იმ ხასიათის დოკუმენტებში, როგორიც ეს წერილებია, ასეთი რამ არც არის გასაკვირი. რაც შეეხება ძირითად ცნობას, მის სისწორეს ლაშას თანამედროვე მემათიანეც ადასტურებს. ეს გარემოება და, აგრეთვე, ისიც რომ ამ წერილებში ქართველთა მარცხიც არ არის გვერდავლილი, ივ. ჯავახიშვილს მართებულად არწმუნებდა რუსუდან დედოფლისა და ივანე ათაბაგის ცნობის ქეშმარიტებაში³.

ისეთ ვითარებაში, როცა „ყოველი ჩვენი ძალა“ საომრად იყო მზად, ძნელი სარწმუნოა, რომ ჯებეს და სუბუდაის „გურჯისტანზე“ ლაშქრობა განეზრახათ. ასე მრავალრიცხოვანი და მაღალი მხედრული შემართების ლაშქართან კი-არა, ხალიფა ნასირის, მუზაფარ ად-დინისა და ვერდ ად-დინის ბევრად უფრო მცირე ძალებზე გალაშქრება არ ჩათვალეს მათ მიზანშეწონილად⁴.

ყოველივე ამის გათვალისწინება საფუძველს გვიქმნის ამ დროს უფრო ქართველების აქტივობა ვიგულისხმობთ, ვიდრე მტრისა. იმდროინდელი ქართველი ისტორიკოსის სიტყვით, ქართველებს მალე ამოუყრიათ მტრის ჯავრი, „გააქციენეს (თათრები—ი. ს.) და ამოსწყვდნეს გაქცეულნი“⁵.

იმ მიზეზებიდან, რითაც წყაროებში ეს წარმატებაა აბსნილი⁶, მთავარი რუსუდანის მინიშნებაა: გავიმარჯვეთ, რადგან: „შევკრიბეთ ყოველი ჩვენი ძალა“ და ისე „წინ აღვუდექით“ მტერს⁷.

ამ ბრძოლის ადგილზე წყაროებს რაიმე პირდაპირი ჩვენება არ შემოუნახავთ. არაპირდაპირ მინიშნებათა მიხედვით კი, ეს ამბავი

1 კ. დ'ოსონი, ტ. 1, გვ. 335.

2 ა. ალი-ზადე, დასახ. ნაშრ., გვ. 99.

3 ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, III, გვ. 18—19.

4 კ. დ'ოსონი, დასახ. ნაშრ., გვ. 320.

5 ლაშა გიორგის დროინდელი მემათიანე, გვ. 370.

6 იქვე; მ. თამარაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 9. ლათ. ტექსტი, გვ. 564.

7 მ. თამარაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 7, ლათ. ტექსტი, გვ. 563.

თითქოს რანში უნდა მომხდარიყო. ამას გვაფიქრებინებს: 1. საქართველოში შემოსვლა მტერს ამ დროს არ აწყობდა. 2. ქართველები, თათრებთან შებმა ეწადათ.

მოწინააღმდეგის ლაშქარი ქართველებს ყველაზე უფრო მიუახლოვდა განძაში, უკანასკნელნიც თითქოს განძისკენ უნდა წასულიყვნენ. მტრის ნაენები აქ შეიძლება ისე დიდი არ იყო, როგორც რუსუდან დედოფალი და ივანე ათაბაგი აუწყებდნენ რომის პაპს (25 ათასი დავუხოცეთ და „ბევრი დავატყვევებთ“)¹, მაგრამ ერთგვარი წარმატება რომ ჰქონიათ, ლაშასდროინდელი ისტორიკოსიც აღასტურებს². ივ. ჯავახიშვილისა არ იყოს: „თუ მეფე რუსუდანი და ვაზირი... დასავლეთ ევროპის სულიერი მამისა და წინამძღოლის წინაშე... სიმართლეს მალავდნენ, ლაშა გიორგისდროინდელი მემპტიანე ხომ... ვერავის მოატყუებდა. ამასთანავე, თუკი რუსუდანი საქართველოს პირველ მარცხს არ უმაღავდა რომის პაპს... ეტყობა, რუსუდანსაც სიმართლის დამალვა საჭიროდ არ მიაჩნდა“³.

შესაძლოა, ამავე დროს დაეტყვევებიათ ის თათარიც, რომლის საარაკო თავგადასავალსაც (ქართველი დესპანის ნაამბობით) გვაჟცნობს იბნ ალ-ასირი⁴. აქედანვე ჩანს, რომ თათართა რიცხვი ტყვეებში ძალიან მცირე ყოფილა. ეს შეიძლება იმითაც აიხსნას, რომ მტერს განძასთან, ისე როგორც სხვაგანაც, დიდი რაოდენობით ჰყავდა ჰაშარი.

საქართველოს სამეფო კარს მტრის მოსალოდნელი შემოსევისადმი ყურადღება არც ამის შემდეგ შეუწუნებია. მეორე წელს, როცა თათრები კვლავ გამოჩენილან რანში და „ბარდავის ჭალას“ დამდგარან, ლაშა დიდძალი ლაშქრით, „ლომთა გორასა და აგართა შუა“ (მარნეულისა და კოჯორის შორის) დაბანაკებულა⁵. ამის გამო მტერს საქართველოზე ლაშქრობა ვეღარ გაუბედავს და ქართველთა „ვიდრე ზედამისლვადმდენ“⁶ გაცლია რანს და დარუბანდისკენ წასულა. გზაზე თათრებმა აიღეს და სასტიკად დაარბიეს შამახია. ნომადთა დაჟინე-

1 მ. თამარაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 7, ლათ. ტექსტი, გვ. 563.

2 ლაშა გიორგისდროინდელი მემპტიანე, გვ. 370.

3 ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, ტ. III, გვ. 19.

4 იბნ ალ-ასირი, გვ. 141.

5 ლაშა გიორგისდროინდელი მემპტიანე, გვ. 370. ნ. ბერძენიშვილი, აგარანი, წიგნში: საქართველოს ისტორიის საკითხები, თბილისი, 1964, გვ. 316, შენიშვნა 2.

6 ლაშა გიორგისდროინდელი მემპტიანე, გვ. 370.

ბული შეტევა ავ ქალაქზე იმას მოწმობს, რომ ისინი იქ სურსათ-სანოვანგესთან ერთად ჰაშარის რიგების შევსებასაც ესწრაფვოდნენ და აისრულეს კიდეც წადილი.

შამახიიდან თათრები დარუბანდს მიაღწენენ, მაგრამ მკვიდრთა წინააღმდეგობა ვერ დაძლიეს და იძულებული გახდნენ შემოსავლელ გზას დადგომოდნენ¹.

თ ა ვ ი V

ბრძოლა

ხვარაზმელთა წინააღმდეგ

ხვარაზმელები საქართველოში წინა აზია-ამიერკავკასიაში ძლიერი ანტიმონღოლური ფრონტის შექმნის ცდამ მოიყვანა. ჯალალ ად-დინმა, რომლის გულადობას ჩინგიზ ყაენიც კი შენატროდა², რამდენიმე მწარე მარცხი აგემა მოწინააღმდეგეს³, მაგრამ შემდეგ ლაშქრის მნიშვნელოვანი ნაწილი წაუვიდა და ველარ დაუდგა მტერს. მიუხედავად დიდი სიმაპაცისა, რომელიც მან ჰინდის ნაპირას გამოიჩინა და თავდაპირველად თათართა მბრძანებელიც აიძულა გაქცეულიყო, ბრძოლის ფინალში მაინც დამარცხდა და მხოლოდ შვიდასიოდე მოლაშქრით გაასწრო მტერს მდინარის გაღმა. ეს იყო 1221 წლის 24 ნოემბერს. ინდოეთს ლტოლვილი ჯალალ ად-დინი ირანში მხოლოდ ჩინგიზ ყაენის მონღოლეთში გამგზავრების შემდეგ დაბრუნდა (1224 წ.) და იწყო გამაგრება: დასავლეთ ირანის შემოღმკიცების შემდეგ სულტანი ადარბადაგანზე წამოვიდა.

სპარსი ისტორიკოსი ჯუვეინი ხვარაზმშაჰის საქართველოზე ლაშქრობას ქართველების გამოწვევას მიაწერს. მათ თავრიზის დაჭერა

¹ იბნ ალ-ასირი, გვ. 142; კირაკოსი, გვ. 3; რაშიდ ად-დინი, ტ. I, წიგნი II, გვ. 229.

² რაშიდ ად-დინი, ტ. I, წიგნი II, გვ. 224.

³ В. В. Бартольд, Туркестан в эпоху монгольского нашествия, გვ. 509.

და ხვარაზმელთა განდევნა ეწადათო; მეტიც 30-ათასიანი მხედრობით ბაღდადზე გალაშქრებასაც და იქ ქრისტიანული მღვდელმთავრის დასმასაც კი ფიქრობდნენო¹.

ადარბადაგანზე ლაშქრობას რომ ითვალისწინებდნენ ქართველები, ეს სხვა წყაროებითაც დასტურდება, რაც შეეხება ორ უკანასკნელს, აშკარად ხვარაზმელთა დარბეული ხმები. ამით ჯალალად-დინი წინა აზიის მუსლიმანური სამყაროს საქართველოს წინააღმდეგ ამხედრებას ესწრაფვოდა და ნაწილობრივ მიაღწია კიდეც მიზანს. სადაც ამ ხერხმა არ გაქრა, იქ ხმაღს მიმართა და სწრაფი დარტყმით ჩაშალა მოწინააღმდეგეთა გაერთიანების ყოველი ცდა². ადარბადაგანის დამორჩილების შემდეგ ხვარაზმელები რან-შარვანზე წავიდნენ. ეს ფაქტი ამ ქვეყნების პატრონთან ომის გამოცხადებას ნიშნავდა.

ჯალალ ად-დინი კარგად ითვალისწინებდა, რომ საქართველო³ წინააღმდეგ ბრძოლაში წარმატების მთავარი საწინდარი სწრაფი მოქმედება იყო და კარგადაც განახორციელა იგი. ამანვე განსაზღვრა ძირითადად ქართველთა დამარცხება გარნისთან (1225 წლის შემოდგომაზე). ხვარაზმელთა უეცარი მოძალების გამო ქართველებმა სრული ლაშქრის შეყრა ვერ მოასწრეს. ამიტომ მტერმა რიცხოვნობის უპირატესობა მიიღო.

სიმცირის კომპენსაცია ქართველებს მამაცობის მეოხებით შეეძლოთ მოეხდინათ, მაგრამ ეს ვეღარ მოხერხდა, რადგან საამისოდ აუცილებელი ფსიქოლოგიური უპირატესობაც მოწინააღმდეგის მხარეზე იყო. გამარჯვებისათვის ეგზომ ძვირფასი ძალა ხვარაზმელებმა მაშინ მოიპოვეს, როცა ქართველთა დაყოვნების მიზეზი შეიცნეს. ასეთ ვითარებაში მტრის შემოტევას, უდავოა, ქართველთა სულიერ განწყობილებაზე უარყოფითი გავლენა უნდა მოეხდინა.

ამვე ფსიქოლოგიურ ფაქტორშია საძიებელი ქართველთა მთავარსარდლისა და მისი ბანაკის უნიათო მოქმედების ერთ-ერთი მთავარი მიზეზიც.

¹ The History of the World-Conquerer by, Ala-ad-din 'Ata-Mulik Iuvaini, translated from the text of Mirza Muhammad Qazvini, by John Andrew Royle Ph. D., Manchester university Press, 1958, vol II, გვ. 426 (ქვემოთ — ჯუვეინი, II).

² ა. ალი-ზადე, დასახ. ნაშრ., გვ. 105.

ივანე ათაბაგი თამარის დროის დიდი სამხედრო მოღვაწე იყო მაგრამ ჯალალ ად-დინთან ლირსეული პაექრობა ველარ შეძლო.

გარნისთან გამარჯვებით გალაღებული სულტანი დვინისაკენ დაიძრა. იქიდან თბილისზე წამოსვლას აპირებდა, მაგრამ ადარბაღ-განის საქმეებმა საქართველოს დედაქალაქზე ლაშქრობა დროებით გადაადებინა.

ქართველებმა ვერც თბილისში იმარჯვეს და საბედისწერო შეცდომა დაუშვეს, როცა უცხოელები დედაქალაქის დაცვაში ჩაირიეს¹. მათი გამცემლობა დიდად დაეხმარა ხვარაზმელ მოძალადეებს მიზნის განხორციელებაში.

ჯალალ ად-დინი საქართველოს მხოლოდ დასაპყრობად და დასახარკავად კი არ მოსდგომია, არამედ „ქართველობის“ მოთხრას² ისახავდა მიზნად. ამას ნათლად მოწმობს ქართველთა ფიზიკური განადგურების სულტნისეული მეთოდები და დაჟინება. ხვარაზმელი მოძალადე არავის ინდობდა: „ესეოდენ მძკნვარედ იწყეს მოსრვად, — წერს ჟამთაღმწერელი, — ვითარ ჩიკლნიცა ძუძუთაგან დედათა აღიტაციან და წინაშე დედისა ქვაზედა დაანარცხიან, და რომელსამე თუალნი წარსცვდნიან და რომელსამე ტვინი დაეთხიის და უკანის დედანი მოიკვლოდიან: ბერნი უწყალოდ ფოლოცთა შინა ცბენთა მიერ დაითრგუნვოდეს, ჭაბუკნი დაეკუთებოდეს, სისხლისა მდინარენი დიოდეს“³.

ამის გამო იყო, რომ თანამედროვე ქართველი მწერალი ტბელ აბუსერისძე ხვარაზმელ მეკლელებს „კ ა დ ი ს მ ქ ა მ ე ლ თ ა მ გ ე ლ თ ა ს“ ეპითეტით იხსენიებდა⁴.

ამავე გეგმის განხორციელების მეორე საშუალებად ჯალალ ად-დინს გადარჩენილ ქართველთა მაჰმადიანობაზე მოქცევა მიაჩნდა. ასე მიაღმა მტერი მოსაშლელად „ქართველობის“ იდეური სფეროს ერთ-ერთ მთავარ ბურჯს (ქრისტიანობას). ამიტომ იყო, რომ მან საქართველოში ასე დიდი გულმოდგინებით „იწყო რ ღ უ ე ვ ა დ ე კ ლ ე ს ი ა თ ა“⁴ და „ვ ი დ რ ე ს ა ფ უ ძ ვ ლ ა დ მ დ ე ა ლ-

1 ჟ ა მ თ ა ღ მ წ ე რ ე ლ ი, გვ. 174.

2 ი ქ ე ე, გვ. 175—176.

3 ი. ს ი ბ ა რ უ ლ ი ძ ე, ტბელ აბუსერისძე XIII საუკუნის ქართველი მწერალი, თბ., 1963, გვ. 62.

4 ჟ ა მ თ ა ღ მ წ ე რ ე ლ ი, გვ. 177.

მოფხურა“¹. რაც შეეხება ღვთისმსახურებს, იაინი „ეკლესიათა შინა, თვთხატთა და ჭუართთა ნაწილი“².

ყველა ქრისტიანისაგან ხვარაზმელები მტკიცედ მოითხოვდნენ: „დათრგუნვად პატროსანთა ხატთა და დატევებად სჯულისა“³. ამისათვის კი ყოველგვარ საშუალებას იყენებდნენ (სიკვდილის მუქარა, ფიზიკური ძალადობა...).

ეს სამკვდრო-სასიცოცხლო ბრძოლა დასაწყისში ძალზე მძიმე და უთანასწორო იყო, რადგან მტერმა საქართველოზე ლაშქრობის დროს ბევრი მოკავშირე შეიძინა მეზობელი მამამდიანური ქვეყნებიდან. შურისძიების გრძნობასთან ერთად ხვარაზმელთა წინააზიელ მოკავშირეებს საქართველოსაკენ გამდიდრების დიდი სურვილიც მოაქანებდათ. პირველ ხანებში მათ ერთი-ათასობის და მეორეც. მაგრამ შემდეგ ხვარაზმელთა ბატონობამ და ბოლომოუღებელმა ომებმა ისინიც დიდად შეაქირვა. მალე ჯალალ ად-დინი ერთმორწმუნეებსაც დაერია და ნაცვლად ანტიმონღოლური კოალიციის შექმნისა, მუსრი გაავლო მამამდიანთა მთავარ ძალებს წინა აზიაში, რითაც ფრთხილად გაუადვილა საქმე თათრებს⁴.

ხვარაზმელებთან ბრძოლაში საქართველო ეკონომიურადაც დიდად დაზიანდა, პოლიტიკურად და ფსიქოლოგიურადაც. ამ დროს ჩამოცილდა ქვეყანას ყმადნაფიცთა მნიშვნელოვანი ნაწილი, აოხრდა მისი ქალაქები, სოფლები და სხე.

ქვეყნის ეკონომიურ ცხოვრებაზე და თავდაცვის უნარიანობაზე უარყოფითი გავლენა მოახდინა მოსახლეობის მკვეთრმა შემცირებამ, რაც ერთი მხრით, ხალხის დაღუპვით იყო გამოწვეული, მეორე მხრით — ტყვედ წასხმით, ხოლო მეესამე მხრით — აყრა-გაქცევით.

ეკონომიური სივიწროვისა და მეფის ხელისუფლების კონტროლის შესუსტების ჟამს ქვეყანაში ფართოდ მოიქიდა ფეხი მძლავრობა-უსამართლობამ.

ჟამთაღმწერლის მოწმობით: „...დაუტყვევს მეფეთა და მთავართა სამართალი, მოწყალეობა, სიყვარული, სიწრფოება, სიმშვედე, სიმართ-

¹ ჟამთაღმწერელი, გვ. 177

² იქვე.

³ იქვე, გვ. 178.

⁴ Архив Маркса и Энгельса. ტ. V, 1938, გვ. 222.

ლე და ამის წილ მოიპოვეს ამპარტავანება, ზაკუა, შური, კდომა, სიძულელი, ანგარება, მიმძღავრება, კლვანი, პარვანი, სიძვანი, უწესობანი“¹.

მეფის ხელისუფლებას ისე უყურადღებოდ არ მიუტოვებია საქართალი, როგორც ამას XIV საუკუნის ისტორიკოსი ირწმუნება, მაგრამ საქმე ის იყო, რომ იგი ქუთაისიდან ამერეთზე ჯეროვან კონტროლს ვეღარ ახორციელებდა. ამით სარგებლობდა ყველა, ვისაც კი სხვისი მიმძღავრების ძალა შესწევდა და ისე იქცეოდა, როგორც ეწადა და შეეძლო.

ერთი სიტყვით, ხვარაზმული სკირდა არა მარტო გარეშე მტერს, არამედ შინაურ მეზატონესაც. ცხადია, გაუკითხაობის მთელი სიმძიმე ყველაზე უფრო უშუალო მწარმოებელს დააწევბოდა.

დიდად დაზარალდა საქართველოს სამხედრო ძალა. ქართველ მოლაშქრეთა ერთი ნაწილი ომებში დაიღუპა, ნაწილიც მძიმედ დაიჭრა და გახეიბრებული მწყობრიდან გამოვიდა, ხოლო ნაწილი ტყვედ ჩაეარდა.

ათასობით ქართველი ემსხვერპლა გარნიისის უსახელო ბრძოლას². ასევე ითქმის თბილისის მისადგომებთან და თვით ქალაქში გამართულ ბრძოლებზეც. დიდად დაზიანებულა ქართველთა ლაშქარი ბოლნისის ახლოს ბრძოლაშიც³. გარდა ბრძოლებისა, სჯულზე მტკიცედ დგომასაც ბევრი ქართველი შეეწირა. ეპითალმწერლის ცნობით, წამებულთა რიცხვს მარტო თბილისში 100 ათასამდე („ათი ბევრი“). მიუღწევია⁴. რაოდენ გაზვიადებულადაც არ უნდა მივიჩნიოთ ეს მონაცემი, იგი მაინც დიდ მსხვერპლს მოწმობს.

ქართველ მოლაშქრეებს ცოტა არც ტყვეობის გზით უნდა გამოკლებოდათ.

ამავე ბრძოლებში მნიშვნელოვანი დანაკლისი განიცადა ქართველთა სარდლობამაც. ორი ბრწყინვალე სარდალი ქართველები: გარნიისის ბრძოლაში გამოაქლდა: შალვა ახალციხელი ტყვედ ჩაეარდა, ხოლო მისი ძმა ივანე, კლდიდან მოგლეჯილმა ქვამ იმ-

1 ეპითალმწერელი, გვ. 178.

2 იბნ ალ-ასირით — 20 ათასი, მოჰამედ ან-ნესაეით — 4 ათასი; (ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, III, გვ. 48).

3 ეპითალმწერელი, გვ. 183.

4 იქვე, გვ. 178.

სხვერპლა¹. თბილისში მუსლიმანთა ღალატის შედეგად დაიღუპა მემნა ბოცოსძე².

ამ დიდ მატერიალურ და ფსიქოლოგიურ ჭრილობათა მოშუ-
შება XIII საუკუნის 30-იანი წლების ნახევარში შეუძლებელი
აღმოჩნდა. ასეთ მდგომარეობაში დახვდა საქართველო თათარ
დამპყრობლებს.

თ ა ვ ი V

საქართველოს დაპყრობა თათართა მიერ

1229 წელს ყურულთაიმ წინა აზიისაკენ ლაშქრობის გეგმა
მოიწონა და ეს საქმე ჩორმაღან ნოინს მიანდო. სებასტაციის ცნობით,
თათრები იმავე წელს (სომხ. 678) გამოსულან³. იბნ ალ-ასირის მა-
ხედვით, ეს 628 წელს (1230 წ.) მომხდარა. მისივე ცნობით, თათრე-
ბი მავერანნაჰრიდან მოვიდნენ⁴.

ხვარაზმის სულტანი თათართა ახალ მოძალებას ყოველმხრივ
დაძაბუნებული შეხვდა. მას ჯერ კიდევ ბასი-ხიშარიდან (ერზიჯანში)
ლაჩრული ლტოლვის ოფლი ვერ შეეშრო, როცა თათრები გამოჩნ-
დნენ. ყოველმხრივ მტრით გარშემორტყმული სულტნის სულიერ
მდგომარეობას კარგად გვიხასიათებს საყვარელი ევნუქის გლოვი-
ადადმი დამოკიდებულება: მისი ცხედარი მეფურად შეასვენეს თაე-
რიზში, მაგრამ მიწას მაინც არ მიაბარა. მის სიკვდილზე ხმის ამო-
ბღები სიცოცხლეს ესალმებოდა. ცხედართან ულუფა მიჰქონდათ
და მხოლოდ მაშინ მშვიდდებოდა, როცა მის უკეთ ყოფნას მოახსე-

¹ უ ა მ თ ა ღ მ წ ე რ ე ლ ი, გვ. 170.

² ი ქ ვ ე, გვ. 175.

³ სებასტაცი, გვ. 24; ა. გალსტიანი მართებულად არ მიიჩნევს ამ თა-
რიდს. მისი თქმით, ჩორმაღანი „სომხეთში შეიქრა არა 1229 წელს, როგორც ამას
სებასტაცი თვლის, არამედ 1236 წ. (Армянские источники о монголах, შენიშენ
20, გვ. 108). სებასტაცი აქ უფრო თათართა ხელახლა გამოჩენა უნდა ჰქონდეს
აღნიშნული და არა მათი სომხეთში ლაშქრობა. უკანასკნელს ის არც ახსენებს,
ქვემოთ მხოლოდ განძაკის დარბევაზე მიუთითებს. ეს ქალაქი კი ამ დროს რანს
ეკუთვნოდა.

⁴ ი ბ ნ ა ლ - ა ს ი რ ი, გვ. 171.

ნებდნენ და სხვ.¹ ეს ეპიზოდი ქალალ ად-დინის ფსიქიური ტრავმის აშკარა მოწმობაა.

იბნ ალ-ასირის ცნობით, ქალალ ად-დინის წინააღმდეგ თათრები თითქოს ისმაილიტებს აუჩქარებიათ². ისმაილიტებს მართლაც სძაგდათ ხვარაზმელები და მათ განადგურებას ესწრაფვოდნენ, მაგრამ ჩორმადანი ისე არ აჩქარდებოდა, ეს დიდი ოპერაცია რომ კარგად არ ჰქონოდა მომზადებული. ამისთვის იგი ირანში შემოსვლის ღლიდანვე იღვწოდა ენერგიულად. დიდუ დაზვერვითი მუშაობა, ირანში გასამტკიცებლად თუ ქალალ ად-დინის გასამართლებლად გატარებული ღონისძიებები, საშუალებას აძლევდა მას წარმატების რწმენით შეეტია მოწინააღმდეგისათვის.

ადარბადაგანზე შეტევა თათართა მთავარ ძალებს რეიდან დაუწყიათ. ამას იბნ ალ-ასირთან დაცული რეიელი ვაჟრის თავგადასავალიც მოწმობს. ის რეიში დახვედრია თათრებს და თავრიზამდე მიჰყოლია³. შეუტყვია თუ არა ქალალ ად-დინს თათართა ზენჯანზე მოახლოვება, მოჰამედ ან-ნესავის ცნობით, დაუტოვებია თავრიზი და მულანისაკენ გამგზავრებულა⁴. ზენჯანიდან ჩორმადანის არმია სოქმანაბადში მისულა (1230 წლის ნოემბრის ახლოს)⁵, ხოლო შეჰდეგ — თავრიზში⁶. ჟამთაღმწერლის ცნობით, თათრებს ამ დროს „წინა მიეგებნეს ყოველნი ადარბადაგანელნი ძლუნითა ურიცხვთა“⁷.

თავრიზელთა უბრძოლველად დამორჩილება მტრისადმი, ხვარაზმელთა სიძულვილის მოწმობაც არის. იგივე უნდა ყოფილიყო ამ ფაქტის ადერბილში განმეორების ერთ-ერთი მიზეზიც⁸.

ადერბილის შემდეგ, ჟამთაღმწერლის ცნობით, თათრებმა „გავლეს რაქსი და მივიდნეს განძად“⁹. მისივე მტკიცებით, თათ-

¹ ი ბ ნ ა ლ - ა ს ი რ ი, გვ. 172.

² ი ქ ვ ე.

³ ი ქ ვ ე, გვ. 177.

⁴ ივ. ჭ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ქართველი ერის ისტორია, III, გვ. 71.

⁵ ი ქ ვ ე.

⁶ ჟ ა მ თ ა ღ მ წ ე რ ე ლ ი, გვ. 184.

⁷ ადარბადაგანელებში აქ თავრიზელები იგულისხმება, რადგან ქართველი ისტორიკოსის სიტყვით, თათრები „მოვიდნენ ადარბადაგანს, რომელ არს თავრეჟი“ (იქვე).

⁸ „იგინცა (ადერბილელები — ი. ს.) მოეგებნესო“ — წერს ჟამთაღმწერელი. (გვ. 184).

⁹ ი ქ ვ ე.

რები თითქოს ამ დროს შემოდგომიან რანის დედაქალქს და სამი დღის შემდეგ აუღიათ კიდეც¹. ასეთივე ცნობა გვხვდება ერთ უსახელო სომხურ „მატიანეშიც“, სადაც ამ ფაქტის თარიღიც (სომხ. 680 (1231) არის მითითებული².

შეიტყო თუ არა სულტანმა განძის დაცემა „მსწრაფლ აიყარა დედაწულითა და ივლტოდა საბერძნეთად“ — დასძენს ჟამთაღმწერელი³. უკანასკნელს ჯალალ ად-დინი ამ დროს სალდაც რანის დასავლეთით ეგულებოდა. ეს რომ ასე ყოფილიყო სინამდვილეში, მაშინ თათრები, რომლებიც მუდანთან მოსდევდნენ სულტანს, იქით უნდა წასულიყვნენ და არა განძისკენ. განძაზე ლაშქრობა ისე, თუ მას ხვარაზმის სულტანი არ უკავშირდებოდა, აშკარად სრულიად გაუპართლებელი იქნებოდა. ქართველი ჟამთაღმწერელისა და უსახელო სომეხი ავტორის თანხმობრივი ცნობა იმ სინამდვილის ანარეკლი უნდა იყოს, რომელსაც სტეფანოს ეპისკოპოსი გვაშენობს: „690 (1231) წელს თათრებმა დაამარცხეს ხვარაზმელები განძაქის აზლოს“⁴. თათრებს არც სულტნის დამარცხების შემდეგ ჰქონდათ ძნელად ასაღებ განძაზე ლაშქრობის დრო. საშური საქმე ამ დროს ლტოლვილი ჯალალ ად-დინისა და მისი ლაშქრის საბოლოო განადგურება იყო და თათრებიც კვადში ჩაუდგნენ გაქცეულ მტერს.

ჟამთაღმწერლის ცნობით, ხვარაზმელებს თათრები „მიეწივნეს ბასიანს“⁵, იბნ ალ-ასირის მიხედვით კი — აშიდში⁶. უფრო ზუსტად უკანასკნელი უნდა იყოს. მისივე ცნობით, თათრები იქიდან კი არ წასულან ამიდზე, რომლებზეც სულტანს დარაჯები ეყენა, არამედ სხვა გზით, და ღამით დაცემიან მოწინააღმდეგეს⁷. ხვარაზმელთა ლაშქარი ვერ დაუდგა თათართა შემოტევას და უწესრიგოდ გაიფანტა სხვადასხვა მხარეს. ჯალალ ად-დინი კვლავ გაუსხლტა მტერს, მაგრამ მალე მთლად განმარტოებული აღმოჩნდა. სულტნის ასავალ-დასავალი⁸ მამიებელი ლაშქარი ჯერ დიარბექირში შევიდა, სოლო

1 ჟამთაღმწერელი, გვ. 184—5.

2 ანონიმი ავტორი, გვ. 70.

3 ჟამთაღმწერელი, გვ. 185.

4 სტეფანოს ეპისკოპოსის „მატიანედან“, კრებულში Армянские источники

о Монголах., გვ. 34 (ქვემოთ — სტეფანოს ეპისკოპოსი).

5 ჟამთაღმწერელი, გვ. 185.

6 იბნ ალ-ასირი, გვ. 173.

7 იქვე.

შემდეგ ალჯაზირი. ხლათი და სხვა მეზობელი ქვეყნები დაარბია¹. 1231 წლის სექტემბერში (629 წლის ზუ-ლ-ხიჯე) თათრები არქემში იყვნენ². ამ დროს ჯალალ ად-დინი უკვე ცოცხალი აღარ იყო. მოჰამედ ან-ნესაეის ცნობით, იგი ქურთისტანში დაიღუპა ვინმე ქურთის ხელით 1231 წლის 17 აგვისტოს³. თუმცა ეს ამბავი, როგორც იბნ ალ-ასირი ირწმუნება, იმავე წლის დეკემბრამდე (629 წ. საფარი) არ გახმაურებულა⁴. ჩანს, თათრებიც ამის შემდეგ დამშვიდდნენ და აღმოსავლეთ წინა აზიაში დაბრუნდნენ.

ჯალალ ად-დინის განადგურების შემდეგ თათართა მთავარ მოწინააღმდეგეებად საქართველო და რუმი რჩებოდნენ. ამ უკანასკნელს თათრები ჯერ კიდევ ხვარაზმელთა დევნის ეამს მიუახლოვდნენ, მაგრამ, რუმზე ლაშქრობამდე ბრძოლის დიდი გზა უნდა გაეცლო მტერს. უპირველს ყოვლისა, თათრებს ირანსა და ადარბადაგანში უნდა მოეკიდათ მტკიცედ ფეხი, შემდეგ კი შარვანის, რანის და საქართველოს პრობლემები გადაეწყვიტათ. ყველაზე ძნელ ამოცანად უკანასკნელი მიაჩნდათ და ასეც იყო. მიუხედავად ფეოდალური რეაქციის ხელშეწყობისა, საქართველოს საბოლოო დამორჩილებას თათრებმა ექვსი წელი მოანდომეს, ხოლო დასავლეთ საქართველოში ფეხიც ვერ შედგეს.

საქართველოს დასაპყრობად თათრები გულმოდგინედ მოემზადნენ. მზადება მტერს ქართველთა ბრძოლისუნარიანობის გამორკვევით დაუწყია. ექვი არ არის, ეს იყო უმთავრესი მიზანი 1233 წელს გაგის სანაპიროში თათართა შემოჭრისა. სადამდე შემოაღწია მტრის მზვერავმა ლაშქარმა ამ დროს ქვეყანაში, ზუსტი განსაზღვრა არ ხერხდება. ერთი სომხური სახარების მინაწერიდან მხოლოდ ის ირკვევა, რომ თათრებს 1233 წელს ტაუში დაურბევიათ და ეს სახარებაც მაშინ გაუტაცნიათ⁵. ტაუში გაგის სანაპიროს შუა გულში იყო. ტაუშიდან წაღებული სახარება, როგორც იმავე მინაწერიდან

¹ იბნ ალ-ასირი, გვ. 174—175.

² იქვე, გვ. 175.

³ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, III, გვ. 72, ზოგიერთი ისტორიკოსი სულტნის მკვლელობის მიზეზად ანგარებას ასახელებს (ე. ა. მ. ალმწერელი, გვ. 185). ზოგიც — შურისძიებას (კირაკოსი, გვ. 11) და ა. შ.

⁴ იბნ ალ-ასირი, გვ. 177.

⁵ Автограф Оганеса Ванакана Таушеци, კრებულში Армянские источники о монголах, გვ. 43 (ქვემოთ, ოვანეს ვანაკან ტაუშეცი).

ვტყობილობთ, თათრებს მულანში მიუტანიათ¹. მულახი თათართა მთავარი სადგური იყო. იქიდან ახორციელებდნენ რანსა და საქართველოზე ლაშქრობას ჯებე და სუბუდაი და ამ ტრადიციისთვის არც მათ მემკვიდრეებს უღალატნიათ².

ამავე დროიდან და ამავე მხრიდან გულისხმობს თათართა თარეშების დაწყებას ჩვენში ჟამთაღმწერელიც. ხლათიდან ადარბადაგანს მოსულმა თათრებმა „აღიღეს თავრეჟი და მიმდგომი მისი ქუეყანა. და მეორესა წელს წარვიდეს ბარდაეს, განძას და მულანს, და მიერ რწყეს რბევად და ოკრებად საქართველოსა“³. თუ გავითვალისწინებთ იმას, რომ 1231 წლის ჯექტემბერში თათრები ჯერ კიდევ არქვეშში იყვნენ, თავრიზი მათ რამდენადმე გვიან, იმავე წლის ბოლოს უნდა აეღოთ. თათართა საქართველოში შემოქრის ჟამთაღმწერლისეული ქრონოლოგიური მინიშნება (თავრიზის აღება „მეორესა წელსა“) უახლოვდება სომხური წყაროს ცნობას (1233 წ.).

ადარბადაგანიდან თათრები შარვანსა და რანს შემოდგომიან. „იწყეს (ლაშქრობა) დარუბანდით აღმომართ, ქუეყანასა შარვაშისასა და კაბალას“⁴. რანის დაპყრობა თათრებმა განძის განადგურებით დასრულეს 1235 წ. ქალაქის სიმაგრესა და ენთუზიაზმზე მინდობილი განძელები რამდენიმე დღეს მაინც მამაცურად უმკლავდებოდნენ მტერს. განსაკუთრებით საინტერესოა, რომ ბევრი მაშინაც არ ნებდებოდა მოძალადეს, როცა ქალაქი უკვე აღებული იყო. ერთნი რომ მტრის ხელში ჩავარდნას სიკვდილს ამჟობინებდნენ და ცეცხლში ცვივოდნენ, მეორენი ცეცხლს აძლევდნენ თავიანთ სახლ-კარს, ქონებას და სხვ. ყოველივე ეს ძვირად დაუჯდა განძას. ასეთი წინააღმდეგობით აღშფოთებულმა მტერმა ქალაქის სრული მოთხრა გადაწყვიტა და, ისე, როგორც, მოგვიანებით რიაზანში, აქაც «ТОКМО ДЫМ, ЗЕМЛЯ И ПЕПЕЛЬ» დატოვა⁵.

კირაკოსის რწმენით, ასეთი უბედურება განძას მუსლიმან მოქალაქეთა მძლავრობის გამო მოსვლია, ისინი ძალიან ავიწროებდნენ განძელ ქრისტიანებს⁶. ქართველი ისტორიკოსი განძისა და მისა

¹ ო ვ ა ნ ე ს ვ ა ნ ა კ ა ნ ტ ა უ შ ე ც ი, გვ. 43.

² კ ი რ ა კ ო ს ი, გვ. 21.

³ ჟ ა მ თ ა ღ მ წ ე რ ე ლ ი, გვ. 186.

⁴ ი ქ ე ე.

⁵ Летопись по Ипатскому списку, 1871, გვ. 523.

⁶ კ ი რ ა კ ო ს ი, გვ. 16—17.

მცხოვრებლებისადმი თათართა ასეთ უღმრთელ დამოკიდებულებას.
„მოქმედის მიერ ქადაგებული“ სჯულის სიძულვილით ხსნიეს¹. ეს
შეხედულებაც ისეთივე წარმოშობის ილუზიის ნაყოფია. რამაც ჯერ
და სუბუდაის თათრები იმდროინდელ ქართველებს ქრისტიანებათ
მოაჩვენა. თათრები იმ დროს სარწმუნოების მიხედვით არც არავის
სპობდნენ და არც არავის ინდობდნენ. და შემდეგ: განძა იმ დროს
მხოლოდ მაჰმადიანებით არ ყოფილა დასახლებული. იქ ქრისტიან-
ებიც, კერძოდ სომხებიც ესახლნენ. თათრებს ისინი არ განუსხვა-
ვებიათ და, როგორც ერთ სომხურ მატრიანეშია აღნიშნული, ქრისტიან-
ებიც ბევრი დახოცეს და ტყვედ წაასხეს და მუსლიმანებიც (სპარ-
სელები)².

თათრები განძიდან პირდაპირ კი არ წამოსულან საქართველოზე,
არამედ მულანში დაბრუნებულან³ და მეორე წელს შედგომიან ჩვენი
ქვეყნის დაპყრობას. საქართველოს წინააღმდეგ მოქმედება თათრებს
ერთი ასეულით დაუწყიათ შამქორში. თათართა რაზმი საქართვე-
ლოს ამ განაპირა ქალაქს პირდაპირ ბრძოლით კი არ შემოადგა, არა-
მედ კარებთან დადგნენ და მოძრაობას აფერხებდნენ⁴. მტერი ამისა
საქართველოს პოზიციის გამორკვევას ესწრაფვოდა და შეიცნო
კიდეც.

შამქორელებმა ეს ამბავი უმაღლეს შეატყობინეს მენაპირე სარ-
დალს, რომელიც ამ დროს გარდმანის ციხეში ყოფილა⁵ და მოშვე-
ლება სთხოვეს. მაგრამ ვარამ გაგელი, რომელმაც თხუთმეტიოდე
წლის წინათ ასე ისახელა თავი თათრებთან ბრძოლაში, ახლა სულ
სხვაგვარად მოიქცა: კირაკოსის ცნობით, იგი არც თვითონ წავიდა
შამქორში, არც შვილი (აღბულა) გაუშვა და არც შამქორის მოქალა-
ქეებს უბრძანა ბრძოლა⁶. მაგრამ ეს შამქორელთა მოსალოდნელი
ბედისადმი სარდლის გულგრილობას კი არ მოწმობდა, არამედ იმ
სამხედრო გეგმის შესაბამისი მოქმედება იყო, რომელიც დასაწყისში
მტერთან იმგვარივე ბრძოლის გამართვას ითვალისწინებდა, რომლი-
თაც დაუხვდნენ მტერს ხვარაზმეთი და სხვა ქვეყნებიც. ეს გადა-

¹ უ ა მ თ ა ღ მ წ ე რ ე ლ ი, გვ. 185.

² ა ნ ო ნ ი შ ი ა ვ ტ ო რ ი, გვ. 70.

³ კ ი რ ა კ ო ს ი, გვ. 21.

⁴ ი ქ ვ ე.

⁵ ი ქ ვ ე, გვ. 22.

⁶ ი ქ ვ ე, გვ. 21.

წყვეტილება, როგორც ჩანს, არც ვარამის ძემ იცოდა და არც შაქორელთა მოციქულმა, რომელიც ყოველი ღონით ცდილობდა სარდლის დაყოლიებას. ის საყვედური, რომელიც კირაკოსის მონათბრობში გამოსჰქვივის საქართველოს სამეფო კარის პოლიტიკაში მის გაურკვევლობას ადასტურებს¹.

ბრძოლის ასეთი მეთოდისაგან ქართველები მტრის მოქანცვასთან ერთად, მნიშვნელოვან ფიზიკურ შემცირებასაც მოელოდნენ.

ასეთი გადაწყვეტილებით უნდა ყოფილიყო ნაკარანხევი შაქორზე მიუშველებლობაც და ყოველი ციხის, ქალაქისა თუ დაბის საკუთარ ძალებზე დაყრდნობილი ბრძოლის პრაქტიკა. სხვაგვარად შეუძლებელია აიხსნას ავაგ ამირსპასალარის კაენის ციხეში შესვლა², შანშე მანდატურთუხუცესისა — ლორეში³ და სხვ. ასევე მოიქცნენ სხვებიც: ვარამ გაგელი (გამაგრდა გარდმანის ციხეში)⁴. ელიგუმ ორბელი (კრაშკაბერდში)⁵ და ა. შ.

ბრძოლის ეს ფორმა ქართველთაგან გაცილებით მეტ მსხვერპლს მოითხოვდა, ვიდრე დასაწყისში გამართული გენერალური ბრძოლა, მაგრამ ეს საქმე ამჯერად უიმედო ჩანდა. ასეთ ბრძოლაში თათრებთან ვერც უნგრელებმა მიაღწიეს წარმატებას (1242 წ.) და ვერც რუმის სელჩუკებმა (1243 წ.), მიუხედავად იმისა, რომ ერთსაც დიდძალი ლაშქარი ჰყავდა და მეორესაც. აღარაფერს ვლავარაკობო რუსი მთავრების თუ ყივჩაყების (ვლადიმირის მთავრის ბრძოლები კოლომნასთან და სიტთან, კოტიაინის ყივჩაყების დამარცხება და სხვ.) წარუმატებლობაზე. რომლებიც შედარებით მცირერიცხოვანი რაზმებით ხვდებოდნენ მტერს.

საქართველოს ხელისუფლება მტრის წინააღმდეგ ბრძოლის მეტად ძნელ გზას დაადგა, მაგრამ შექმნილ ვითარებაში უკეთესი გამოსავალი არ ჩანდა. რუსულანი, ეტყობა, არ ითვალისწინებდა იმ შინა გართულებას, რასაც შეიძლებოდა არსებითი ხასიათის გავლენა მოეხდინა ამ გეგმაზე. უბედურება ის კი არ იყო, რომ სამეფო კარმა თათრებს მაშინვე დიდი ლაშქრით არ შეუჟკრა გზა, არამედ ის, რომ

¹ კირაკოსი, გვ. 21.

² ეამთაღმწელი, გვ. 187; სტეფანოს ეპისკოპოსი, გვ. 34.

³ კირაკოსი, გვ. 31.

⁴ იქვე, გვ. 22.

⁵ სტეფანოსი, ორბელთა ისტორიის ქართული ვერსია, გამოსცა ლ. პელიქსეთებგმა, „საისტორიო მოამბე“, ტ. 6, თბ., 1962, გვ. 69 (ქვემოთ — სტეფანოსი).

თავდაცვის ყველაზე უფრო მისაღები გეგმა ბრძოლის დასაწყისშივე დაირღვა. პირველი ბოროტმოქმედი ამ მხრივ ელიგუმ ორბელი იყო¹. ასე სწრაფად უპოვა მტერმა სუსტი რგოლი საქართველოს თავდაცვის გეგმას და ბოლომდე არ გაუშვია ხელი მისთვის.

შამქორის ინცინდენტთან ქართველების დამოკიდებულებამ თვალთნათლივ დაანახა თათრებს, რა ხასიათის ომი უნდა განეფითა-რებინათ საქართველოში და ისინიც ერთ დიდ ძალად შეკრული კი არ მოადგნენ ქვეყანას, როგორც ეს მოწინააღმდეგის მთლიან ლაშქართან შებმის შემთხვევაში იქნებოდა აუცილებელი, არამედ ისე, როგორც ცალკეულ ციხეთა თუ ქალაქთა აღებისათვის იყო საჭირო. მოლარ ნოინი შამქორზე წამოვიდა², ლატაღანი — გარდმანზე³, ას-ლან ნოინი — კრაშაბერდზე⁴, ჩალატაი — ლორესკენ მოეშურებოდა⁵, მთავარსარდალი ჩორმალანი — ანისისკენ⁶ და ა. შ.

მოლარ ნოინს თავისი ლაშქრის ერთი ნაწილი შამქორთან შეუჩერებია, ნაწილი კი ტერუნაქანის, ერგევანქისა და მაწნაბერდისკენ გაუგზავნია⁷.

შამქორზე შემომდგარ მტერს საკმაოდ დიდი ჯაფა დაადგა. მათ ჯერ ქალაქის თხრილი ხე-ტყით და წნელით ამოავსეს, ხოლო შემდეგ, როცა შამქორელებმა მტრის მთელი ნაოფლარი ცეცხლს მისცეს, სარდალმა თხრილის მიწით ამოვსება ბრძანა და მხოლოდ ამის შემდეგ მოახერხეს ქალაქის აღება და თათრული გულგოროზობით გაუსწორდნენ შამქორსა და მის დამცველებს⁸.

შამქორიდან ეს ლაშქარი ტაუშისაკენ დაიძრა, შემდეგ კი კაწარეთი, ნორბერდი და ამ სანაპიროს მთავარი ციხე გაგი აიღო⁹.

ლატაღანსაც გულით ეწადა გარდმანის დამცველებისათვისაც შამქორელთა ბედი ეწია, მაგრამ ვერ მოახერხა და, როცა ალყით შეწუხებულებისაგან მორჩილების პირობა მიიღო, გაშორდა

¹ ს ტ ე ფ ა ნ ო ს ი, გვ. 69.

² კ ი რ ა კ ო ს ი, გვ. 21.

³ ი ქ ვ ე, გვ. 22.

⁴ ს ტ ე ფ ა ნ ო ს ი, გვ. 69.

⁵ ვ ა რ დ ა ნ ი, გვ. 5.

⁶ ი ქ ვ ე, გვ. 6, ს ტ ე ფ ა ნ ო ს ე პ ი ს კ ო პ ო ს ი, გვ. 34.

⁷ კ ი რ ა კ ო ს ი, გვ. 22.

⁸ ი ქ ვ ე, გვ. 21—22.

⁹ ი ქ ვ ე, გვ. 22.

მას და ჯერ ჩარექს¹ მიადგა, ხოლო შემდეგ — გეტაბექს² და ვარ. დანაშატს³.

იმავე წელს (1236) დაეცა კრაშკაბერდი (დანებდა ასლან ნო-ინს)⁴, კაენის ციხე (უტევდა დულადა ნოინი)⁵, ლორე (აილო ჩალა-ტაიმი)⁶, ანისი, კარი (აილო ჩორმალანმა)⁷ და სხვ.

სტრატეგიული მნიშვნელობით ამათგან განსაკუთრებით გამო-ირჩეოდა ლორე, გაგი და კარი. უკანასკნელის დაუფლებით მტე-რი საქართველოს სამხრეთის კარს რაზავდა, პირველის აღებით კი თბილისზე მომავალი ერთ-ერთი დიდი გზის კარი გააღო, ასევე იყო გაგიც. ყველაზე უფრო თათრები მაინც კარის დაპყრობას ესწრაფვოდნენ, რადგან წინააზიურ სახელმწიფოთა და საქართვე-ლოს შესაძლებელი გაერთიანებისა ეშინოდათ.

მართალია, ასეთი დიდი სამხედრო მნიშვნელობა არც კრაშკა-ბერდს ჰქონია ამჟერად და არც კაენის ციხეს, მაგრამ საპაგიეროდ ამ პუნქტებს ისეთი პოლიტიკური ამბები დაუკავშირდა, რომ კარიც დაჩრდილა და ბევრი სხვაც. მთავარი მაინც კრაშკაბერდის დანე-ბება იყო, რომელმაც სხვათა დაცემაც განაპირობა. ელიგუმი რომ არ დამორჩილებოდა თათრებს და მერე მტერს ავაგისა და სხვათა ხარჯზე არ მოეტბო ხელი მისთვის, ეკვი არ არის, ათაბაგ-ამირ-სპასალარი ასე ჩქარა არც კაენს დათმობდა და არც მტერს შეურიგ-დებოდა. და მერე ამაჲ მცირე რეზონანსი როდი ჰქონდა. ავაგის მოქმედება არათუ ბრძოლის დაწყების წინ იყო სამაგალითო ქვე-ყნისათვის, არამედ ახლა, როცა ვიწრო ფეოდალური ინტერესე-ბით თვალდაბინდული ფეოდალი ბრძოლიდან გადიოდა. მას მი-ბაძეს და თათრებს ზედიზედ დამორჩილდნენ შანშე მანდატურთ-

1 ქ. პ ა ტ კ ა ნ ო ვ ი, ჩარექის ციხეს არცახის ქვეყნის ჩრდილოეთ ნაწილში. მიუთითებს (История монголов по Армянским источникам, Еревано I, გვ. 6, შენიშვნა).

2 ახლანდელი. გედაბეკი (რაიონის ცენტრი აზერბაიჯანში).

3 კ ი რ ა კ ო ს ი, გვ. 22; ვ ა რ დ ა ნ ი, გვ. 6.

4 ს ტ ე ფ ა ნ ო ს ი, გვ. 69.

5 ა ნ ო ნ ი მ ი ა ვ ტ ო რ ი, გვ. 70—71; ვ ა რ დ ა ნ ი, გვ. 5.

6 ა ნ ო ნ ი მ ი ა ვ ტ ო რ ი, გვ. 71; ვ ა რ დ ა ნ ი, გვ. 6; ს ტ ე ფ ა ნ ო ს ი, გვ. 34; კ ი რ ა კ ო ს ი, გვ. 31.

7 ა ნ ო ნ ი მ ი ა ვ ტ ო რ ი, გვ. 71; ს ტ ე ფ ა ნ ო ს ე პ ი ს კ ო პ ო ს ი, გვ. 34; ვ ა რ დ ა ნ ი, გვ. 6.

უზუტესი, ვარამ გაგელი და სხვები¹. იმ დროს, თუ „პატრონი“ ომში იყო, „ყმებიც“ მასთანვე უნდა ყოფილიყვნენ. მაგრამ სოციალურ-პოლიტიკური განვითარების იმ ხარისხზე, რომელზეც ქვეყანა იდგა ამ პერიოდში, ურთიერთობის ჩვენთვის საინტერესო ფორმას ღაცვა აღარ ხერხდებოდა და ეს იმიტომ, რომ ცენტრალისტურ ტენდენციებს „სამამულო“ ტენდენციები ძლევდა და „ხელსაც“, რომელიც ფეოდალს ხელმწიფის კარზე ეპყრა, უფრო სამკაულის მნიშვნელობა ჰქონდა, ვიდრე მფლობელობის რეალური საფუძვლია. აქ იყო სწორედ საქართველოს და, საერთოდ, ყოველი ფეოდალური ქვეყნის სუსტი ადგილი და თათრებიც შესანიშნავად იყენებდნენ მას². ასეთ ვითარებაში ბრძოლის წარმატებით განვითარება, ცხადია, ძალზე ძნელი იყო და რუსუდანის სასახელოდ უნდა ითქვას, რომ მან მართლაც მამაცურად იღვაწა და მაქსიმალურად გააყეთა ყოველივე ის, რისი შესრულებაც კი იმ მეტად მძიმე დროს იყო შესაძლებელი. ლორეს და გაგის აღების შემდეგ თბილისის ბედიც გადაწყდა. ჩალატაის თათრები ვერც დმანისმა შეაკავა დიდხანს და ვერც სამშვილდემ. გაგის ფრონტის სარდალმა და სხვა ნოინებმა თბილისს მიაშურეს თუ სხვა მიმართულებით დაიძრნენ, არ ვიცით, მაგრამ საქართველოს ცეცხლმოდებული და მიტოვებული დედაქალაქის დაუფლებას დიდი ლაშქარი აღარ ესაჭიროებოდა და ამ საქმეს ლორეს ფრონტიც ადვილად შეასრულებდა.

თბილისის დაწვა, რომელიც დედოფლის ბრძანებით მუხას ძემ განახორციელა³, იმას მოწმობდა, რომ მიუხედავად ავაგ ათაბაგ-ამირსპასალარისა და სხვათა „თავთა მათთა ოდენ შემწყნარებლობისა“⁴, სამეფო ხელისუფლებას ღრმად სჯეროდა თავისი სამხედრო გეგმის სისწორე და მტკიცედ იცავდა მას. მართალია, საშინაო და საგარეო ხასიათის რთულმა ამბებმა რუსუდანს არ მიუცეს სამუშაოება ეს ბრძოლა ისე დაეგვირგვინებინა, როგორც ეწადა, მაგრამ იმ დიდმა წინააღმდეგობამ, რომელიც დიდი თამარის

¹ უ ა მ თ ა ღ მ წ ე რ ე ლ ი, გვ. 190

² ნ. ბერძენიშვილი, ეპიზოდი ფეოდალურ საგვარეულოთა სამამულო ბრძოლიდან XIII ს. საქართველოში, თსუ შრომები, ტ. VII, ტფ., 1938, გვ. 201.

³ უ ა მ თ ა ღ მ წ ე რ ე ლ ი, გვ. 187.

⁴ ი ქ ვ ე, გვ. 188.

ასულის ხელმძღვანელობით საქართველომ შეაგება მტერს, საპა-
ტიო ზავი მოაპოვებინა ქვეყანას. ეს მცირე მნიშვნელობის ფაქტ-
როდი იყო.

განსაკუთრებით გულმოდგინედ იბრძოდნენ მესხები. ყვარყვა-
რე ჯაყელს სხვა ამერელი ფეოდალებივით არ შეუწყვეტია ბრძოლა
და იგი მანამდე არ ყრიდა იარაღს, სანამ განმარტოებული კუთხის
ბრძოლა საზიანოდ არ მიიჩნიეს თვით ვაზირმა და მისმა პატრონ-
მაც¹.

სამცხის დაპყრობით მონღოლებმა არსებითად დაამთავრეს აღ-
მოსავლეთ საქართველოს დაპყრობა. მტერმა დასავლეთ საქართვე-
ლოშიც სცადა შეჭრა, მაგრამ ველარ მოახერხა.

დას. საქართველოს მისადგომებთან მოპოვებულმა წარმატებამ
დაარწმუნა რუსულანი, რომ ძალა შეაწყვედა საიმედოდ ჩაერაზა-
ლიხისა და ღადოს ზეკარები და ლიხთიქითი დაეცვა თათართა შე-
სევისაგან, მაგრამ ეს არ აკმაყოფილებდა და მტრის ამერეთიდა-
განდევნაზეც კარგა ხანს ზრუნავდა. დედოფალი და მისი თანაგაზ-
ზრაზნი კარგად ხედავდნენ, რომ ასეთი დიდი ამოცანის განხორციე-
ლება მარტოოდენ საქართველოს ძალებით შეუძლებელი იყო,
ამიტომაც ენერგიულად დაიწყეს მოკავშირეთა ძებნა დასავ-
ლეთ ევროპასა თუ მცირე აზიაში. ჩანს, განსაკუთრებით
დიდ იმედებს აყარებდნენ ჯვაროსნებზე, რომელთა შემოსვლა
საქართველოში მხოლოდ სამხედრო ასპექტით შემოფარგლულ
მოვლენად კი არ ესახებოდათ, არამედ უდიდეს ფსიქოლოგიურ
და პოლიტიკურ ფაქტორადაც. ამ მიზნით პაპისადმი გაგზავნილ
სპეციალურ ეპისტოლეში რუსუდან დედოფალი, უპირველესყო-
ლისა, რომისა და საქართველოს ეკლესიების შეერთების მისეულ
წადილზე მიაქცევდა დასავლეთის ეკლესიის მესვეურის ყურადღე-
ბას².

საქართველოს საქვთმპყრობელი არათუ უცხო კათოლიკურ
ეკლესიას, მშობლიურ მართლმადიდებლურსაც აღმაცერად უცქე-
როდა, მაგრამ ახლა თუ თავს დებდა დასავლური ქრისტიანობის
სიყვარულზე იმიტომ, რომ საქართველოთი პაპის რაინტერესება
ეწადა. და, აქ არც ცდებოდა. მაგრამ ასე არ ითქმის ევროპელ
ჯვაროსანთა თათრებისადმი დამოკიდებულების შეფასებაზე. ჯერ

¹ ქ ა მ თ ა ღ მ წ ე რ ე ლ ი, გვ. 191.

² მ. თ ა მ ა რ ა შ ე ი ლ ი, დასახ. ნაშრ., გვ. 16.

კიდეც მეხუთე ლაშქრობის დროს ცუილოზდნენ ჭვაროსნები თათრებთან სამხედრო კავშირის დამყარებას¹; 30-იანი წლების მეორე ნახევარში კი, როცა პაპს საქართველოს დედოფლისა და მისი ძის ეპისტოლე მოუვიდა, დას. ევროპა თათართა შესაყების საფრთხის წინაშე იდგა. წმ. პეტრეს საყდრის მესვეური ამ დროს არათუ ამათთან ბრძოლის გუნებაზე იყო, არამედ „სარაცილების“ წინააღმდეგაც კი აკრძალა ჭვაროსნული ლაშქრობა². „ჭერ არს, რომ თქვენც ჩვენ შეგვიბრალოთ, — წერდა გრიგოლ IX საპასუხო წერილში, — რადგან სარწმუნოების მტერი ჩვენ ძლიერ გვდევის“³.

რომის პაპს, რომელიც საერო ხელისუფლების დაუფლებასაც ენერგიულად ეწინააღმდეგებოდა, ამ დროს მართლაც არ ჰქონდა საქმე კარგად, მაგრამ ეს არა „სარაციებისაგან“, რომელსაც გულისხმობს გრიგოლ IX ეპისტოლე, არამედ ჰოზენშტაუფენთა აღზევებისა და ლათინთა იმპერიის მძიმე მდგომარეობის გამო. ასეთი პრობლემებით დატვირთულ პაპს, ცხადია, საქართველოსათვის არ ეცალა.

გარდა დეჰაგოგიური განცხადებისა, თვალთმაქცი პაპი. საქართველოში ლაშქრის გამოუგზავნელობას იმითაც ასაბუთებდა, რომ „სარკინოზნი, რომელსაც სირიაში ვეომებიც, არ გამოუშვებენ მანდეთ ჩვენს მხედრობას“⁴.

ჭერ ერთი, ვატიკანი ამ დროს არათუ სირიაში იბრძოდა, პირიქით ყოველი ღონით ხელს უშლიდა ასეთ ბრძოლას. მეორეც, სრულიად უსუსურად მიუთითებს პაპი „სირიელ სარკინოზებზე“, რომლებსაც ვითომ ქრისტეს მხედრობისათვის გზის დახშვა ძალუძდათ.

დასავლეთ ევროპის გარდა, ქართველები მოკავშირეს მცირე აზიაშიც ეძებდნენ. ყველაზე ძლიერი სახელმწიფო იქ ამ დროს რუმის იყო. თათართა მოძალებამ საქართველოსა და რუმის ტრადიციული ურთიერთობის შეცვლა გააპირობა და რუსუდანის პირმო იკონიაში გადედოფლდა⁵. თუმცა ესეც უშედეგო აღმოჩნდა.

¹ М. Заборов, Крестные походы, Москва, 1956, გვ. 250.

² Б. Куглер, История Крестовых походов, СПб, 1395, გვ. 369.

³ იქვე, გვ. 15.

⁴ იქვე.

⁵ გამთაღმწერელი, გვ. 190; М. Brosset Histoire de la Georgie, I, გვ. 502. შენიშვნა 3.

ვიდრე საქართველოსთან ზავი არ შეეკრეს, მანამ თათრები მართებულად მოგრიდნენ რუმზე გალაშქრებას. ვერც საბერძნეთის სულტანი კისრულობდა საქართველოს მიშველებას და თათრებთან ოპიზ დაწყებას.

როცა გარედან სამხედრო დახმარების მძლავრი ყოველი სასო წარეცემა, რუსუდანი იძულებული იყო ზავზე ეფიქრა. თუმცა მას ადგილობრივ მონღოლთა მთავარსარდლობისადმი მინდობა არ ეწადა. როგორც არსენ მწიგნობართუხუცესის დაწერილიდან ჩანს, ვაზირთა უპირველესი, ვოლგაზე წარუგზავნია, ბათთან მოსალაპარაკებლად.

საბუთს ქორონიკონი არ ახლავს, მაგრამ მისი შედგენა 1242 წლის უადრეს მაინც შეუძლებელია ვიგულისხმოთ. ამას მოწმობს შემდეგი: რუსუდანი მონღოლებთან ზავის ძიებას შეიძლება შედგომოდა მხოლოდ პაპის უიმედო ეპისტოლეს შენდევ. პაპის 1240 წლის 13 თებერვლის ეპისტოლე ქუთაისში 1240 წლის ბოლოს ან 1241 წელს უნდა მიედოთ. ამის მიხედვით, არსენი ვოლგისპირეთში შეუძლებელია გამგზავრებელიყო 1241 წლის უადრეს. ი. ცინცაძე, ქ 1242 წელს მიუთითებს¹.

ბათთან რუსუდანის მოციქულის გაგზავნის ამბავი კირაკოსმაც იცის. როცა მონღოლები დედოფალს პირად ხლებას ან შეილის გაგზავნას თხოვდნენ, ისტორიკოსი თქმით, იგი მათ ასე უპასუხებდა: „არ შემიძლია მანამდე მოსვლა, ვიდრე თქვენს მეფესთან გაგზავნილი ჩემი მოციქული არ დაბრუნდება“².

კირაკოსის ცნობით, რუსუდანის უარი და შეილის ბათოსთან წარგზავნა სწეწნია მონღოლთა ადგილობრივ სარდლობას და მოციქულები წარუგზავნიათ რუმში ლაშას ძის საქართველოში მოსაყვანად³. მისი თქმით, ეს ამბავი რუმის სულტნის დამარცხების შემდეგ მომხდარა.

სებასტაცი, სტეფანოს ეპისკოპოსი და ზოგიერთი სხვა სომეხი ისტორიკოსი ამ ფაქტის (რუმის სულტნის დამარცხების) თარიღად 1243 წელს დებს⁴. ამასვე ადასტურებს კირაკოსის უკვე ხსენებულ ერთი ცნობაც, რომლის მიხედვითაც ლაშას ძის მოყვანა საქარ-

¹ ი. ცინცაძე, მონღოლები და მონღოლთა დაპყრობები, გვ. 156.

² კირაკოსი, გვ. 60.

³ იქვე, გვ. 67.

⁴ სებასტაცი, გვ. 26; სტეფანოს ეპისკოპოსი, გვ. 35.

თველოში რუსუდანის ძის ვოლგისპირეთში გამგზავრების შემდეგ მომხდარა.

ცდება ჟამთაღმწერელი, როცა დავით ლაშას ძის ძებნას და „საბერძნეთიდან“ მოყვანას უმეფობის ხანაში, კერძოდ, კონსტანტინის შეთქმულების შემდეგ გულისხმობს¹.

წინააღმდეგობაში ვარდება კირაკოსიც, როცა ამბობს. რომ თითქოს ლაშას ძის არსებობა მონღოლებმა მხოლოდ ვარამ გაველი რუმიდან დაბრუნების შემდეგ შეიტყვეს². სინამდვილეს არც ამ უფლისწულის მცხეთაში მეფედ კურთხევის ბიძეული ცნობა შეესაბამება, რადგან ასეთი რამ დიდი ყაენის ბრძანების მიღებადღე შეუძლებელი იყო. ლაშას ძის მეფედ კურთხევა რომ ამ დროს არ შემდგარა, ეს ქართველმა ჟამთაღმწერელმაც კარგად იცის. როცა უფლისწული მოვიდა, დიდებულებმა „განიხარეს“, მაგრამ „მეფობა ვერ დაუმტკიცეს“, არამედ წარავლინეს (წინაშე) დიდსა ბათო ყაენისა“³.

გაზირთა უპირველესს ბათოსგან რუსუდანისათვის საინტერესო საკითხებზე ასეთი პასუხები ჩაოუტანია: საქართველოს მეფე მონღოლთა ყაენის უმაღლესობას აღიარებდა, კისრულობდა ხარკის გადახდას⁴ და ლაშქრობებში მონაწილეობას (ყალბი). მონღოლთა ხელისუფლება დას. საქართველოზეც ვრცელდებოდა, მაგრამ საოკუპაციო ჯარები მხოლოდ იარაღით დაპყრობილ ტერიტორიაზე (აღმოსავლეთ საქართველო, სომხეთი) რჩებოდა.

ამის შემდეგ რუსუდანს მოლაპარაკება გაუმართავს ადგილობრივ მონღოლთა მთავარსარდლობასთან და თავისი ძით ქუთაისიდან გაღმოსულა თბილისში⁵.

ქართველი ჟამთაღმწერლისა და სომეხი ავტორების (სებასტაცი, სტეფანოს ეპისკოპოსი და სხვ.) ცნობების შეჯერება ცხადყოფს, რომ ეს უნდა მომხდარიყო 1243 წელს⁶.

1 ჟამთაღმწერელი, გვ. 217.

2 კირაკოსი. გვ. 60.

3 ჟამთაღმწერელი, გვ. 219.

4 ამ ორ უკანასკნელზე გრ. აკანეციც მიუთითებს (გვ. 12).

5 დაწერილებით გვესაუბრება ჟამთაღმწერელი, თუმცა დიდი უზუსტობით და განმეორებით (გვ. 192—196).

6 ჟამთაღმწერელი, გვ. 192; სებასტაცი, გვ. 26; სტეფანოს ეპისკოპოსი, გვ. 35.

თბილისიდან უფლისწული ბარდავს წასულა, მაღაც ამ დროს მონღოლთა ნოინები იყვნენ დაბანაკებულნი. „ვითარ იხილეს ჩორ. მაღან, ჩალატა, იოსურ და ბიჩოი, განიხარეს და პატივი უყვეს მეფესა და მთავართა საქართველოსათა და მოსცეს ყოველი საქართველო, ტფილისი, სამშვილდე... და ესრეთ კეთილად შეიწყნარეს დავით მეფე, რომელსა ნარინ დიდებითა უწოდეს, ესე იგი არს სეფის პირი დავით“¹.

ამ ამონაწერში რამდენიმე უზუსტობა შეინიშნება:

1. ჩორმალანისათვის პირველი ადგილი ამ პერიოდში ალა არის საგულეველი. როგორც ვარდანი, სებასტაცი და სხვები მიუთითებენ ჩორმალანს პირველობა ჯერ კიდევ 1242 წელს (სომხ. 691) ჩამოართვა ბიჩუ (თუ ბაჩუ) ნოინმა².

2. რუსუდანის ძისადმი ნარინის შერქმევა ამ დროის ამბავად კი არ ჩანს, არამედ, როგორც სწორად შენიშნავდა ივ. ჯავახიშვილი, „იმ ხანას უნდა ეკუთვნოდეს, როდესაც საქართველოს ტახტის მემკვიდრედ და მამიებლად მეორე დავითი, ლაშა გიორგის ძეც გამოჩნდა და ამ ორი დავითისათვის ერთიმეორისაგან გასარჩევად მეტსახელები იყო საჭირო“³.

3. ირანსა და ამიერკავკასიაში მოქმედ ნოინებს, მათ შორის მთავარსარდალ ბიჩუსაც არ ეხელმწიფებოდა ასეთი საქმის გადაწყვეტა, მას მხოლოდ საამისო პროექტი შეეძლო შეედგინა და წარედგინა. ქვემოთ უამთალმწერელი მიუთითებს კიდევ ამაზე და წერს: „მამინ წარავლინეს მოციქული წინაშე დიღისა ყაენისა, რომელი იჭდა ყარაყორუმს“⁴. ასეთი პროექტების საბოლოო დამტკიცება მართლაც ყარაყორუმში ხდებოდა, მაგრამ ამიერკავკასია-ირანის მთავარსარდალს, როგორც ბათო ყაენის ქვეშევრდომს, მოციქულის წარგზავნა შეეძლო არა ყარაყორუმს, არამედ მხოლოდ სარაიში. ქვემოთ ისტორიკოსი ასწორებს თითქმის და წერს: „მიიწია რა ელჩი პირველად ბათოისსა... ამან წარავლინა წინაშე მანგუ ყაენისა“⁵.

¹ უამთალმწერელი, გვ. 195—196, საბას უწერია: „მეფის პირი“ (იქვე, შენიშვნა 2). ივ. ჯავახიშვილს კიბხეთი ნიშნის ქვეშ მოთხოველი აქვს „პირ(მშო)ი“ (ქართველი ერის ისტორია, III, გვ. 115).

² ვარდანი, გვ. 7; სებასტაცი, გვ. 26, კირაკოსი, გვ. 51—52

³ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, III, გვ. 115.

⁴ უამთალმწერელი, გვ. 196.

⁵ იქვე, გვ. 196—197.

რა თქმა უნდა, მარტო თათარი მოციქული როდი მისულა ბათოსთან, მას თან ახლდა ქართველი უფლისწული აწალიო. ცდგა ქაშთალმწერელი, როცა წერს, რომ თითქოს ბათომ ის მანგუ ყაენთან გაისტუმრა.

რუსუდანის ძის სარაიში გამგზავრების თარიღს ქაშთალმწერელი არ გვამცნობს. ამის გასათვალისწინებლად საინტერესოა პლ. კარპინის ცნობა, რომლის მიხედვითაც დავით რუსუდანის ძე გუიუქ ყაენის ტახტზე ასვლას (1246 წ. აგვისტო) დასწრებია ყარაყორუმში¹. თუ აქვე იმ დროსაც გავიხსენებთ, უფლისწული რომ ბათოსთან დარჩა² და იმასაც ვიანგარიშებთ, რაც თბილისიდან სარაიმდე და სარაიდან ყარაყორუმამდე მისვლისათვის იყო საჭირო, მაშინ გამოდის, რომ რუსუდანის ძე საქართველოდან 1243 წელსვე უნდა გამგზავრებულიყო. ორი წლის შემდეგ რუსუდანიც გარდაიცვალა.

თ ა გ ი VI

მმართველობის ნომადური სისტემის შემოღება. კოხტასთავის შემოქმედება

საქართველოს სამეფო ხელისუფლებასთან გაფორმებული საზავო ხელშეკრულებამ მაშინვე დაარღვიეს თათრებმა, როგორც კი რუსუდან დედოფალი გარდაიცვალა და ქვეყანაში მმართველობის თავიანთი სისტემა შემოიღეს.

ამის შესახებ ცნობებს გვაწვდის XIV საუკუნის ქართველი ისტორიკოსი. მისი მონათხრობიდან ამ მოვლენის თარიღის სავარაუდო გათვალისწინებაც ხერხდება. აქედან ჩანს, რომ ეს ფაქტი უმეფობის ხანაში, დავით ლაშას ძის ურდოში გამგზავრების წინ მოხდა. რუსუდანის გარდაცვალების შემდგომ, — ამბობს ისტორიკოსი. „...გახდეს ქართველნი უნუგეშისცემლოდ და უმეფოდ, რამეთუ

¹ პლ. კარპინი, გვ. 37.

² ქაშთალმწერელი, გვ. 206.

ერთი დავით საბერძნეთს იყო და არა უწყოდეს თუ შეეძებოდა“¹.

დედოფლის გარდაცვალება და ლაშას ძის ყანთან გამგზავრება ახლო ხანში მომხდარი ფაქტები ჩანს. ამას მოწმობს 1245 წლის აგვისტოში უკანასკნელის უკვე ყარაყორუმში ყოფნა.

თუ იმას ვიგულისხმებთ, რომ უფლისწულის ყარაყორუმში მისვლას ერთ წლამდე მაინც დასჭირდებოდა, მაშინ ჩვენთვის საინტერესო ღონისძიება 1245 წლის ზაფხულში უნდა გაეტარებინათ.

უამთაღმწერლის თხზულების ჩვენამდე მოღწეულ ტექსტში შეიღი დუმნისთავია დასახელებული. ესენი არიან: ევარსლან ბაკურციხელი. შანშე (მხარგრძელი), ვარამ გაგელი, გრიგოლ სურამელი, გამრეკელ თორელი, ცოტნე დადიანი და რაჭის ერისთავი².

უამთაღმწერელზე დაყრდნობით ამდენივე დუმნისთავს დასახელებს ვახუშტიც, მაგრამ იმ განსხვავებით, რომ ცოტნეს სამცხისა გაგებლად თვლის, ხოლო რაჭის ერისთავს მთელი დას. საქართველოს მეთაურობას მიაწერს³.

ასეთი კორექტივის უმართებულობას აშკარად ხდის წყაროს ცნობა: გამრეკელ თორელს მისცეს „ჯავახეთი, სამცხე და აღმართ კარნუქალაქამდე, ხოლო ცოტნე დადიანსა და რაჭის ერისთავსა ყოველი იმერი სამეფო“⁴.

უნუსტობისაგან არც მოტანილი ამონაწერი. კერძოდ. მისი პირველი ნაწილია თავისუფალი. ამ გარემოებას პირველად ყურადღება მიაქცია ივ. ჯავახიშვილმა. მისი ვარაუდით: „შესაძლოა აქ ყუარყუარე ციხისჯვარცლ-ჯაყელის სამფლობელოც იყოს, რომელი სახელი იქნებ გადამწერთაგან იყოს გამოტოვებული“⁵.

ყვარყვარე ჯაყელს სამცხის დუმნისთავად მიიჩნევს ნ. ბერძენიშვილიც⁶. გარდა რაჭის ერისთავისა, წყაროში ყველა სხვა დუმნის გამგებელი სახელით იხსენიება.

დ. გვრიტიშვილი ჩვენთვის საინტერესო დუმნისთავს კახაბერ

1 უამთაღმწერელი, გვ. 207.

2 იქვე, გვ. 207—208.

3 ვახუშტი, საქართველოს ისტორია. I, გვ. 223.

4 უამთაღმწერელი, გვ. 208.

5 ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრ., შენიშვნა I, გვ. 123.

6 ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორია (დასახ. სახელმძღვანელო), გვ. 227.

კახაბერისძესთან აიგივებს¹. რას ემყარება ავტორი არ ჩანს, რადგან საამისო საბუთებს არ მიუთითებს. ჟამთაღმწერელთან კი კახაბერ კახაბერისძე პირველად XIII საუკუნის 60-იანი წლების დაძლეგს განვითარებულ მოვლენათა აღწერილობაშია დასახელებული². ამ ცნობით 40-იან წლებში მის მოღვაწეობაზე ვარაუდი შეიძლება გაპოთქვას მხოლოდ.

ჟამთაღმწერელი საღუმნისთავო ქვეყნებს ასე შემოსაზღვრავს: ეგარსლანს მონღოლებმა, მისი ცნობით, „ქელთ უდევს სპაჰერეთისა და კახეთისა და კამბეჩიანისა, ტფილისიდგან და აღმართ ვითარ მთამდე შამახისა“³. შანშეს — „მამული მისი და ავაგისი“, ვარამ გაგელს — „ყოველი სომხითი“, გრიგოლ სურამელს — „ქართლი“, გამრეკელ თორელს, როგორც ჩანს, — „ჯავახეთი“. ყვარყვარე ჯაყელს — „სამცხე და აღმართ კარსუ-ქალაქამდე“ ცოტნე დადიანსა და რაჭის ერისთავს — „ყოველი იმერი სამეფო“⁴.

საღუმნოთა ჟამთაღმწერლისეულ გეოგრაფიაში ზოგიერთი უზუსტობაც შეინიშნება. ასე მაგალითად, ბაკურციხელის საგანგეოში შემავალ ქვეყნებათ ოგი ასახელებს კახეთს, ჰერეთსა და კახბეჩანს, მაგრამ იმ საზღვრებში (თბილისიდან შამახის მთებამდე), რომელზეც ისტორიკოსი მიუთითებს, ამათ გარდა ჰერეთის აღმოსავლეთით მიმდგამი ბევრი სხვა თემიც ერთიანდებოდა.

იმ მამულებში, რომლებიც შანშემ მიიღო, დ. ჯანაშვილი ანის⁵ და აჭარას გულისხმობს⁶. ანისს რომ ფლობდა შანშე, ეს კარგად დასტურდება. ჟამთაღმწერლის ცნობით, ანისი შანშესათვის მიუცია ბიძას, ივანე ათაბაგს⁶; აჭარა კი მხარგრძელებს, მათ შორის შანშეს, არც მონღოლებამდე სქერიათ და არც უმეფობის ხანაში. ავტორი არ მიუთითებს რას ემყარება მისი ასეთი მოსაზრება. ჩუე-

¹ დ. გ რ ი ტ ი შ ვ ი ლ ი, ნარკვევები საქართველოს ისტორიიდან, თბ., 1962, გვ. 188.

² ჟ ა მ თ ა ღ მ წ ე რ ე ლ ი, გვ. 243.

³ ჟ ა მ თ ა ღ მ წ ე რ ე ლ ი, გვ. 207—208; კ. გრიგოლიამ აქ ყურადღება მიაქცია სიტყვა „აღმართის“ შეუსაბამოდ ხმარებას, თბილისის აღმოსავლეთის მიმდგამი ქვეყნების აღსანიშნავად და მართებულად შეასწორა ის „ჩაღმართად“ (იქვე, გვ. 207, შედარებანი, სტრ. 17).

⁴ ი ქ ე ე, გვ. 208.

⁵ ი ნ გ ი ლ ო ჯ ა ნ ა შ ვ ი ლ ი, ნათელი სიბნელები საქართველოს უმეფობის დროს, „დროება“, № 449, 1874, გვ. 3.

⁶ ჟ ა მ თ ა ღ მ წ ე რ ე ლ ი, გვ. 169, 180, 190.

ნი დაკვირვებით, ეს მცდარი მტკიცება შანშეს აქარაში შეხიზენი¹.
ქამთალმწერლისეული ცნობიდან უნდა მომდინარეობდეს², თუმცა
ეს სრულიად არ იძლევა აქარის შანშესეულ „მამულად“ მიჩნევის
საფუძველს. ამასთანავე სხვა წყაროებიდან კარგად ჩანს, თუ რო-
მელი ფეოდალური სახლის მამული იყო ამ დროს აქარა³.

გარდა ანისისა, შანშეს „მამული“ იყო ლორეც⁴.

რაც შეეხება ავაგ ათაბაგ-ამირსპასალარის „მამულებს“, რო-
მელიც შანშეს ხელთ უდევს, აგრეთვე, ეს იყო კენი⁵, ბიჭნისი⁶,
დვინი⁶ და სხვა თემები.

ამ საღუმნოს შანშეს და ავაგის „მამულებით“ ქამთალმწერლი-
სეული შემოფარგვლა ზუსტი არ უნდა იყოს. ამათ გარდა სომ-
ხეთში, რომელიც შანშეს დაუქვემდებარეს, ბევრი სხვა თემი (ხა-
ჩენი და ა. შ.) ერთიანდებოდა.

მმართველობის ნოჰადური წესის შემოღებით თათრები კიდევ
უფრო აპტიცებდნენ თავიანთ პოზიციებს დაპყრობილ ქვეყნებში.

ღუმნის მეთაურებს მათთვის დაქვემდებარებულ ქვეყნებში
ხარკის აკრეფა და დამპყრობლის ლაშქრობებში საღუმნოს ლაშქ-
რით მონაწილეობა ევალებოდათ. განსაკუთრებით მძიმე იყო უკა-
ნასკნელი, რამაც გამოიწვია კიდევ კონსტანტინის შეთქმულება.

კოხტასთავი ასპინძის თავზეა. ეს ადგილი შეუტრეყიათ საათ-
ბიროდ და აქ შეკრებილან „ყოველნი მთავარნი საქართველოსანი...
იმერნი და ამერნი“⁷, იმერთაგან კოხტასთავს ყოფილან: ლიხთიქი-
საღუმნოთა გამგებლები: ცოტნე დადიანი და ჩაჭის ერისთავი, ავ-
რეთვე ბედიანი⁸—ოდიშის ერისთავი. ამერელი ფეოდალები კი კონ-
ტასთავს ასეთი შემადგენლობით ყოფილან: საღუმნოთა გამგებლე-

¹ ქამთალმწერელი, გვ. 187.

² ი. სიხარულიძე, ტბელ აბუსერისე, XIII საუკუნის ქართული მწი-
რალი, თბ., 1963.

³ აკანეცი, გვ. 97.

⁴ ისტორიანი და აზმანი, გვ. 60; ქამთალმწერელი, გვ. 187.

⁵ ქამთალმწერელი, გვ. 180.

⁶ იქვე, გვ. 169.

⁷ ქამთალმწერელი, გვ. 215.

⁸ თ. ჟორდანია მტკიცებით, ბედიანი თითქმის ცოტნეს ძმა ყოფილა (ეგრა,
დადიანი ცოტნე და მისი ვინაობა, „ივერია“, 1891, № 248). რას ემყარება ავტორი,
არ ჩანს. ქამთალმწერლის ცნობებზე დაკვირვება კი ამას არ ადასტურებს. ჩვე-
ნი აზრით, შეთქმული ბედიანი იგივე ოდიშის ერისთავი ბედიან ჭუანწეოს ძე

ბი: ეგარსლან ბაკურციხელი, გამრეკელი თორელი, ყვარყვარე ჯა-
კელი და შანშე მხარგრძელი¹. ერისთავები: თორღვა პანკელი, სარ-
ვის თმოგველი და შოთა კუპრი (პერეთის ერისთავი)².

კოხტასთაველ შეთქმულთა შორის ჯამთალმწერელს დასახე-
ლებული ჰყავს კიდევ „ჰერ-კახხი, ქართველნი... მესხი და ტაოელ-
ნი“³. აქ. უეჭველია, უფრო წერილი ფეოდალები იგულისხმებიან.

იმავე ისტორიკოსის ცნობით, შეკრებილთ ასე უმსჯელიათ შექ-
მნილ ვითარებაზე: „არღარა არს ნათესავი ქართველთა მეფეთა
რათა წინამძღუარ გუექმნას და ვებრძოდით თათართა, და ჩუენ
ურთიერთისაგან განდგომილ ვართ, ვერ წინააღმდეგებით თათართა.
და ი გ ა ნ ი ბ ო რ ო ტ ა ლ გ უ ა ქ ი რ ე ბ ე ნ... არ არს ღონე, და
ღათუ უმეფო ვართ, არამედ შევკრებით ყოველნი. და ვებრძოდი
თათართა⁴. მთავრები შეთანხმებულან იარაღით გამოსვლაზე („დაამ-
ტყიცეს ომი“) და დაუნიშნავთ „პაემანი ქართლს შეკრებისა და კ-
ნიყარნესა“⁵.

ამ უკანასკნელში („განიყარნეს“) ისტორიკოსი კოხტასთაველადან
„იმართა“ წავლას გულისხმობს, ამერთ კი აღგილზე მიუთსწრეს
მონღოლებსა.

რა გზით გახდა ცნობილი მონღოლთა მთავარსარდლობისათვის
ქართველ მთავართა კოხტასთავეს შეკრება?

უნდა იყოს, რომელიც ბა-იანი წლების დამდეგს იხსენიება, როგორც ჩანს, ბა-
რინის მომხრე (ე ა მ თ ა ლ მ წ ე რ ე ლ ი, გვ. 243). გარდა ამისა, რომ ჩვენთვის
საინტერესო ერისთავი ორივე შემთხვევაში ბედიანად იწოდება. ამასვე მიგვი-
ნიშნებს მათი ჯამთალმწერლისეული დახასიათების ერთგვარობა. შეთქმული ბე-
დიანი, მისი თქმით, იყო „კაცი კეთილი და სრული საღმრთოთა და საკაცობოთა“
თვისებაებითა (იქვე, გვ. 215). ასეთივე პიროვნება — „კაცი წარმატებული ყო-
ვითა ზნითა. უსვ უწეტეს ყოველთა კაცთა, სრული გონიერებითა“ ყოფილა
რუსუდანის ძის მოდასე ბედიანი (იქვე, გვ. 243). ამ პირთა გაცნობება სერიო-
ზულ დაბრკოლებას არც ქრონოლოგიური მომენტი უქმნის (15 წლის სხვაობა);
აღსანიშნავია ის გარემოება, რომ ცოტნე ძმით არც ერთ წყაროში არ არის
დასახელებული.

1 ეს უკანასკნელი ქართლის ეპოვნების მხოლოდ შემდეგდროინდელ ნუს-
ხებში იხსენიება (ქართლის ცხოვრება, 11, გვ. 215, სქოლიო 2) ეტყობა, ამ
ნიადაგზე მიუთითებს შანშეს შეთქმულთა შორის თ. ჟორდანია (ეკრ. დასახ.
წერილი, გვ. 1).

2 ე ა მ თ ა ლ მ წ ე რ ე ლ ი, გვ. 192.

3 იქვე, გვ. 215.

4 იქვე.

5 იქვე.

ქამთალმწერელი მხოლოდ იმას აღნიშნავს, რომ „ესმა თათარი-თა“ შეკრების ამბავიო¹. მაგრამ ვისგან „ესმათ“? ამაზე არაფერს ამბობს. არსებული ვითარების გათვალისწინება რაინდენიმე ვარაუდის საფუძველს იძლევა: 1. შესაძლოა კოხტასთავის შეკრება მოხლოდეს ქართველებისაგან „ესმათ“. ასეთი უნდა ყოვილაქნენ ისინი, ვინც თათრებში „მტერს“ კი არა, „მოყვარეს“ ბედადღენ. ამისთანა იმ დროს ცოტანი როდი იყვნენ. 2. ქართველ დიდებულთა კრებაზე ცნობა, შესაძლოა, თვით ამერტში მდგარ მონღოლთა ჰეობრებს ან მოხელეებს მოეტანათ.

საპეციეორო ლიტერატურაში პირველი შესაძლებლობაა მიღებული, მაგრამ იმ განსხვავებით, რომ მოლაღატენი „შეთქმულთა შორის“ არის ნაგულისხმევი².

შეთქმულების გამცემი (თუ გამცემნი). რომ შეთქმულთა უოფლოყო, მამინ შეპყრობაღნი იანე ჭიუტად ვეღარ დააღგებოდნენ დანაშაულის უარყოფის გზას, რადგან გამოძიებისა მონღოლები მათ უეჭველად დაუპირისპირებდნენ მოლაღატე თანამეამულეს, რომელიც დანაშაულის დაფარვის საშუალებას არ მიაცვდა.

თუ ქამთალმწერელს ვერწმენებით. კოხტასთავა თვით ბიი, ნოინი მოსულა ანგურაგის თანხლებით და შეტყუიათ „ყოველი წარჩინებული საქართველოსანი“³. სიტყვა „ყოველი“ აქ ზუსტი არაა, რადგან კოხტასთავს ამ დროს უკვე ლიხთიქერელი მთავრები აღარ იყვნენ.

დ. გვრიტიშვილის მტკაცებით, უკანასკნელი „ერთი დღის ადრე წავიდნენ“⁴.

ქამთალმწერლის მონათბრობი, რომელსაც ეს მტკაცება ემყარება, ამის ასე ზუსტად განსაზღვრის საშუალებას არ იძლევა. იქიდან მხოლოდ ის ჩანს, რომ ლიხთიქერლები, როგორც „უშორეს მყოფნი“, ამერლებზე ადრე წასულან კოხტასთავიდან.

კოხტასთავიდან იმერელთა გასწრების დროის სავარაუდოდ საჭიროა იმ გზის გათვალისწინება, რომლითაც მონღოლები უნდა მოსულიყვნენ კოხტასთავს. სამწუხაროდ. წყაროში ამ გზაზე არაფე-

1 ქამთალმწერელი, გვ. 215.

2 დ. გვრიტიშვილი, დსახ. ნაშრ., გვ. 192.

3 ქამთალმწერელი, გვ. 215.

4 დ. გვრიტიშვილი, დსახ. ნაშრ., გვ. 193.

რია ნათქვამი. დ. ჯანაშვილის მტკიცებით, მონღოლები კოხტასთავს თითქოს ანისიდან მოსულან¹. ავტორი არ მიუთითებს რაზე ამყარება ამ მოსაზრებას. ჩვენი აზრით, მას მხედველობაში უნდა ჰქონოდა ორი რამ: 1. ანისი იყო კოხტასთავს მისული მონღოლთა მთავარსარდლის სარეზიდენციო ქალაქი და 2. ანისშივე წაიყვანეს შეპყრობილი კოხტასთაველები.

თუ ბიზუ მართლაც ანისიდან მოვიდა, მაშინ ის ჯავახეთიდან მოადგებოდა კოხტასთავს. ასეთ ვითარებაში ლიხთიმერელთა გასწრებისათვის (მათი გზა სამცხეზეა) სულ მცირე დრო იყო საჭირო.

ვახუშტი ცდება, როცა ფიქრობს, რომ კოხტასთავს შეთქმულები თითქოს „ლიხთიმერელთ უცდიდნენ მუნვე“².

სახელოვან ისტორიკოსს, ეტყობა, მხედველობიდან გამორჩენია მისი წყაროს (ეპითალმწერელი) ცნობა კოხტასთაველთა პაემანის ადგილის შესახებ (შიდა ქართლი)³.

ეპითალმწერლის ცნობით, კოხტასთავს მონღოლთა მიხვლისას „ლაშქარი გაყრილ იყო და ვერღარა წინაღუდგეს“ ქართველები მოწინააღმდეგეს⁴. ამ ცნობის პირველი ნაწილი სწორი არ უნდა იყოს. როგორც ივ. ჯავახიშვილი შენიშნავდა, შეთქმულთ ამ დროს ლაშქარი გაყრილი კი არა, ჯერ კიდევ შეყრილი არ უნდა ჰყოლოდათ⁵. თათბირის წინ საამისო პირობები მართლაც არ იყო. ამ დროს ჯერ კიდევ არც მოქმედების საერთო გეგმა იყო შემუშავებული. არც ბრძოლა იყო მოსალოდნელი და ლაშქრის წინასწარ შეყრა შეთქმულთა ზრახვების გამჟღავნებას საფრთხეს უქმნიდა. არ შეიძლება ყოველივე ეს შეთქმულებს გათვალისწინებული არ ჰქონოდათ.

ულაშქრო მთავრებს, რა თქმა უნდა. წინააღმდეგობის ძალა არ შესწევდათ და მონღოლებსაც მათი შეპყრობა არ გაძნელებათ. შეპყრობილი შეთქმულები მონღოლებს შირაკავანში (ანისის ქვეყანა) წაუყვანიათ⁶. აქ ისინი უნდა დაეკითხა მონღოლთა მთავარსარ-

¹ ი ნ გ ი ლ ჯ ა ნ ა შ ვ ი ლ ი, ერთობის საკითხებზე, „დროება“, 1873. № 451, გვ. 3.

² ვ ა ხ უ შ ტ ი, საქართველოს ისტორია, I, გვ. 224.

³ ე პ თ ა ლ მ წ ე რ ე ლ ი, გვ. 215.

⁴ ი ქ ვ ე.

⁵ ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრ., გვ. 139.

⁶ ე პ თ ა ლ მ წ ე რ ე ლ ი, გვ. 215.

დალ ბიჩუს და არა „ჩარმალან ნოინს“. როგორც ამას შეცდომით მიუთითებს „ეპითალმწერელი“.

მთავარსარდლის კითხვაზე: „რა არს შეკრება თქუენი, უკეთუ არა იქმ განდგომილებასა? ქართველ დიდებულებს უპასუხნიათ: „არა განდგომალ შევკრებით, არამედ რათა განვაგოთ საქმე თქუენი და ხარკი განგიჩინოთ“².

შეკრების მიზეზის ასეთი გადათქმა დანაშაულიდან თავდახსნის მიზნით იყო მოფიქრებული. შირაკეანის მოყვანილ ქართველ დიდებულთა უმრავლესობას სწორედ ღუშმნისთავები შეაღვენდნებ, რომელთაც ქვეყნის მონღოლური წესით მართვა, ხარკის განწესება და სხვა ხელსწიფებდათ. ეპითალმწერლის მიხედვით, ქართველთა პასუხი მთავარსარდალს გულს მოხვედრია, მაგრამ „არა სრულიად ირწმუნა“³ და ტანჯვის მეთოდის გამოყენებით სცადა ტყვე ქართველთა ზრახვების შეცნობა. მაგრამ არაფერი გამოუვიდა. ქართველები ყოველთვის ერთსა და იმავეს „დამატყიცებდეს“: შევიკრიბეთ, „რათა განვაჩინოთ ხარაჯა“⁴.

ასე გაგრძელდა „მრავალდღე“. ამაბობაში „მოეახლა პაემანიც“ და „მოვიდა დადიანიცა ცოტნე, ლაშქრითა... ადგილსა, რომელ არს რკინის-ჯუარი“⁵. ეპითალმწერლის მტკიცებით, აქ შეუტყუამასთანამოწაგრეთა ხვედრი. ამიტომ „წარავლინა ლაშქარი თჳსი, დორითა კაცითა წარვიდა ანისად, დამდები სულისა თჳსისა“⁶.

ვახუშტის მტკიცებით, კოხტასთავს მისულ ცოტნეს თითქოს ი! გაუგია „ყოველი ყოფილი“ და იქიდანვე „წარვიდა... ანისსა“⁷.

ეს შეცდომა ავტორის იმ უკვე ხსენებულ უზუსტობას ემყარება, რომლის მიხედვითაც შეთქმულთა პაემანი ვითომც კოხტასთავსვე ჰქონდათ დანიშნული.

¹ ეპითალმწერელზე დაყრდნობით ამავე შეცდომას ეშვებს ვახუშტიც. მისი თქმითაც, „შეთქმულნი მიიყვანეს კარმალანისა წინაშე“ (საქართველოს ისტორია, წ. 1, გვ. 234). დ. გვრიტიშვილის მტკიცებითაც: „დაპატიმრებულები ნოინ ჩორმალონს წარუდგინეს“ (ნარკვევები საქართველოს ისტორიიდან, გვ. 193).

² ეპითალმწერელი, გვ. 215.

³ იქვე, გვ. 216.

⁴ იქვე.

⁵ იქვე.

⁶ იქვე.

⁷ ვახუშტი, დასახ. ნაშრ., გვ. 234.

ივ. ჯავახიშვილმა ექვი შეიტანა ჟამთაღმწერლის ჩვენთვის საინტერესო ცნობაში და იგი „დაუჯერებელ გარემოებად“ მიაჩნია!

დ. გვრიტიშვილი არ ეთანხმება ივ. ჯავახიშვილს და ცოტნე დადიანის მიერ ლაშქრის შეყრა „რეალურად“ მიაჩნია. ეს მოსაზრება ავტორის შემდეგ ვარაუდებს იმყარება:

1. მონღოლებს არაფერი უნდა სცოდნოდათ კოხტასთავის შეკრებულობაში ცოტნე დადიანის მონაწილეობის შესახებ. „დაბატონებულმა ქართველებმა არ უთხრეს მონღოლებს, ჩვენთან ერთად ცოტნე დადიანი და სხვა იმერელი მთავრებიც იყვნენ“².

2. „მონღოლთა წარმომადგენლები დასავლეთ საქართველოში არც იყვნენ. ასე რომ... მონღოლებმა არაფერი იცოდნენ, რომ ცოტნე დადიანმა თავისი ლაშქარი რკინისჯვრიდან უკან დააბრუნა“³.

ამ მოსაზრებებსა და ჟამთაღმწერლის ზოგიერთ ჩვენებას ეწინააღმდეგება უკანასკნელის მონათხრობში დაცული რამდენიმე ნიშანდობლივი ცნობა. რომელთაგან საინტერესოა შემთქმულთა პაემანის აღვლილად შიდა ქართლის დასახელება⁴. თუ ეს ასე იყო სინამდვილეში, მაშინ ლაშქრით მოპყვალ ცოტნე დადიანს რკინისჯვარზე არაფერი ესაქმებოდა. ის ლიხის ქედით უნდა დაპრულიყო. რადგან შიდა ქართლისა და ლიხთიმერეთის დამაიკავებელი გზები ამ ქედზე გადიოდა.

თუ დადიანი ლაშქრით მოდიოდა, მაშინ რატომ იყო ის მარტო? სად იყვნენ შემთქმული რაჟის ერისთავი, ბედიანი და სხვა ლიხთიქითელი ფეოდალები? ეს შეუსაბამობანი, ჩვენის აზრით, იმას უნდა მოწმობდეს, რომ ამერელ მთავართა შეპყრობის ცნობა ცოტნე დადიანს „რკინისჯვარზე“ კი არა, შინვე უნდა მიეღო. აქვე უნდა გადაეწყვიტა მას ანისში გამგზავრებაც. ამიტომ მოდიოდა ის რკინისჯვარით, და შემდეგ: არა ლაშქრით, არავედ მხოლოდ რამდენიმე მხლებლით. რკინისჯვარიდან ცოტნემ ჩაიარა სამცხე, ჯავახეთი... და ანისს მივიდა⁵.

ჟამთაღმწერლის მოწმობით, დაინახა თუ არა მან ქალაქის მახ-

¹ ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 140.

² დ. გვრიტიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 196.

³ იქვე.

⁴ ჟამთაღმწერელი, გვ. 216.

⁵ იქვე.

ლობლად უმოწყალოდ დაყრილი თანამემამულენი, „გარდაცა ჰუნესაგან, და დააბნია სამოსელი თვისი, განშიშულდა, და შეიკრნ: მკარნი, და დაჯდა წარჩინებულთა თანა“¹.

როცა გაკვირვებულ მონღოლებს, ცოტნეათვის ასეთი საქციელის მიზეზი უკითხავთ, მას იგივე განუხეორებია, რასაც მისი თანამოაგრენი ღლენიალაგ² გაიძახოვნენ და თან დაუმატა: რადგან „აწ თქუენ ძვრის-მოქმედთა თანა შეგუარაცხენით, და მე ამის ძლით მოვედ წინაშე თქუენსა, რათა გამოიკითხოთ, და უკეთუ ღირსი რამე სიკუდილისა უქმნიეს, მეცა მათ თანა მოვეუდეს; რამეთუ თვნიერ ჩემსა არარა უქმნიეს; უკეთუ ცხოვნდენ მეც მათ თანა ვიყო“³. დადიანის მოხერხებამ სძლია მონღოლთა გულუბრყვილობას და მათ გაათავისუფლეს შეთქმულნი.

ცოტნეს თავდადებას, უდავოდ, დიდი შთაბეჭდილება უნდამოეხდინა თანამედროვეებზე. მან აღტაცებაში მოიყვანა ჟამთაღმწერელიც. დადიანის მოქმედება, მისი თქმით, იყო „სათნოება მაღალი და განსათქმელი, საქმე საკვირველი და ყოვლისა ქებისა ღირსი“⁴.

ამ ეპიზოდს განსაკუთრებული ყურადღება მიაქციეს XIX საუკუნეში, როცა საქართველო მეფის რუსეთის რეაქციას ებრძოდა.

ცოტნე დადიანს სპეციალური წერილები მიუძღვნეს დ. ჭანაშვილმა (1875 წ.)⁵ და თ. ჟორდანიამ (1891 წ.)⁶, ზოლო იაკობ გოგებაშვილმა (1895 წ.)⁷ და აკაკი წერეთელმა (1900 წ.)⁸ მამაცი ერისთავის თავდადება სიტყვაცაზმულ მწერლობაშიც შემოიტანეს.

ცოტნე დადიანი იმ კლასის შვილი იყო, რომელმაც თავისი პატრიოტულ-პროგრესული სახე კარგად წაჩნათაინა ფეოდალიზმის დადგინება-გამარჯვებლათვის ბრძოლას პერიოდში. XIII საუკუნის ნახევარში, როცა განთქმული დადიანი მოღვაწეობდა, ფეოდალური საქართველოს განვითარებას იმ დონისათვის მიუღწევია, როცა

¹ ჟამთაღმწერელი, გვ. 216.

² იქვე, გვ. 217.

³ იქვე, გვ. 216.

⁴ ინგილო ჭანაშვილი, ერთობის საკითხები, „დროება“, 1875, № 451, გვ. 3.

⁵ ეგარი (თ. ჟორდანი), ცოტნე დადიანი და მისი ვინაობა, „ნეკრია“ 1891, № 248, გვ. 1—2.

⁶ იაკობ გოგებაშვილი, თავდადებული თავადი ცოტნე დადიანი, მოთხრობების კრებული: „თავდადებულნი ქართველნი“, ტფ., 1895.

⁷ აკაკი წერეთელი, პოემა „ნათელა“.

ქვეყნის შემდგომი პროგრესი ახალი საზოგადოებრივი კლასის (მე-სამე წოდება) ჰეგემონიას მოითხოვდა და მზადდებოდა კიდევ ნია-დაგი ასეთი ძალის ფართო საზოგადოებრივ-პოლიტიკურ სარბიელ-ზე გამოსასვლელად. მაგრამ XIII საუკუნის 20-იანი წლებიდან გან-ვითარებულმა საგარეო გართულებებმა ეს დიდი წამოწყება შეა-ფერხა. თაოართა მფლობელობამ ქვეყანაში რეაქცია დაასაღვრა. საკუთარი კეთილდღეობისა და გამდიდრება-მოხვეჭის უძღოში სურ-ვილით ანთებულ მედროვე-რეაქციონერთა (სუმბატი, სადუნი, ხუტ-ლუბულა და მისთ.) დრო დადგა. მართალია, მარტო ასეთებით არ ამოიწურება იმდროინდელი ქართული ფეოდალური საზოგადოება და ამათ გვერდით გმირი პატრიოტებიც იყვნენ, მაგრამ უპირატე-სობა პირველთა მხარეზე იყო, რადგან ქვეყანას საამათო ღარი ეღ-გა, უკანასკნელნი კი, თუმცა თავდადებით იღწვოდნენ, მაგრამ „ამინდს ვერა სცვლიან“¹.

კოხტასთავის შეთქმულების თარიღი ჟამთაღმწერელს არ მოე-პოვება. სხვა წყაროებში კი ამ მოვლენის შესახებ ცნობები არა ჩანს. ლაკიოხის გასათვალისწინებლად ისევ ქართველი ისტორიკოსის ცნობებს უნდა მივმართოთ.

ყურადღებას იქცევს ის გარემოება, რომ წყაროში შეთქმულე-ბას წინ უსწრებს შამელ თურქთა შემოსევა, ხოლო შემდეგ დავით ლაშას ძის ძებნა და მონღოლეთში გამგზავრება.

პირველი, ჟამთაღმწერლის მიხედვით, შეთქმულების თანმხდ-რი მოვლენა ჩანს. ამას მოწმობს მისი სიტყვები: „ამათ შფოთ-თა² შეკრბეს ყოველნი მთავარნი საქართველოსანი კოხტას თავსა“³.

„შფოთში“ აქ შამელთა და რუმის თურქმანთა ლაშქრობა იგუ-ლისხმება.

ჟამთაღმწერლის მოწმობით, „ვითარ სცნეს თურქთა შამსა მყოფთა უმეფობა ქართველთა, და ლაშქართა საქართველოსათა აღმუთს წარსლვა თათართათანა, და უცალოება ქართველთა... გამოემართნეს ოქრებად საქართველოსა“⁴.

1 ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხებიდან, პრაველ-თავე, 1, თბ., 1964, გვ. 14.

2 ამათ შფოთთა M. ჟამთა ამთ შფოთთა T, ხოლო ამა შფოთთა V. ჟამო-ლმწერელი, გვ. 215, შედარებანი, სტრ. 1.

3 იქვე, გვ. 215.

4 ჟამთაღმწერელი, გვ. 212.

უმეფობის ხანის მიხედვით ეს ფაქტი 1245 წლის უადრეს არ იგულისხმება.

ქამთალმწერლის ცნობით, შეთქმულთ კონტასთავის ციხე-დარბაზში აღმუთს ლაშქრობის სიმძიმეზეც ჰქონიათ მსჯელობა. მონღოლები „ბოროტად გაუჭირებენ ესეოდენ. რომელ ყოველთა წელთა აღმუთა წარვალთ პირთა და ყოველთა ლუაწლთა შემთხუეად“¹.

ყურადღებას იქცევს აქ დადასტურებული „ყოველთა წელთა აღმუთს“ ლაშქრობა. ეს ცნობა აღმუთზე ბრძოლის განახლებას „უმეფობის“ ხანაში (1245 წლის უადრეს) გვაუარაუდებინებს, რადგან კონტასთავს შეთქმის ეამს ეს „ყოველთა წელთა“ მეორე ლაშქრობას მაინც გულისხმობს.

პლ. კარპინის ცნობაზე („ქართველები ლამის არის აჯანყდნენ“), დაყრდნობით ივ. ჯავახიშვილი წერდა: „ეს გაჩემოება უფლებას გვაძლევს ვიფიქროთ, რომ კონტასთავის შეთქმულების გამომწვევ მიზეზად აღმუთის ლაშქრობა აუცილებლად საპირო არ იქნებოდა, რადგან ნიადაგი მანამდე დიდი ხანია მზადა ყოფილა“².

ქვემოთ ავტორი კვლავ უბრუნდება აღმუთზე ლაშქრობის როლს შეთქმულებაში და ჯუეიენის ცნობებზე (გუიუქის მიერ აღმუთზე ლაშქრობის „დაწყება“, ყალნის გადიდება) ასკენის, რომ „კონტასთავის შეთქმულების უახლოეს საბაბად, როგორც ქამთალმწერლის მოთხრობიდან ჩანს, შეიძლება მართლაც მოპოვდეთა წინააღმდეგ ლაშქრობის აუტანლობაც ყოფილიყო“³.

მართალია, ყალნის გადიდება, რომელიც 1246 წელს განხორციელდა, კიდევ უფრო სამძიმო გახადა თანამოლაშქრეობის ბეგარა, მაგრამ კონტასთავის შეთქმულება, რომ ადრე უნდა მომხდარიყო ამას გვაფიქრებინებს შეთქმულთა შორის სარგის თმოგველის ყოფნა, რომელიც შემდეგ დიდ ყაენთან გამგზავრებული დავითა ლაშას ძის ამაღლაში ჩანს⁴. ლაშას ძის საქართველოდან წასვლა კი 1245 წლის შემოდგომის უგვიანეს ადარ შეიძლება ვიგულისხმოთ. რადგან 1246 წლის აგვისტოში (თუ რამდენაღმე ადრე), როგორც ითქვა, ის უკვე ყარაყორუმშია.

¹ ქამთალმწერელი, გვ. 215.

² ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, III, გვ. 137.

³ იქვე, გვ. 142.

⁴ ქამთალმწერელი, გვ. 219.

საყურადღებოა. რომ ეპითაფიურელსაც ლაშას, ძებნისა და მონღოლეთში გამგზავრების ამბავი შეთქმულების შემდეგ აქვს მოთხოვნილი.

ყოველივე ზემოხსენებული (უმეფობა, სარგის თმოგველის ყოფნა კობტასთავს, ამბების ეპითაფიურლისეული დალაგება და სხვ.). საფუძველს გვაძლევს ვიფიქროთ, რომ კობტასთავს შეთქმულება 1245 წელს უნდა მომხდარიყო. თუ აქ იმ „სიციხესაც“ მივაქცევთ ყურადღებას, რომელიც მონღოლებმა შეთქმულთა გამოსატყვევად გამოიყენეს, მაშინ ეს ფაქტი ავლის-ავგისტოში უნდა ვიგულისხმოთ.

ამ შექმზე ნათელი ხდება ყარაყორუმს 1246 წლის ზაფხულში ქართველთა აჯანყების მცდელობის შესახებ მიღწეული ხმის რაობა. საამისო წყაროს (ყარაყორუმში მყოფი ქართველობა) პირდაპირ მიუთითებს პლ. კარპინი¹.

ჩვენს მოსაზრებას ერთგვარ წინააღმდეგობას უქმნის და ახსნას მოითხოვს კარპინის ცნობა: ქართველებს „განზრახული აქვთ ამბოხება მოაწყონ“².

გ. ქიქოძის ვარაუდით, აქ თითქმის ის აჯანყებები უნდა იგულისხმებოდეს, რომელნიც 1259—60 წლებში მოხდა³. დაუჯერებელია. რომ 1246 წელს სკოდნოდათ ქართველებს, რას მოიმოქმედებდნენ ისინი 13—14 წლის შემდეგ. ჩვენი აზრით, პლ. კარპინის ცნობა კობტასთავის შეთქმულებას უნდა გულისხმობდეს.

ყველა ზემოხსენებული ცნობა-დაკვირება საფუძველს გვიქმნის კობტასთავის შეთქმულება 1245 წლის ზაფხულით დათარიღდება.

დ. ბაქრაძის მითითებით, ეს ფაქტი განსხვავებული სახით თითქმის აღსახავს სომხურ საისტორიო მწერლობასაც⁴. ამისგან დამოუკიდებლად ამ უკანასკნელ დროს ასეთივე აზრი გამოთქვა ნ. შოშიაშვილმაც⁵.

ივ. ჯავახიშვილმა თავის დროზე გულმოდგინედ განიხილა ეს ცნობები და მათი ქართულ წყაროსთან შეჯერება-შესწავლით მივი-

¹ პლ. კარპინი, გვ. 56.

² იქვე.

³ იქვე. მთავრების შენიშვნები. გვ. 70, შენიშვნა 59.

⁴ ეახე შტო. საქართველოს ისტორია. I, გვ. 234. შენიშვნა, I.

⁵ გრ. აკანეცი. დასახ. ნაშრ., დამატება, გვ. 122.

და მართებულ დასკვნამდე: „უამთაღმწერელისა და სომეხ ისტორიკოსთა მოთხრობები ერთსა და იმავეს კი არა, არამედ სხვადასხვა ამბავს ეხება“¹.

ეს ამბავი მხოლოდ ფინალით მიაგავს კონტასთავის შეთქმულებას. ისიც ისე ჩაიშალა, როგორც უკანასკნელი. სხვა მხრივ მათ შორის თანხმობა არაფერშია. დროც სხვა არის (1249 წ.), ადგილიც (თბილისი), მოქმედი პირებიც სხვანი არიან და ა. შ.².

კონტასთავის შეთქმულება არც ხასიათით ჰგავს უკანასკნელს. ქართველი მთავრები იმ საქმეს კი არ შეუყრია კონტასთავს, რასაც თბილისის შეთქმულება ისახავდა მიზნად, არამედ იმ უკმაყოფილებამ მიიყვანა იქ, რაც თათართა განაღდაგებულმა ლაშქრობებმა თუ დამპყრობლის სხვა ვალდებულებებმა გამოიწვიეს.

თ ა ვ ი VII

მმართველობის ქართული სისტემის აღდგენა, ორმეფობა, კვლავ შემთავრება

განვითარებული ქვეყნისათვის შეუსაბამო მმართველობის უცხოურმა სისტემამ სულ რაზღენიმე წელიწადს იბოგინა და გზა ისევ ქართულს დაუთმო. ეს ყარაყორუმიდან ქართველი მეფეების დაბრუნებისთანავე მოხდა.

ამ ფაქტის თარიღის გამოსარკვევად საგულისხმოა კარპინის ერთი ცნობა, რომელიც მონღოლეთში ქართველი უფლისწულების საკითხის გადაწყვეტას გვამცნობს. ამ ფაქტის ქვემო საზღვარი 1246 წლის აგვისტოა, როცა გუიუჩი დიდი ყაენის ტახტზე ავიდა³ (მანამდე მას ქართველ უფლისწულთა მეფედ დამტკიცების რწმუნება არ ჰქონდა), ხოლო ზემო — იმავე წლის 13 ნოემბრის (ბრიქ-

¹ ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 142.

² გრ. აკანეცი, გვ. 28, 30, 123—124.

³ პლ. კარპინი, დასახ. ნაშრ., გვ. 37.

ცის დღესასწაული) ახლო ხანები, როცა კარპინი მონღოლეთიდან გამოემგზავრა¹.

ჩვენ არ ვიცით დამტკიცებისთანავე და ერთად გამოემგზავრენ ქართველი მეფეები, თუ მოგვიანებით და ცალ-ცალკე. სტეფანოს ეპისკოპოსის ცნობიდან მხოლოდ ის ჩანს, რომ ლაშას ძე ყარა-ყორუმიდან სომხური წელთაღრიცხვის 697 (1248) წელს მოსულა².

ამასვე აღასტურებს ქართული წყაროს ზოგიერთი ჩვენებაც. მათგან განსაკუთრებით საინტერესოა ჟამთაღმწერლის ერთი ცნობა, რომლის მიხედვითაც დავით ულუს 1250 წელს უკვე შვილი ჰყავს³.

ცხადია, თუ უფლისწული გიორგი 1250 წელს დაიბადა, ულუ ერთი წლით ადრე მაინც უნდა დაქორწინებულიყო ალთუნზე. რადგან ეს ფაქტი ლაშას ძის საქართველოში მოსვლის შემდეგ იგულისხმება, ულუს 1249 წლისათვის მონღოლეთიდან დაბრუნებულად უნდა მივიჩნიოთ. ამავე ხანებში უნდა დაბრუნებულიყო სამშობლოში რუსუდანის ძეც.

ქართველი უფლისწულების მეფობის საკითხი დიდ ყაენს მონღოლური წესით გადაუწყვეტია. პლ. კარპინის მტკიცებით, ამის ინიციატორი თითქოს დავით ლაშას ძე ყოფილა. მისი გაშეფების შეუძლებლობას რუსუდანის ძის დასი უკანონო შვილობით ასაბუთებდა. პაპის დესპანის თქმით, უკანასკნელი მოწინააღმდეგეებს ასე უპასუხებდა: „თუმცა მე ხასის შვილი ვარ, მაგრამ სამართალს ვთხოულობ თათრების კანონის მიხედვით“⁴. ამ ცნობაზე დაყრდნობით ივ. ჯავახიშვილი წერდა: „რომის დესპანის ნამბობი ამტკიცებს, რომ ლაშა-გიორგის ძეს დავითს და მის დასს მართლაც გამარჯვების მოსაპოვებლად ისეთი უკადრისი საშუალებისა და ხერხისათვის მიუმართავს, როგორიცაა უცხო, დამპყრობელი ერის სამართალზე დამყარება და ამ გზით საქართველოს სახელმწიფო სამართლის კატეგორიული მოთხოვნების დარღვევა“⁵.

¹ პლ. კარპინი, გვ. 62. იხ. აგრეთვე, მთარგმნელის შენიშვნები, გვ. 72, შენიშვნა 97.

² სტეფანოს ეპისკოპოსი, გვ. 35.

³ ჟამთაღმწერელი, გვ. 257, შდრ. თ. ჟორდანიას „ქრონიკები“, გვ. 141, ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 147, შენიშვნა 1.

⁴ პლ. კარპინი, გვ. 37.

⁵ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, III, გვ. 130.

ქართველებისათვის ეს მართლაც დიდი უარყოფითი მნიშვნელობის ფაქტი იყო, მით უმეტეს, როცა მას მეფე უკავშირდებოდა, მაგრამ გვევჩვენება, რომ იგი ლაშას ძისა და მისი დასის ინიციატივა ყოფილიყო და არა ზემოდან ნაკარნახევი გარემოება. თათართა ხელისუფლებისათვის ეს აქტი მართოდენ იმით კი არ იყო საინტერესო, რომ მეფობის სასურველ კანდიდატს უხსნიდა გზას, არამედ იმითაც, რომ ქართული სამართლის უარყოფის სანიმუშო პრეცედენტს ქმნიდა. ძნელი საარწმუნოა, ასეთ ვითარებაში დიდი ყაენი და მისი კარი ტახტის პრეტენდენტთა დავის გულგრილ მკუთრებლად დარჩენილიყო და დავით ლაშას ძისათვის გამოსავალი არ მიენიშნებინა.

სამეფო ტახტზე ისეთი მტკიცე საფუძვლის ვითარებაში, რომელიც რუსუდანის ძეს გააჩნდა, მეტოქე მეფობას თუ მოიპოვებდა, პირველობაზე პრეტენზია მაინც არ უნდა ჰქონოდა. მაგრამ თუ ესეც გაიწაფა, ამის მიზეზი „უხუცესობა“ კი არ იყო, როგორც ეს ჟამთაღმწერელს მიაჩნია¹, არამედ თათართა პოლიტიკა. ამავე პოლიტიკის ნაყოფი იყო ლაშას ძის ჯიგდა-ხათუნზე დაქორწინებაც.

როგორ უნდა წარმოვიდგინოთ ევროპული და სპარსული წყაროების თანხმობრივი ცნობა ულუ დავითის გაუფროსებისა და ნაოინ დავითის მისდამი დამორჩილების შესახებ?

ქართველი ჟამთაღმწერლის მიხედვით, ეს საქმე სამეფო ტახტზე ლაშას ძის „ზემოჯდომა“ პატივში გამოიხატებოდა². ეს „ზემოჯდომა“ კი იმავე ტახტზე იგულისხმება, რომელზეც ქვემოთ ნარინ დავითი უნდა მჯდარიყო. ამას არ ეთანხმება კირაკოსი. მისი მტკიცებით, ტახტიც ერთია და მეფეც. ეს არის თბილისის ტახტი და მეფე დავით ლაშას ძე, რომელსაც, როგორც უფროსს, დიდი ყაენის მიერ დაწესებული რიგის მიხედვით, ვითომც, პირვე-

¹ ჟამთაღმწერელი, გვ. 227.

² როგორც დედოფლის სახელი მოწმობს, ის მონღოლი ქალი უნდა ყოფილიყო. სად იქორწინა ლაშას ძემ ჯიგდა ხათუნზე, საამისო პირდაპირი ცნობა არ მოგვეპოვება. არაპირდაპირი მონაცემებით კი ეს ქორწინება ყაენის კარზე უნდა მომხდარიყო. ამას გვაფარულებინებს შემდეგი გარემოებანი: 1249 წელს ულუმ, დედოფლის უნაყოფიობის გამო, მეორე ცოლი (ალთუნი) შეიყვანა სასახლეში. ჯიგდა-ხათუნის უშვილობის დასადასტურებლად კი, როგორც მიუთითებდა ივ. ჯავახიშვილი, 2—3 წელი მაინც უნდა ყოფილიყო საჭირო (ი. ვ. ჯავახიშვილი, 2, 146).

³ ჟამთაღმწერელი, გვ. 227.

ლად ერგო მეფობა¹. ასეთი რამ გაუგებრობის ნაყოფია, რადგან მოკრიგეობით მეფობის ის წესი, რომელზეც სომეხი ისტორიკოსი მიუთითებს, არც თათართა სახელმწიფო სამართლის ნორმებს შეესაბამებოდა და არც ქართულს. უფრო სარწმუნოა ქართველი ჟამთაღმწერლის ცნობა, რომელიც მტკიცე საბუთიანობას ემყარება. „.....მრავალი სიგელი იპოვების, — წერს იგი, — და თვთ მე მინახავს, რომელ სიგლეებისა თავსა სწერია: „მეფენი ბაგრატოანნი“ და „ნებითა ღ'თისათა, დავით და დავით“ და კელიცა ორთავეს რათესა“².

ნარინის ლიხთიმერეთში გადასვლა და ქუთაისის ტახტის წარმოქმნა მოგვიანებით მოხდა.

სტეფანოს ორბელიანი ამ მოვლენას რუსუდანის ძის თათართ ტყვეობიდან გაქცევის უკავშირებს და მას სუმბატ ორბელის ყარაყორუმში პირველი გამგზავრების (1251—2 წწ.) უწინარეს გულისხმობს³.

ნარინის ლტოლვილებასთანვეა დაკავშირებული ქუთათისის ტახტის წარმოქმნის საკითხი ქართველ ჟამთაღმწერელთანაც⁴.

საყურადღებო ცნობებთან ერთად, სომხურ და ქართულ წყაროს შორის ზოგიერთი სხვაობაც არის და შეცდომა-შეუსაბამობაც. მაგრამ ეს ვერ ანელებს მათდამი ყურადღებას.

მიუხედავად იმისა, ჰაბანდის სანახებიდან მოიღტვოდა ამ დროს რუსუდანის ძე (სტეფანოსით)⁵ თუ ნახჭევანიდან (ალატალიდან ბარდავს განწესებული)⁶, ერთი აშკარაა, რომ ავაგ ათაბაგის ქვეყანა გამოიარა. ჟამთაღმწერელი ამას პირდაპირ მიუთითებს⁷, ამასვე მოწმობს სტეფანოსის მონათხრობიც; აზნაური თანკრეყული, რომლის დაბაზეც მეფემ გაიარა, ორბელთა სახლის ყმა იყო. ორბელი კი ავაგის ყმა. მაშასადამე, ქვეყანა ავაგისაა.

¹ კირაკოსი, გვ. 68.

² ჟამთაღმწერელი, გვ. 227.

³ სტეფანოსი, გვ. 71; ნ. ბერძენიშვილი, ეპიზოდი ფეოდალთა სეკვარეულობა სამხულო ბრძოლიდან XIII საუკუნის საქართველოში, გვ. 204—205.

⁴ ჟამთაღმწერელი, გვ. 228—229.

⁵ ნ. ბერძენიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 204.

⁶ ჟამთაღმწერელი, გვ. 228.

⁷ იქვე.

ამჯერად ჩვენთვის საინტერესო არაა თანკრეყული გადაუდგა მეფეს წინ (სტეფანოსით), თუ მისი პატრონი სუშმატი (ყამთალმწერლით), ან უმას მისცა ძვირფასი თვალი პატრონის გადასაცემად თუ თვით სუშმატს, ანდა მისცა კი საერთოდ? იმ საკითხისათვის, რომელიც ჩვენ გვაინტერესებს, საგულისხმოა მხოლოდ ერთი: ორივე წყარო დავით ნარინა „სონთა“ (სტეფანოსი) ან „აფხაზთა“ (ყამთალმწერელი) მეფედ გახდომას უკავშირებს იმ ლტოლვილებას, რომლის დროსაც იგი ავაგის ქვეყანაზე გამოვლით მოისწრაფვოდა ლიხთიმერეთში. მაგრამ, როგორც ჩანს, ამ შეთქმულებას (ან აჯანყებას) არ მოჰყოლია რუსუდანის ძის ჯას საქართველოში დამკვიდრება. ასე რომ, ორმეფობა საქართველოში თავდაპირველად ერთი ტახტით ხორციელდებოდა.

ასევე იყო რუმშიც, სადაც სულტნის ტახტზე მონღოლებმა ღიას ად-დინის სამივე ძე დასვეს¹.

თბილისში მეფეთა დასახდომის შემდეგ ქართველები კვლავ აჯანყების თადარიგს შედგომიან და მათთვის ერთ მეფესაც აუბამს მხარი.

კირაკოსის მიხედვით, ეს მეფე ულუ დავითია (ნარინი „სონთა“ ქვეყნის მეფეა)². ასევეა ვარდანთან³, სებასტატთან (უკანასკნელი თითქმის სიტყვასიტყვით იმეორებს პირველს)⁴ და გრ. აკანეცთან⁵.

ჩვენ ეს ცნობა სარწმუნოდ არ გვეჩვენება, ამაზე მიგვანიშნებს როგორც ლაშას ძის მაშინდელ მდგომარეობაზე დაკვირვება, ისე სომხურ-ქართული წყაროების საამისო ცნობების შესწავლა-შეჯერება.

დავით ულუს თათრებმა დიდი წყალობა უყვეს, რის გამოც ის ასე აშკარად ანტიმონღოლურ მოძრაობას ვერ დაუჭერდა მხარს.

ამის სასარგებლოდვე მოუთითებს წყაროებში ავაგ ათაბაგზე დაცული ჩვენებანი. კირაკოსისა და გრ. აკანეცის თანხმობრივი აღიარებით, შეპყრობილი მეფე და მთავრები ავაგმა იხსნა. აკანე-

¹ В. А. Гордлевский, Государство селджукидов Малой Азии, Избранные сочинения, I, Москва, 1960, გვ. 66.

² კირაკოსი, გვ. 68, 71.

³ ვარდანი, გვ. 8.

⁴ სებასტატი, გვ. 26.

⁵ აკანეცი, გვ. 26—30.

ცის ცნობით, იგი მთავარსარდლის პანაკში, როგორც ავადმყოფი. ტახტრევსით მიუყვანიათ და მხოლოდ მის სიტყვებს ერწმუნენ თათრები, „შეეშვნენ ქვეყნის რბევას და მიანიჭეს მშვილობა საწყალობელ ქრისტიანებს“¹.

კირაკოსს ავაგის ავადმყოფობაზე არაფერი აქვს ნათქვამი. მისი ცნობით, თათართა მთავარსარდალთან პირველად ავაგის დედა, ხოშაქი მისულა და შვილის ერთგულება და მათთან ძალე გამოცხადება უცნობებია². ათაბაგსაც არ შეგვცინებია და მრავალი მოწმით დაუდასტურებია თავისი „ერთგულება“³.

რაც შეეხება მეფეს, იგი პატიმრობაში ჰყავდათ „სამი დღის განმავლობაში“ და მხოლოდ საზღაურის გაღების შემდეგ გაათავისუფლეს, დასძენს სომეხი ისტორიკოსი⁴.

გრ. აკანეცის ღუმილი მეფის განთავისუფლებაზე (საზღაურით ან სხვა რამით) ექვს აღძრავს კირაკოსის ჩვენების სისწორისადმი ამასვე გვიყარანხებს სხვა წყაროთა ცნობები (სტ. ორბელიანი, ჟამთაღმწერელი).

თბილისის შეთქმულებაში მონაწილე მეფის ვინაობის გასაგებად საგულისხმოა განძაქციისა და აკანეცის ცნობები ავაგზე. თუ ეს ნამდვილად ულუ დავითის აჯანყებაა, როგორც კირაკოსსა და გრ. აკანეცს მიაჩნდათ, როგორ და რატომ უკავშირდება მას ავადმჯირდოდ ავაგი? მართალია, თათრებით, კერძოდ, დიდი ყენის გადაწყვეტილებით ის კმაყოფილი არ იყო, როგორც რუსუდანის ძის მომხრე, მაგრამ იმასთან ასე დაკავშირება, ვისი გამეფების (ლავას ძის) წინააღმდეგაც ძალდაუზოგავად იბრძოდა გუშინ, ძლიერა საეჭვოა.

მართალია, ჟამთაღმწერელი ირწმუნება, რომ ბიძაშვილ-მამიდაშვილის ტახტზე თვისიერად დასხდომის შემდეგ „საეჭვო იქმნა შანშესაგან ლავას ძისა დავითის სიყუარული და ავადმჯირდოა ავადმჯირდოა რუსუდანის ძისა დავითის მიმდგომობა“⁵, მაგრამ ეს შედარებით გვიანდელ ვითარებას უნდა ასა-

¹ გრ. აკანეცი, გვ. 30.

² კირაკოსი, გვ. 71—72.

³ იქვე, გვ. 72. შეთქმულების შემდეგ ავაგს ღიბხანს აღარ უცოცხლია (სებასტაცი, გვ. 27). შესაძლოა, ამავე ავადმყოფობამ იმსხვერპლა იგი.

⁴ კირაკოსი, გვ. 72.

⁵ ჟამთაღმწერელი, გვ. 227.

ხავეს, ვიდრე 1249 წლისა, როცა ჯერ კიდევ განულებული არ იყო დასთა წინა წლების ბრძოლა-პაექრობანი. ამას მისივე სიტყვებიც მოწმობს: „შანშემ და ავაგმა თავიანთი გულისწადილი ვერ „გა-; ნაცხადეს“¹.

ეკვი არ არის, რომ ავაგი შეთქმულია, მაგრამ არა ულუსთან, არამედ თავის მეფესთან (ნარინთან) ერთად, თუქცა ჭკვიანად იქცევა და შესაძლებლობის ფარგლებში ნილბავს თავის მოქმედებას.

ყოველივე ზემოთქმული საფუძველს იძლევა იმისათვის, რომ ეს ამბავი დაუკავშირდეს სტ. ორბელიანისა და ქართველი ჟამთაღმწერლის მონათხრობს ნარინ დავითის მონღოლთა ტყვეობიდან გაქცევის შესახებ. ასეთი დაკავშირების შესაძლებლობაზე ჯერ კიდევ 1938 წელს მიუთითებდა ნ. ბერძენიშვილი², რომელაც რუსუდანის ძის ლტოლვილებას 1250—1251 წლებში ვარაუდობდა³.

სტ. ორბელიანისა და ჟამთაღმწერლის მონათხრობი რამდენადმე განსხვავებულია, მაგრამ მათი შეთანხმება შესაძლებელია.

სტეფანოსით „სონთა მცირე მეფე“ ჰაბანდის ბანაკში ქალი იყო მოყვანილი⁴. კირაკოსის მიხედვით კი, „მეფე დავითი“ და სხვა მთავრებიც მთავარსარდლის ბანაკში თითქოს თავისი ნებით მოსულან⁵. მონღოლებთან ამნაირადვე მისულად გულისხმობს ნარინს ჟამთაღმწერელიც⁶. ქართველი ისტორიკოსის ცნობით, ყაენთან მისული მეფე დაუპატიმრებიათ ალატას⁷. მისივე მტკიცებით, ეს იმიტომ მოხდა, რომ ჰელაუ იყო „რუსუდანის ძის დავითისთვის მოძულე“⁸. საამისო მიზეზებზე ავტორი დუმს.

მეფის შეპყრობის ჟამთაღმწერლისეული დაკავშირება ალატადთან მართებული არ არის, რადგან ალატადი საზაფხულო სადგურად, როგორც აკანეცი (და სხვა ავტორებიც) ირწმუნება, ჰელაუმ აქცია⁹. იგი წინა აზიამი 1255 წელს მოვიდა¹⁰. თუ კირაკოსის.

¹ ჟამთაღმწერელი, გვ. 227.

² ნ. ბერძენიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 205, შენიშვნა 2.

³ იქვე, გვ. 206, შენიშვნა 2.

⁴ იქვე, გვ. 204.

⁵ კირაკოსი, გვ. 72.

⁶ ჟამთაღმწერელი, გვ. 228.

⁷ იქვე.

⁸ იქვე.

⁹ აკანეცი, გვ. 44.

¹⁰ ვარდან, გვ. 10.

სტეფანოს ორბელიანისა და ჟამთაღმწერლის მონათხრობი ერთსა და იმავე ამბავს გულწაზმობს, მაშინ ჰულაუ ყაენი აქ გამოსაჩინებია, როგორც ავტორის ანაქრონიზმის შედეგი¹.

ასეა თუ ისე, რუსულანის ძე ტყვეობიდან გამოიქცა. მას ორ კაცი, ამირეჯიბ გურკლელი და ბეგა სურამელი, ხლებია. როცა ლტოლვილ მეფესა და მის მხლებლებს „ქვეყნად ავაგ ათაბაგისა“ მოუღწევიათ, იგი „ნადირობას მყოფმან სუმბატ ორბელმან“ შეიპყრო². სტეფანოსით, მეფე სუმბატს კი არა, მის ყმას — თანკრეყულს შეუნიშნავს და დაუდევნებია შესაპყრობად³. აქ უფრო სწორი ქართული წყაროს ცნობა ჩანს, რადგან სტეფანოსი სინამდვილეს უნდა ამახინჯებდეს სუმბატის სასარგებლოდ.

ჟამთაღმწერლით, სუმბატს მეფე „სახლად თვსად წაუყვანია“ და მან შემდეგ გაუშვია, როცა „თუალიცა მისცა იგი სახელოვანი, რომელი წარეტანა დედასა მათსა რუსულანსა“⁴.

ის ფაქტი, რომ ქართველი ჟამთაღმწერელი არაფერს ამბობს იმაზე, უთხრა თუ არა რაიმე მეფემ სუმბატს თვალის მიცემისას, გვაფიქრებინებს, რომ სტეფანოსის ცნობა (ნარინი რომ უბარებს თანკრეყულს) სინამდვილეს არ შეესაბამება და ავტორის შეთხზულება.

აქვე ამ თვლის რეალობის საკითხიც უნდა დაისვას. ნ. ბერძენიშვილის მითითებით, „შეიძლება ძვირფასი თვლის ამბავი სინამდვილეც არ იყოს“⁵. რა საბუთებს ემყარება ეს მოსაზრება არ უცნობია, ჩვენი დაკვირვებით, იგი ყაენის მიერ სუმბატისადმი გამოჩენილი დიდი ყურადღების საფუძვლის ხალხური აზრით უნდა გაჩენილიყო. სუმბატმა მანგუს თითქმის ნარინისაგან მიცემული ძვირფასი თვალი მიართვა, რომელმაც მოხიბლა დიდი ყაენი.

რადგან ორბელი ყარაყორუმს მოღვიანებით გაემგზავრა, სუმბატისაგან მეფის გაშვება იმ ძვირფას თვალს მიეწერა, რომელიც ვითომ ნარინ დაკითხს უნდა მიეცა მისთვის.

მასასადამე, შეპყრობილი ნარინ დავითი გამოექცა თათრებს და ლიხთიმერეთს შეაფარა თავი.

¹ ამგვარი ამბები ხშირად გვხვდება ჟამთაღმწერელთან.

² ჟამთაღმწერელი, გვ. 228.

³ სტეფანოსი, გვ. 71.

⁴ ჟამთაღმწერელი, გვ. 229.

⁵ ნ. ბერძენიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 205, შენიშვნა 1.

შეთქმულებას და მის შემდეგ მომხდარ ზოგიერთ აშკარ (მეფისა და სხვა პირთა გამოცხადებას მთავარსარდლს ბანაკში, იქ ხელფეხგაქრული ყოფნა და ბოლოს განთავისუფლება) კირაკოსი 1249 (სომხ. 698) წლით ათარილებს¹. ასევეა სებასტატანაც².

სტეფანოსი ასე პირდაპირ არ მიუთითებს რუსუდანის ძის ლტოლვილობის თარიღს, მაგრამ მისი ცნობებიდან გაპოტანილი ქრონოლოგიური დასკვნა ეთანხმება კირაკოსის, სებასტაციისა და სხვათა ცნობებს. მისი ჩვენებით, ეს ამბავი წინ უსწრებდა მანგუ ყაენთან სუმბატის პირველ გამგზავრებას³ (1252 წლის უწინარეს. არ არის გამორიცხული იმავე 1249 წელს ან მოჰდევნო წელს მაინც).

ამ ცნობებს არ ეთანხმება და არც არის შარბთებული ეამთაღმწერლის ცნობა, რომელიც ნარინის ტყვეობიდან თავდასხნას 1255 წლის შემდგომ (ჰულაუ ყაენის მახლობელ აღმოსავლეთში მოსვლა) გულისხმობს⁴.

შეთქმულთა საკრებულო თბილისში მეფის სასახლე ყოფილა: სადაც, გრ. აკანეცის ცნობით, განიადაგებული ღრეობა იყო⁵.

ერთ-ერთი ასეთი ღრეობის ღრეობა, აკანეცისავე მოწმობით, „ქართველმა მთავართაგანმა ჩამოუთვალა მეფეს სხვა მთავრები და მოახსენა რიცხვი 1000 (კაციოა). იყვნენ მთავართაგან, რომლებსაც ჰყავდათ 1000 მეგრძოლი მხედარი, აგრეთვე ისინი, რომლებსაც ჰყავდათ 500 (მხედარი)... როდესაც იყვნენ საამურ სმასა და ჭამაში და როცა გამოითვალეს და აღრიცხეს სომეხთა და ქართველთა ჯარი, თქვეს, რომ მოერეოდნენ თათართა ჯარს“⁶.

მეფის სასახლეში მთავართა შეკრებულობასა და ღრეობის სმაზე მიუთითებს კირაკოსიც. მისი თქმით, ღრეობისაგან გააძაყებული მეფე და მთავრები ასეთ სიტყვებს წარმოთქვამდნენ: „რად ვემორჩილებით ჩვენ თათრებს, როცა ასე ბევრი ჯარი გვყავს. მოდიო, უეცრად, დავესხათ მათ თავს, გავწყვიტოთ ისინი და თვით ჩვენ შევიქნეთ ჩვენი ქვეყნის მფლობელი“⁷.

¹ კ ი რ ა კ ო ს ი, გვ. 72.

² ს ე ბ ა ს ტ ა ტ ი, გვ. 26.

³ ს ტ ე ფ ა ნ ო ს ი, გვ. 71.

⁴ ე ა მ თ ა ღ მ წ ე რ ე ლ ი, გვ. 228—229.

⁵ ა კ ა ნ ე ც ი, გვ. 28.

⁶ ი ქ ე ე, გვ. 29.

⁷ კ ი რ ა კ ო ს ი, გვ. 71.

კირაკოსი ამ ფაქტს, როგორც ვხედავთ, ძირითადად ღვინითა და სიმთვრალით ხსნის. ღვინოსვე მიაწერს მას აკანეციც, თუმცა ირწმუნება, რომ ყველაფერი ეს ხუმრობით ითქვაო. „და ეს არა წრფელად იზრახეს თუ თქვეს, არამედ ხუმრობით, რადგან მოც-ლოლი იყვნენ და არაფერი აწუხებდათ“, მაგრამ მათ შორის ყოფილა ერთი ვინმე იუდას მსგავსი, რომელიც „წავიდა და შეაძინა თათრებს, ცრუ სიტყვა ნამდვილად და წრფელად მოაჩვენა“¹.

ვარდანი აქ გამცემელს ვერ ხედავს და ამ საქმეს მიაწერს ექვს, რომელიც ბაჩუს და სხვა მხედართუფროსებს აუღლიათ ქართველთა მეფისა და მთავრების ამბოხებაზე². ამასვე იმეორებს სებასტაციო³.

ასევეა კირაკოსთანაც. მისი ცნობით. ეს ამბავი ახლოს მყოფმა მონღოლებმა გაიგეს და დაიჭირეს კიდეც საამისოდ საჭირო თადარიგი⁴. ამ ავტორს არაფერი აქვს ნათქვამი, რომ ვითომც ეს ამბავი მეფისა და მთავრების ხუმრობა იყო, როგორც ამას აკანეცი ამტკიცებს. ცხადია, აქ სახუმრო არაფერი იყო, მეფესა და მის მომხრეებს ნამდვილად აჯანყება ჰქონდათ გადაწყვეტილი. ლხინი აჯანყებისათვის მზადებას შესანიშნავად იყო მოწყობილი. მაგრამ ამან ვერ უშველა მათ. რა თქმა უნდა, საქმე მართლაც მხოლოდ ისე რომ ყოფილიყო, როგორც აკანეცი ფიქრობს, მაშინ რალა საჭირო იქნებოდა ლაშქრის შეყრაზე ისეთი გულდაგული ზრუნვა, როგორც შეთქმულები აწარმოებდნენ. ამასვე მოწმობს სათათრო გამოსაღებთა ან მთავრების წუხილის მისეული დახასიათებაც. თათრები „მუდამ უამს მოდიოდნენ და ხარკით ავიწროებდნენ ქართველ და სომეხ მთავრებს. ზოგიერთთაგან უნდოდათ ოქროქსოვილი. ზოგიერთთაგან მიმინო, ზოგიერთთაგან კარგი ძაღლი და ცხენი; და ამგვარად ავიწროებდნენ მათ მალის, თაღარისა და ხალანის გარდა“⁵.

„თადარი“ გრ. აკანეცს აქ შეცდომით უნდა ჰქონდეს დასახელებული. კირაკოსის მოწმობით, მისი შემოდება 1255 წლის უადრეს არ იგულისხმება, რადგან ეს ღონისძიება ჰულაუ ყაენს უკავ-

¹ აკანეცი, გვ. 29—30.

² ვარდანი, გვ. 8.

³ სებასტაციო, გვ. 26.

⁴ კირაკოსი, გვ. 71.

⁵ აკანეცი, გვ. 29.

შირდება¹. არც „მალი“ ჩანს ამ ხანის სათათრო ვალდებულებებში. ისიც 1254 წლის აღწერის შემდეგ შემოღებული გადასახადია.

რაც შეეხება აქ დასახელებულ ხალხს (თურქული ყალანის სახე-ნაცვალი ფორმაა), ეს ბეგარა მნიშვნელოვნად გაიზარდა 1246 წლის შემოდგომიდან². სათათრო გამოსაღები, არც ის ოქროქსოვილი, მიძინო, ცხენი და კარგი ძაღლი ყოფილა, რომელზეც აკანეცი მიუთითებს, მაგრამ ამათი მოთხოვნილაც რომ უნდა შეეწუხებინათ თათრებს ქართველი და სომეხი მთავრები, ეს სარწმუნოა. გ. რუბრუკისი წერს: „ყოველივე, რაჟაც ისინი ჩვენი მსახურების ხელში ხელდავდნენ... მათ ცმობისმოყვარეობას აღიზიანებდა და საჩუქრად სურდათ მიეღოთ... განუწყვეტილად და ურცხვად თხოულობენ. და რასაც კაცი მათ აძლევს, დაკარგულია, იმიტომ რომ უმადურნი არიან, თავიანთ თავს ქვეყნიერების ბატონებს უწოდებენ და ვერ წარმოუდგენიათ, რომ შეიძლება რამეზე უარი ეუთხრათ“³. ეს მართო მოგზაურებზე არ ვრცელდებოდა, ასევე ექცეოდნენ დამორჩილებულ ხალხებსაც. მაგრამ დაპყრობილის მძლავრობით გამოწვეული უკმაყოფილება კი არ ყოფილა თბილისის შეთქმულების მთავარი მიზეზი, არამედ თათართა ბატონობის დაპყრობის წაღილი, თუმცა ნარინ დავითის გამოსვლის ეს პირველი ცდა ჩაიშალა. თათრებმა მძიმე რეპრესიები განახორციელეს. კირაკოსის მოწმობით, მათ არათუ მხოლოდ ის კუთხეები აუკლიათ, საიდანაც შეთქმულნი იყვნენ, არამედ ისიც, რამელიც ამის საბაბს არ იძლეოდა. ბევრი დაუხოცავთ და ბევრიც ტყვედ წაუსხამთ. ტყვეებიდან, რომლებიც კაცების, ქალებისა და ბავშვებისაგან შედგებოდა, მრავალი მდინარეში დაუხრჩვიათ⁴.

მონღოლთა მიერ ამ დროს მრავლის დახოცვას, სოფელთა და აგარაკთა გაძარცვასა და სხვაზე მიუთითებენ ვარდან⁵ და სებასტიაცი⁶.

“История Монголов-инок. Магакши XIII века, перево^д и сьяснения К. Н. Патканова, СПб, 1871, მთარგმნელის შენიშვნა 17.

2 ივ. ჭავჭავაძისი, დასახ. ნაშრ., გვ. 142.

3 გ. რუბრუკისი, გვ. 34.

4 კირაკოსი, გვ. 71—72.

5 ვარდან, გვ. 8.

6 სებასტიაცი, გვ. 26.

მართალია, თბილისის შეთქმულებას წარმატება არ ხვდა, მაგრამ ამას და თათართა რეპრესიებს არ შეუწელებია ქართველ პროგრესისტთა სწრაფვა მტრის ბატონობისაგან თავდასახსნელად.

თ ა ვ ი VIII

თათართა მფლობელობის დამძიმება, კლასობრივი ბრძოლის გაძლიერება, პროგრესის ძალთა შესუსტება

50-იანი წლების დამდეგიდან ძირითადად დასრულდა მონღოლთა წარმატებული ლაშქრობანი. ამ გარემოებამ განაპირობა ქვეყანაში ომის გზით მომდინარე შემოსავლის (ალაფი) შემცირება. ქვეყნის მართვა-გამგეობა, პრივილეგიურ მოლაშქრეთა შენახვა და სხვა საჭიროებანი ხელისუფლებას შემოსავლის ახალი წყაროს გამონახვის აუცილებლობის წინაშე აყენებდა. რადგან ომი უკვე შემოსავალს ძველებურად აღარ იძლეოდა, ასეთ ვითარებაში დანაკლისის შევსების ერთადერთი გზა დაპყრობილი ქვეყნების ექსპლოატაციის გაძლიერება და ხარკის გადიდება იყო.

მონღოლთა საბრძანებლის აღწერას, რომელსაც სათავეში არლუნი ედგა, ფისკალურს გარდა, სამხედრო მიზანიც ედო საფუძვლად.

უმათაღმწერლის ცნობით: „...ყაენმან ბათო, რომელი უდიდესი იყო ყოველთა ყაენთა, ინება განსწორება და აღთუალვა ყოვლისა ქუეყანასა, და პოვა კაცი ვინმე, ნათესავით ოირიდი, სახელით არლუნ, სამართლის მრქმედი და ფრიად მართლის-მეტყუელი, და ღრმად გამგონე და განმზრახი რჩეული. ესე წარავლინა ყოველთა საბრძანებელსა მას მისსა რუსეთს, ხაზარეთს, ოვსეთს, ყივჩაყეთს, ვიდრე ბნელეთამდე, აღმოსავლით, ვიდრე ჩრდილოეთამდე და ხატაეთამდე, რათა აღთუალოს და განაჩინოს მკედარი და მეომარი ლაშქრად განმავალი ნოინთა თანა“¹.

მართალია, არც ბათო ყოფილა ოდესმე „უდიდეს... ყოველთა ყაენთა“ და არც ათასგვარი ბოროტმოქმედების ჩაპდენი არლუნი იყო „ფრიად მართლისმეტყუელი“ კაცი, მაგრამ ეს ცნობა მაინც

¹ უმათაღმწერელი, გვ. 234.

საინტერესოა. ბათოს ამ დროს დიდი გავლენა ჰქონდა ყარაყორუნი-ზე და, შესაძლოა, მეგობრულ ურთიერთობაში მყოფმა დიდმა ყაენმა, რომლის უმაღლესი ძალაუფლება ამ პერიოდში უკვე ნომინალური იყო, მართლაც მიიღო სარაელი ყაენის წინადადება¹. სააქისოდ აუცილებელი „წესით“ აღჭურვილი არღუნი ბათომ „წარავლინა ყარაყორუმს, ყუბილ ყაენს წინაშე, რათა მინცა ეარეთ განაჩინოს კელსა ქუეშე არღუნისასა“². დიდმა ყაენმაც, უამთაღმწერლსავე თქმით, „ინება... ესრეთ ქმნად, და წარავლინა იგივე არღუნ განგებად საბრძანებელისა მათისა და განუწესა იგივე წესი“³.

ისტორიკოსს აქ მხოლოდ იმპროვიზებული ყარაყორუმელი ყაენის ვინაობა ეწლება და მანგუს ნაცვლად ყუბილას ასახელებს, სხვა მხრივ ეს ცნობა ეკვს არ იწვევს.

კირაკოსი, სეზასტაცი, სტეფანოს ეპისკოპოსი და ზოგიერთი სხვა სომეხი ისტორიკოსი ამ მოვლენას 1254 (სომხ. 703) წლით ათარილებს⁴.

აღწერის შემდეგ ძველი სათათრო ბეგარა-ვალდებულებანიც გაუიღდა და ახალი გადასახადებიც შემოვიდა. განსაკუთრებით მძიმე იყო სოფლის მეურნეობის დარგობრივი აღწერა-დაბეგვრის თათრული სისტემა⁵. წარმოების აზიური წესისათვის დამახასიათებელ ამ რიგს იმ განსხვავებულ სოციალურ-ეკონომიურ გარემოში, რომელიც ჩვენში არსებობდა, პროგრესის შეფერხების მეტი არაფერი შეეძლო მოეტანა. როცა თათარი ქართველი გლეხის ფუძის შიგნით აფათურებდა ხელს და მას მეურნეობის ყოველ დარგს უბეგრავდა, ცხადია, მეურნეს იმ ინტერესს უხშობდა, რომელიც მას ქართული რიგით ჰქონდა. ეს გარემოება გამანადგურებლად მოქმედებდა ქართველი გლეხის სამეურნეო ცხოვრებაზე.

ყოველი საგადასახადო სისტემა მიწისმფლობელობის წესით არის განსაზღვრული. მაშასადამე, ქართული საგადასახადო რიგის ხელყოფა, მიწისმფლობელობის ქართული სისტემის ხელყოფაც იყო. თათართა ეკონომიური პოლიტიკა ქართული ფეოდალურ-

¹ უამთაღმწერელი, გვ. 234.

² იქვე.

³ კირაკოსი, გვ. 78, სეზასტაცი, გვ. 26, სტეფანოს ეპისკოპოსი, გვ. 35. როგორც სწორად შენიშნავს ა. გალსტიანი, ამ აღწერის თარიღად 1253 (სომხ. 702) წელს შედომით მიუთითებენ ვარდანი და მხითარ აირაპანეცი (Армянские источники о монголах, გვ. 115, შენიშვნა 94).

⁴ უამთაღმწერელი, გვ. 235.

საზოგადოების ყოველი სოციალური ფენის უკმაყოფილებას იწვევდა.

თათრული და. საერთოდ, აღმოსავლური მიწათმფლობელობის ბუნებას ჩინებულად ააშკარავებს „მალის“ ინსტიტუტი.

უძველესი ქართული დოკუმენტი, რომელშიც ეს საგადასახადო ტერმინი იხსენიება შიომღვიმის კრებულის მიერ გრ. სურამელისადმი „მიცემული“ დაწერილია¹.

განსაკუთრებით ხშირად იხსენიებს „მალის“ გრ. აკანეცი².

ადრე „მალის“ აღმოსავლეთში იგივე მნიშვნელობა ჰქონდა რაც ჩვენში „ხვასტაგს“. XIII საუკუნის შუა ხანებიდან, როცა ეს ინსტიტუტი ჩვენში შემოვიდა³, იგი მრავალი მნიშვნელობით იხმარებოდა. აღმოსავლეთში, სადაც „რენტა და გადასახადი ერმთანეთს თანა ემთხვევა“⁴, „მალი“ რენტა-გადასახადი იყო და მეტწილად სოფლის მეურნეობაზე დაწესებულ გამოსაღებთა ჯამს აღნიშნავდა⁵. ეს გადასახადი ნატურითაც იკრიფებოდა და ფულითაც. როგორც რაშიდ აღ-დინის ერთი წერილიდან ჩანს, „მალი“ ზოგჯერ მოსავლის 60%-ს შეიცავდა⁶.

1 თ. ჟორდანია, „ქრონიკები“, II, გვ. 127; სამეცნიერო ლიტერატურაში ამ საბუთის დათარიღების რამდენიმე ცდაა (თ. ჟორდანია, „ქრონიკები“, II, გვ. 126; ს. კაკაბაძე, სიგელი მსახურთუხუცესის გრიგოლ სურამელისა, ტბ., 1912, გვ. 4; ნ. შოშიაშვილი, XIII ს-ის საქართველოს ისტორიული ქრონოლოგიის საკითხისათვის, აკად. ს. ჯანაშიას სახ. საქართველოს სახ. მუზეუმის მოამბე, ტ. XVIII ნ, თბ., 1954 წ., გვ. 128). ჩვენი დაკვირვებით, terminus a. q. n. აქ XIII საუკუნის 50-იანი წლების პირველი ნახევარია. ამას გვაფიქრებინებს დაწერილში მოხსენიებული „ყაფჩერი“ და ხელრთვაში დადასტურებული „მოწამე და დამამტკიცებელი“ ნიკოლოზ კათალიკოსი. რაც შეეხება terminus p. q. n-ს, იგი ვერ გადასცდება 60-იანი წლების დამდეგს, როცა ნარინმა და ულუმ სამეფო გაიყვეს. აქვე გასათვალისწინებელია გრ. სურამელის უკანასკნელი მოხსენიებაც (1260 წ.).

2 გრ. აკანეცი, გვ. 12, 15, 29, 67.

3 გრ. აკანეცის მიხედვით, სომეხი და ქართველი მთაერების ერთ ნაწილს, რომელთაც იგი „ბრძენს“ უწოდებს, „მალის“ გადახდა თათართა შემოავლისთანავე უკისრიათ (გვ. 12).

4 კ. მარქსი, კაპიტალი, III, ნაწ. II, გვ. 310.

5 И. П. Петрушевский, Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI-начале XIX вв., Ленинград, 1949, гв. 266/7; ვ. გაბაშვილი, „სათათრო გამოსაღებელი“ გვიანფეოდალურ საქართველოში, მიმოხილველი, III, თბ., 1953, გვ. 149.

6 ა. აღიზადე, დასახ. ნაშრ., გვ. 240.

ქართული ფეოდალური სინაზვილე ვერ იგუებდა უცხო ეკონომიური რიგის „მალის“ და მანამდე ებრძოდა, ვიდრე არ შეუცვალა ბუნება და ქართულ გადასახადად არ აქცია.

1254 წლიდან დიდად გაფართოვდა ლაშქრად გამავალი მოსახლეობის წრე. თუ ადრე თათრებთან მხოლოდ მაღალი სოციალური ფენების წარმომადგენლები ლაშქრობდნენ¹ და გლეხობა მარტოოდენ სალაშქრო გამოსაღებს იხდიდა², ახლა ყოველ ცხრა სრულფედიან გლეხზე ერთს ლაშქრად წასვლის მიმე მოვალეობაც დაეკისრა³.

ლიხთიქითმა მალე დააღწია თავი თანამოლაშქრობის ვალდებულებას. 50-იანი წლების ჰიწურულიდან დას. საქართველოს მხედრობა აღარ მონაწილეობდა თათართა ლაშქრობებში, მაგრამ სათათრო გამოსაღებთა ერთ ნაწილს რომ მაინც იხდიდა ლიხთიქი⁴, ამას მოწმობს ე. წ. „საბანელას დავთარი“⁵. აქ დადასტურებული „სათათრო“ გამოსაღების რაობის განსაზღვრა ძვირფას ჩვენებას შეგვძენდა ქუთათისის ტახტისა და საილხანო კარის პოლიტიკური ურთიერთობის სრულყოფილი შეცნობისათვის, მაგრამ ჭერჭერობით ამ განმარტოებული და მცირედმეტყველი ცნობით. ეს შეუძლებელია. რაც შეეხება ლიხთიქის, მას ყალბად დიდხანს აწუხებდა, წასკაიცი და სხვაც.

ქვეყნის ეკონომიური გადატყევა, მოსახლეობის აყრა-გაქცევა⁶, განადგურება⁷ — აი ის ძირითადი შედეგები, რაც ყალბან მოჰყვა აღმოსავლეთ საქართველოში და თათართა დაპყრობილ სხვა ქვეყნებშიც.

ყალბის სიმძიმეზე კარგად მიუთითებს ის გარემოებაც, რომ

¹ გრ. აკანეცი, გვ. 17.

² შიომღვიმის კრებულის დაწერილში ეს ტერმინი „სალაშქროის“ ფორმით იხსენიება (თ. უორდანი, „ქრონიკები“, II, გვ. 127). ეპითეტურულად „ყალბი“ გვხვდება (გვ. 235, 272); გრ. აკანეცი — „ხალანი“ (გვ. 17, 24, 29).

³ ეპითეტურულად, გვ. 235.

⁴ თ. უორდანი, „ქრონიკები“, II, გვ. 160.

⁵ ამ მხრივ განსაკუთრებით ძვირფას ცნობას შეიცავს ანისის მანუჩის მეჩეთის სპარსული წარწერა, რომელიც აბუ-საიდის იერლასის შინაარს გვაშენობს. იერლასის შედგენის ქვემო ზღვარია 1319 წ., როცა აბუ-საიდმა ზეწოდება მიიღო („ბაჰადური“), რომლითაც იხსენიება წარწერაში, ხოლო ზემო — 1335 წ., როცა ილხანი გარდაიცვალა.

⁶ თათართა ლაშქრობები. თუ სიბაზე დგომა, ათეულ ათასობით ქართველის სიცოცხლეს იწირავდა მსხვერპლად.

მოგვიანებით საერო ფეოდალები საეკლესიო მიწათმფლობელობის წინააღმდეგ ბრძოლას სწორედ „ყალნობის მიზეზით“ ამართლებდნენ¹. ეკლესია კი ყალანისაგანაც თავისუფალი იყო და სხვა სათათრო გადასახადებისგანაც². ამას ყაენი სპეციალური იერლაციით ადასტურებდა. ასეთი საბუთი თათრებმა აღრე კილიკიის მეფის ძმას, პარონ სუმბატს მისცეს³, რომელმაც ყარაყორუმში იმოგზაურა 40-იანი წლების მეორე ნახევარში⁴. მოგვიანებით ამავე მიზნით მისულა ჰულაუ ყაენთან ნიკოლოზ კათალიკოსი და მასაც მიუღია იერლაცი. კათალიკოსისა და მისი მხლებელისათვის ილხანს სხვა წყალობაც მიუგია. ჟამთაღმწერლის ცნობით, „შეუქმნეს და მოსცნეს შანად ჯუარანი ოქროსანი, და შეუმკუნა თვალითა და მარგალიტითა, და უბოძა ერთი თვთ კათალიკოსსა და ერთი მოძღუარსა ვარძიისასა, რომელი თანა ჰყვა კათალიკოსსა. და არგანიცა იგი ოქროთი შემკული მძინეძა კათალიკოსსა ოღენ, ჯუარიანი იგიცა და ესრეთ პატივითა წარმოავლინეს“⁵.

თათართა ხელისუფლება ასეთ დამოკიდებულებას მხოლოდ ქრისტიანული ეკლესიის მიმართ როდი იჩენდა, ასევე ეპყრობოდნენ „შიხთა, და დავრეშთა (დერვიშთა)“ და ყაენმა „ყოვლისა სჯულისა კაცნი საღმრთოდ გაჩენილნი განათავისუფლნა“—დასძენს ჟამთაღმწერელი⁶.

ეს გარემოება ღვთის მსახურთაღმე ჰულაუს ან რომელიმე სხვა ყაენის საიყვარულის შედეგი კი არ ყოფილა, როგორც ამაზე გულუბრყვილოდ მიუთითებს გრ. აკანეცი⁷, არამედ დაპყრობილ

1 გ. გოზალიშვილი, უღუ დავითისდროინდელ საეკლესიო კრებას დადგენილება, „საისტორიო მოამბე“, I, ტფ., 1925, გვ. 222.

2 ჟამთაღმწერელი, გვ. 224, 235.

3 გრ. აკანეცი, გვ. 25.

4 სუმბატის „ქრონიკის“ ზოგიერთ ხელნაწერში ეს მოგზაურობა 697—699 (1248—1250) წლებით არის დათარიღებული (სუმბატ სპარაპეტი, გვ. 48). ტაშკენტიდან გამოგზავნილი წერილის თარიღი (1246) და სპარაპეტის „ქრონიკის“ ერევნის ხელნაწერში ჩვენთვის საინტერესო ქრონოლოგიური ცნობის არარსებობა საფუძველს აძლევს ა. გალსტიანს ეკვი შეიტანოს ზემოხსენებული ჩვენების სისწორეში (Армянские и тюркские о монголах, გვ. 121, შენიშვნა 121).

5 ჟამთაღმწერელი, გვ. 224.

6 იქვე, გვ. 235.

7 გრ. აკანეცი, გვ. 25, 42.

ხალხებზე ბატონობის აუცილებლობით იყო გაპირობებული. ამ მარჯვე პოლიტიკით თათართა ხელისუფლებამ არათუ აიცილა ეკლესიის წინააღმდეგობა, არამედ ეს დიდი ორგანიზაცია თავის სამსახურშიც ჩააყენა. რაც დამპყრობლის დიდი წარმატება იყო. მაგრამ ეკლესიამ ეკონომიური კეთილდღეობა დიხანს ვერ შეიწარმოა, რადგან მალე მის წინააღმდეგ აღდგნენ საერო ფეოდალები.

თათრები ახლა გულგრილად უცქერდნენ გუშინდელი მოკავშირის აოხრებას, რადგან ამ შინაბრძოლაში მათთვის საზიანო ვერაფერს ხედავდნენ. პირიქით, იგი ხელსაც უწყობდა დამპყრობლის ბატონობას. მოგვიანებით, ქრისტიანულ ეკლესიას მდგომარეობა იმითაც გაურთულდა, რომ გამაჰმადიანებული ძველი „მოყვასი“ დასამხობად მოადგა კარზე.

მძიმე სათათრო გამოსაღები იყო თამლაც (ტამლა, დამლა). მკვლევართა ერთი ნაწილი სწორად მიუთითებს თამლის რაობას — საეპრო გამოსაღები¹. ეს ქაშთალმწერლის ცნობიდანაც კარგად ჩანს. „არღუნის აღთუალვისაგან... რაცა განისყიდებოდეს ტფილისს ასსა თეთრსა ზედა სამი თეთრი საყაენოდ დაიდებოდეს“ — წერს ის². ეს ჩვენება ამ გადასახადთან დაკავშირებულ სხვა საკითხებზეც მიგვითითებს: 1. საქართველოში „თამლა“ 1254 წელს შემოუღიათ 2. იგი ფულადი გამოსაღები ყოფილა. 3. შემოღების შემს მისი ოდენობა გაყიდული საქონლის 3%-ს შეადგენდა.

პირდაპირი ცნობების უქონლობას გამო არ ღერხდება იმის განსაზღვრა, როდის დამკვიდრდა „თამლა“ თათრულ საგადასახადო რიგში. ქაშთალმწერლის ხსენებული ჩვენება ამ გამოსაღების მხოლოდ საქართველოში „განწესების“ დროს გვითვალისწინებს.

რა ცვლილება განიცადა ჩვენში თამლამ მომდევნო ხანაში ამაზე პირდაპირი ცნობები არ გაგვაჩნია. ირანის ანალოგიისა და ზოგიერთი არაპირდაპირი ჩვენების მიხედვით, თამლა XIII საუკუნის მიწურულში საქართველოშიც დიდად უნდა ყოფილიყო გაზრდილი.

¹ ივ. ჭავჭავაძის მიხედვით, დასახ. ნაშრ., გვ. 56; ნ. ბერძენიშვილი. ქართველი ხალხის ბრძოლა მონღოლთა მფლობელობის წინააღმდეგ, წიგნი: საქართველოს ისტორია, I, თბ., 1958, გვ. 231; რ. კიკნაძე, თამლა ილხანთა სახელმწიფოში, აღმოსავლური კრებული, I, თბ., 1960, გვ. 99 და სხვ.

² ქაშთალმწერელი, გვ. 238.

თამლაჩი და მისი ხელქვეითი მოხელენი ყოველი ღონით ცდილობდნენ. რაც შეიძლება მეტი ამოეჩაჩათ. ქამთალმწერლის ცნობით, იაჩი არც მეფეს ეპუებოდნენ თურმე და სამეფო სამ-ზარეულოსათვის შეძენილ ცხვარსა თუ კრავზეც „ხარაჯა (თამლა-ი. ს.) წაუღიანა“¹. ქართველი ისტორიკოსი ამას „უწესობადი“ მიიჩნევს². ჩვენი აზრით, ამ ფაქტის ქამთალმწერლისეული კვა-ლიფიკაცია ცხვარსა და კრავზე თამლის არარსებობით კი არ აიხს-ნება. არამედ გადასახადის ამკრეფთა თავხედობით. თბილისის სა-თაქლო განაწესში საქონლის ეს სახეობანი რომ გათვალისწინებუ-ლი არ ყოფილიყო, მეთამლენი მეფეს მაინც ვერ მოექცეოდნენ ასე უდიერად. ქამთალმწერლისათვის ასეთ მცირე სამეფო საქონელზე თამლის აღება საძრახი საქმეა, მაგრამ ბასკაკთათვის ასეთი სათნო-ება უცხო იყო.

თამლა არ იყო ისეთი საშიში ბუნების გამოსაღები, როგორც პალი, მაგრამ, ერთი მხრივ, მისი გადიდების ილზანური პოლიტიკა (ყაზანმა ამ ტენდენციას მხოლოდ დროებით დაუღო ზღვარი) და, მეორე მხრივ, გადასახადის ამკრეფთა ბოროტმოქმედება მნიშვნელოვნად აფერხებდა ეპქროზის განვითარებას და მოსახ-ლეობის ყოველი ფენის უკმაყოფილებას იწვევდა.

სათაქლო უწყების თბილისელ მოხელეთაგან ქამთალმწერელი განსაკუთრებით კიცხავს ხოჯა აზიზს³.

ზოგიერთი მეფე თუმცა ასერხებდა ბასკაკთათვის გზას შეეკვრას და ქვეყანაში სათათრო გამოსაღებთა აკრეფის უფლები მიღებას, მაგრამ ეს, ჯერ ერთი, მეტად მცირე მონაკვეთში დას-ტურდება და მეორეც, ეკონომიური და ზნეობრივი დაცემის ხანა-ში მეფის მოხელეებსაც მოსახლეობის გამოძალვის ბასკაკური ტენდენცია ამოძრავებდათ. ქამთალმწერელი ასახელებს აგრეთვე სათათრო „ძღვენს“, რომელიც ნატურალურ გამოსაღებსაც შეი-ცავდა და ფულადსაც. ამავე დროს ეს ვალდებულება ორი ნაწი-ლისაგან შედგებოდა, ერთი მათგანი აღვილობრივ სამხედრო მო-ხელეთა გამოსაკვებად იყო განკუთვნილი, ხოლო მეორე — სა-ულაყე გადასახადად. უკანასკნელი ფუტით გაიღებოდა და ექ-ლეოდა მხოლოდ დუმანოინს (ათიათაყელის მეთაურს). „მიზ-

¹ ქამთალმწერელი, გვ. 238.

² იქვე.

³ იქვე, გვ. 238, 244.

დი ცხენისა“, როგორც ჟამთაღწერელი უწოდებს, სამ თეთრ: შეიცავდა¹. ეს თანხა ულაცის გამოსაკვებად და საჭირო ხარჯების დასაფარავად უნდა ყოფილიყო გამოიზნული. ამ გამოსაღებს „ალაფე“ ერქვა. რაც შეეხება პირველს, იგი „ულუფედ“ იწოდებოდა. სოფელი ვალდებული იყო ღუმანოინისათვის ნატურით დღიურ საზრდოდ თითო ცხვარი მიეცა, ხოლო ათასეულის მეთაურისათვის — თითო კრავი.

ფულით — პირველისათვის ორი დრაჰმანი უნდა ეძლიათ, მეორისათვის კი — ერთი². ეს ცნობები XIII საუკუნის 50-იანი წლების შუა ხანების ვითარებას ასახავს. იცნობდა თუ არა უფრო ადრე საქართველო ამ გადასახადებს, ამაზე პირდაპირი მითითება არ მოგვეპოვება.

რა ცვლილებები განიცადეს ამ ინსტიტუტებმა ჩვენში XIII საუკუნის უკანასკნელ მეწამედში, როდესაც უაღრესად გაიზარდა სათათრო გადასახადები, ან რა ნორმები დაუდგინეს მას ყაზანის დროს, არ ვიცით. აბუ საიდის ილხანობაში კი, როცა საქართველოში თათართა ლაშქარი უაღრესად შემცირდა და ერთ ღუმანს აღარ აღემატებოდა³, „ალაფეც“ და „ულუფეც“ თითქმის შესაბამისად უნდა შემცირებულიყო.

საქართველოში დადასტურებულია კიდევ რამდენიმე გადასახადი: „ყაფჩერი“, „საიამე“, „ტუზყუ“, „თალარი“, „ნემერი“, „თარპი“ და სხვ.

„ყაფჩერი“ ამ გამოსაღების ქართული ფორმაა⁴, სომხურში იგი „ლ'ფჩურად“ იწოდება⁵, სოლო სპარსულში — „ყოფჩურად“. ყველა ესენი მონღოლური „ყოფჩურის“ სახენაცვალი ფორმებია. ყაფჩერი თავდაპირველად „სადოვარს“ ნიშნავდა⁶. მოგვიანებით

¹ ჟამთაღწერელი, გვ. 235.

² იქვე.

³ В. Тизенгаузен, Заметка Эльхидкашани о грузинах, Записки Восточного отделения императорского русского археологического общества, вып. II, СПб, 1886, გვ. 210.

⁴ იხსენიება შიომღვიმის კრებულის მიერ გრ. სურამელისადმი „მრეუმელ“ დაწერილში (თ. ქორდანიძე, „ქრონიკები“, II, გვ. 127).

⁵ გრ. აკანჯეცი, გვ. 15; კირაკოსი, გვ. 189.

⁶ Histoire des Mongols de la Perse, écrite en Persien par Raschid-Eldin, publiée, traduite en français, accompagnée des notes et d'un me-

სხვა შინაარსით გაიკისო და საგადასახადო ტერმინად იქცა. ამ ინსტიტუტმა განვითარების საინტერესო გზა განვლო. თავდაპირველად მას მომთაბარენი იხდიდნენ, შემდეგ ბინადარ მოსახლეობასაც გააწერეს. გრ. აკანეცის ცნობით, ეს გამოსაღები ჩვენში თაბაქოს ჩორმალანის დროიდან არსებობდა¹. ეს ცნობა სარწმუნო არ ჩანს. ჭერ ერთი, აკანეცი აქ თალარის შემოღების დროსაც შეცდომით მიუთითებს და ზოგ სხვასაც² და მეორეც, კირაკოსის ჩვენებიდან ჩანს, რომ „ყაფჩერი“ ჩვენში არლუნის აღწერის შემდეგ შემოულიათ³. ამასვე ეხმაურება შიომღვიმის კრებულის მიერ გრ. სურამელისათვის „მიცემული“ დაწერილიც, რომლის ქვემო ქრონოლოგიური ზღვარი ხელრთვაში მოხსენიებული ნიკოლოზ კათალიკოსის მიხედვით, 1251 წლის უადრეს არ ივარაუდება, რადგან 1250 წელს ეს ხელი არსენს ეპყრა⁴.

ყაფჩერი ნატურითაც იკრიფებოდა და ფულითაც. მანგუ ყაენის რეფორმებიდან იგი წლიურად პირუტყვის 1%-ს შეადგენდა⁵.

იძროინდელი ტრანსპორტის თავისებურება და უკიდვანხო სახელმწიფოში შეუფერხებელი მიმოსვლის აუცილებლობა გზებზე „იამების“ მოწყობის აუცილებლობას ქმნიდა. იამის უმთავრესი დანიშნულება თათარ სახელმწიფო მოღვაწეთა თუ უცხო ელჩთა ტრანსპორტითა და სურსათით უზრუნველყოფა იყო.

საგზაო სადგურების მოწყობა 30-იან წლებში განხორციელდა. მისი პროექტი ჩანაიშ და ბოლდადარმა შეიმუშავეს, ხოლო შესრულება არაქიანს და თოღაჩარს მიენდო: ადგილების შერჩევა, იამების აგება და მოსამსახურე პერსონალით დაკომპლექტება იყო მათი მთავარი საზრუნავი. თითოეულ იამში ერთი იამჩი (სადგურ-

moire sur la vie et les ouvrages de l'auteur par M. Quatremere, t. 1, პარიზი, 1836, გვ. 256, შენიშვნა 83 (ქვემოთ — კ ა ტ რ მ ე რ ი).

¹ გრ. აკანეცი, გვ. 15.

² იქვე.

³ კირაკოსი, გვ. 189.

⁴ ნ. შოშიაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 129.

⁵ ედ. კატრმერი, დასახ. წიგნი, გვ. 256, შენიშვნა 83; ივ. ჭავჭავაძე, შვილი, ქართველი ერის ისტორია, III, 1941, გვ. 56.

რის უფროსი) და 12 ულაჩი (გამყოლი) იყო გათვალისწინებული.

იამების მოწყობა ულუსებზე განაწილდა. ჩაღატაის ულუსამდე ასეთ სადგურებს დიდი ყაენი აგებდა, შემდეგ — ჩაღატაი, ხოლო იმას იქით — ბათო¹.

ეს ღონისძიება მოსახლეობის მდგომარეობის ერთგვარ გაუმჯობესებასაც ითვალისწინებდა (ელჩთა ადრინდელი უწესრიგო და ნელი მოგზაურობა დიდ ეკონომიურ სიძნელეებს ქმნიდა), მაგრამ იამის მოწყობისა და შენახვის ხარჯები არანაკლებ მძიმე აღმოჩნდა და სპეციალური გადასახადიც დაწესდა. ეს გადასახადი სპარსულ წყაროებში „იამად“ იწოდება, ასევეა სომხურშიც². ქართულად კი „საიამე“ ერქვა³. გრ. აკანეცი საიამე ხარკში გათვალისწინებული პროდუქტებიდან მხოლოდ პურსა და ღოს მიუთითებს⁴. მისივე ცნობიდან ჩანს, რომ მასში ბევრი სხვა რამეც შედიოდა. სამწუხაროდ, საამისო კონკრეტული მითითებანი არც სპარსულ წყაროებს შემოუნახავთ და არც სხვა რომელიმეს.

ეს პროდუქტები იამის მომსახურე პერსონალისა და მოგზაურთათვის იყო საჭირო. ამას გარდა, იამს ესაჭიროებოდა თივა, ქერი და ცხენებისათვის საჭირო სხვა საკვები. თუ გავითვალისწინებთ იმას, რომ იამში ზოგჯერ რამდენიმე ათასი ულაყი იყო⁵, მაშინ ადვილი წარმოსადგენია რაოდენ მძიმე უნდა ყოფილიყო საულაყე გადასახადი.

საიამე შრომით ბეგარასაც ითვალისწინებდა. მოსახლეობასვე უნდა გაეკეთებინა თუ შეეკეთებინა იამი. გრ. აკანეცის ცნობით, პულაუს დროს ყოველ მცირე სოფელს საიამე ბეგარაზე ერთი კაცის გაგზავნა ეკისრებოდა, დიდ სოფელს — ორი ან სამის⁶. საიამე ბეგარაზე წასულ პირს მხოლოდ პურის და ღოს გამოღება

¹ ი უ ა ნ - ჩ ა ო ბ ი - შ ი, გვ. 198.

² გრ. აკანეცი, გვ. 45.

³ შიომღვიმის კრებულის დაწერილი; თ. ქორდანია, „ქრონიკები“, 11, გვ. 127.

⁴ გრ. აკანეცი, გვ. 45.

⁵ რ ა შ ი დ ა დ - ღ ი ნ ი, 5 ათას მიუთითებს. Р а ш и д а д - л и н, Джамии-ат тава-რიх (сборник летописей), т. III, სპარსული ტექსტი დაადგინა ა. ა ლ ი - ზ ა დ ე მ, რუსული თარგმანი ა. ა რ ე ნ დ ს ი ს, ბაქო, 1957, გვ. 480 (ქ ე ე მ ო თ - რ ა შ ი დ ა დ - ღ ი ნ ი, III).

⁶ გრ. აკანეცი, გვ. 45.

ველებოდა, ყველა სხვა სახის ნატურალური საიამე გადასახადისაგან თავისუფლდებოდა¹. როგორც საიამე, ისე სხვა სათათრო გამოსაღები დაღგენილი წესით იშვიათად თუ იკრიფებოდა. განსაკუთრებით მძიმე მდგომარეობაში იყვნენ გზისპირა სოფლის მცხოვრებლები, რომლებსაც იამის თავაშვებული მომსახურენა თუ სხვა ბოროტმოქმედნი ხან ცხენს მოსტაცებდნენ, ხან პროლუქტადა ა. შ. აჰან თავისი შედეგიც გამოიღო და გზისპირეთიც მალე დაცარიელდა.

საიამე ბეგარა-ვალდებულებებისა და იამის მომსახურეთა ბოროტმოქმედებისაგან დიდად იყო შეჭირვებული შუა აზიის, ირანის, აღარბადაგანისა და სხვა მახლობელი ქვეყნების მოსახლეობა. რაც შეეხება საქართველოს, აქ საიამე უფრო მძიმე უნდა ყოფილიყო საათაბაგოში (სომხეთი), რომელსაც უფრო წვდებოდა სათათრო გზები. ასევე ითქმის კარის ქვეყნის, ქვემო და შიდა ქართლის შესახებაც. თუ პირველზე დასავლეთ წინა აზიისა და ამიერკავკასიის დამაკავშირებელი გზები გადიოდა, ორ უკანასკნელზე დარიალის გზა იდო. ამ გზაზე მიმოსვლამ იკლო მხოლოდ დარიალის ჩარაზვის შემდეგ, რაც აბაღა ყაენმა განახორციელა (ასე დარჩა XIII საუკუნის მიწურულამდე).

შედარებით ნაკლებად უნდა განეცადათ საიამეს სიმძიმე სამცხეში, სადაც მეტწილად ადგილობრივი თათარი მოხელეები მიმოდითდნენ. ყველაზე იოლად აქ მაინც ლიხთიქითი წავიდა. დას. საქართველოს არც იამიანი გზები უნახავს ოდესმე და ამ ბეგარა-გამოსაღებმაც მცირე ხანს იბოგინა იქ.

გრ. აკანეცი სათათრო გამოსაღებთა შორის ასაქელებს „ტუზლუსაც“², რომელიც მონღოლური „ტუზყუს“ სომხურა ტრანსკრიპციითაა.

სპარსულ წყაროებში ეს ტერმინი რამდენიმე ფორმით გვხვდება: „ტოზლუ“, „თარლუ“ და სხვ.

ა. ალი-ზადეს მტკიცებით, „თარლუ არსებითად რაიათებისაგან იკრიფებოდა და მძიმე ტვირთად აწვა მოსახლეობას“³. ჯერ ერთი, რაიული ტუზყუში ძალიან მცირე რამ შეიძლება მოხვედრილიყო, ეს მეტწილად მაღალი ხელოსნური ნაწარმისაგან შედგე-

¹ გრ. აკანეცი, გვ. 45.

² იქვე, გვ. 15.

³ ა. ალი-ზადე, დასახ. ნაშრ., გვ. 242.

ბოდა და, მეორეც, იქმნება შთაბეჭდილება ვითოვც ტუზუ საგ-
ლებო მოსაგრეფელი ყოფილიყოს. ამ პატრონყმური ხასიათა
მისართმეველის სიდიდესა და ხასიათს გამგზავნის შეძლებასთან
ერთად აღრესატის მდგომარეობა და მასთან პირველის დამოკი-
ლებულება განსაზღვრავდა.

გრ. აკანეცი ამ ინსტიტუტის შემოღებას ჩვენში ჩორჰადანის
დროით ათარილებს¹ და ეს სარწმუნოც არის. ის ურთიერთობა,
რომელიც ამდროიდან დამყარდა დამპყრობელსა და დამორჩილე-
ბულს შორის ტუზუეს გარეშე არც წარმოიღგინება.

მნიშვნელოვანი სათათრო გამოსაღები იყო თალარი, რომელიც
სხვადასხვა დანიშნულებით იყრიფებოდა, მეტწილად — სამხედრო
მიზნით.

გადასახაღს გარდა, თალარი მონღოლეთში საწყაოსაც აღნიშ-
ნავდა².

გრ. აკანეცი და რაშიდ აღ-დინი კონკრეტულად არ მიუთითე-
ბენ რას შეიცავდა საქართველოზე შეწერილი თალარი³. ამ ხარ-
ვეზს ავსებს კირაკოსი, რომლის ცნობითაც, ეს გამოსაღები თითო-
ეულ კაცზე აწესებდა: 100 ლიტრა ზორბალს, 50 ლიტრა ღვინოს,
2 ლიტრა ბრინჯს, 20 სულ საქონელზე 20 თეთრს და ერთ
პირუტყვს და სხვ.⁴

ეს ცნობა ჰულაუსდროინდელ ვითარებას ასახავს. ამავე
დროისათვის თალარზე განსხვავებულ ჩვენებას ვხვდებით სხვა
ავტორებთან (ჯუვეინი, რაშიდ აღ-დინი, მუჰამედ შაბანგარეი),
რომლებიც ამ გადასახადს მხოლოდ ერთი თალარი ფქვილითა და
ერთი ტიკი ღვინით განსაზღვრავენ⁵. ეს ოდენობა არსებითად იგივეა,
რაც კირაკოსთან დადასტურებული 100 ლიტრა ზორბალი, 50
ლიტრა ღვინო, მაგრამ საქართველოზე გაწერილი თალარი გამო-
საღებთა ოთხჯერ მეტ სახეობას შეიცავს და გაცილებით მძიმე
ჩანს.

კირაკოსისავე ჩვენებით, თალარის აკრეფა დიდი პისასტიკით

¹ გრ. აკანეცი, გვ. 15.

² ედ. კატრმერი, დასახ. ნაშრ., გვ. 138, შენიშვნა 17.

³ გრ. აკანეცი, გვ. 12, 15, 23, 29; რაშიდ აღ-დინი, 111, გვ. 30.

⁴ კირაკოსი, გვ. 189.

⁵ ა აღ-ზადე, დასახ. ნაშრ., გვ. 231.

ხორციელებოდა და ვისაც მისი გადახდა არ ძალუძდა, სანაცვლოდ შვილები მიჰყავდათ¹.

არ დასტურდება გრ. აკანეცის დაყენება, რომ თალარი ჩვენში ვითომ თათართა შემოსვლისთანავე დაეწესებინოთ². კირაკოსის ჩვენებით, ეს გადასახადი ჰულაუ ყაენს შემოუღია³. ამ ცნობას არც სპარსული წყაროები ეწინააღმდეგებიან.

XIII საუკუნის 60-იანი წლებიდან თალარი საქართველოში კიდევ უფრო უნდა გადიდებულიყო. ამას გვაფიქრებინებს სამხედრო ხარჯების დიდი ზრდა საილხანოში, რაც დაკავშირებული იყო ჩაღატაიანების, მისრეთის ბაჰრების, ჯუჩიანების თუ სხვათა წინააღმდეგ ბრძოლებთან.

XIII საუკუნის მიწურულიდან სპარსულ წყაროებში გვხვდება გამოსაღები „ნემერი“, რომელიც ერთდროული მოსაქრეფელი ჩანს, მეტწილად ომის შემთხვევაში⁴.

„ნემერი“ რომ საქართველოსათვისაც არ იყო უცხო სათადგომი გამოსაღები, ამას აღსატურებს ანისის მანუჩეს სპარსული წარწერა. იგივე ძეგლი ჰიგვიითობს იმ ძალადობაზე, რომელსაც ბასაკაები იჩენდნენ ამ გამოსაღების აკრეფისას ჩვენში⁵.

ამავე წარწერაში იხსენიება თარპიც. ვ. ბარტოლდი გულმოდგინედ ცდილობდა ამ გამოსაღების წასიათის გაგებას. მაგრამ სარწმუნო ვერაფერი მოიპოვა⁶. ა. ალი-ზადე თარპში ორ ასპექტს არჩევს. ერთია, როცა მალალი საბაზრო ფასების დროს ხელისუფლება იძულებს მოსახლეობას დაბალ ფასებში გაიღოს პროდუქტი, ხოლო მეორეა, როცა ფულის ნაკლებობის ვითარებაში სახელმწიფო ბეღლებიდან გააქვთ პროდუქტები და იძულებით საბაზრო ფასებზე უფრო ძვირად ასაღებენ მას⁷. საქართველოზე გაწერილი თარპი უფრო პირველი ასპექტისა უნდა ყოფილიყო.

მანუჩეს მეჩეთის წარწერიდანვე ჩანს, რომ თარპის აღებასაც

¹ კირაკოსი, გვ. 128.

² გრ. აკანეცი, გვ. 15.

³ კირაკოსი, გვ. 189.

⁴ В. В. Бартольд. Персидская надпись на стене анлийской мечети Мануче, Соч. т. IV, Москва, 1966 წ., გვ. 337.

⁵ იქვე, გვ. 318.

⁶ იქვე, გვ. 335—336.

⁷ ალი-ზადე, დასახ. ნაშრ., გვ. 244—246.

ანისსა და საქართველოს სხვა მხარეებში, ისეთი ძალმომრეობა ახლდა, როგორც ყალანის, ნემერის თუ სხვათა აკრეფას¹.

ამავე ეპიგრაფიკულ ძეგლში გვხვდება *ترسانا*-ი. ვ. ბარტოლდის მტკიცებით ეს ტერმინი ძველი სომხური *դանակ*-ის სპარსული ტრანსკრიპციაა. ამის საფუძველს აძლევდა ანისის 1320 წლის წარწერა, სადაც ეს ტერმინი იხსენიება. ამავე წარწერის მიხედვით, თ' რნაგირი (← დრნაგირი) ორი სახის ყოფილა: მცირე და დიდი².

ამ ტერმინის შინაარსობლივ მხარეზე დაკვირვება საშუალება აძლევდა ნ. მარს მასში ქალაქის კართან არსებული რაღაც გამოსაღები ეგულისხმავ. რა სახის თუ ოდენობის იყო ეს მოსაპრეფელი, ან რა განსხვავება იყო მცირე და დიდ თ'რნაგირს შორის, როდის შემოიღეს იგი და ამ გამოსაღებთან დაკავშირებული ბევრი სხვა საკითხი, ცნობების უქონლობის გამო არ იჩქევია. მანუჩეს მეჩეთის წარწერიდან მხოლოდ ის ჩანს ნათლად, რომ თ'რნაგირი მძიმე გადასახადი ყოფილა და ყალანთან ერთად ისიც გამხდარა მოსახლეობის აყრა-გაქცევის მიზეზი³.

ამით, რა თქმა უნდა, არ ამოიწურება საქართველოში მოქმედ სათათრო გამოსაღებთა სია: გადასახადი ხელოსნობაზე, გამოსაღები თევზის ჭერაზე და ბევრი სხვა საკმაოდ ავრცობენ ამ ნუსხას⁴.

გამოსაღებთა მეტი წილი ფულით იყო შესატანი. აკანეცის ცნობით, თითოეულ აღრიცხულზე 60 თეთრი მოდიოდა⁵. ამ გარემოებამ „ოქროს“ გაძვირება გამოიწვია. ხოლო უკანასკნელსა თავის მხრივ მამულების ამოძრავება და მევახშეობის გაძლიერება გააპირობა. „ხ ა რ კ ო ბ ი ს ა გ ა ნ ო ქ რ ო ძ უ ი რ (აღ) ი ი ყ ვ ი ს და ს ო ფ ე ლ ი ი ე ფ ა ლ“⁶.

უშუალო მწარმოებლის ყვლეფაში დამპყრობელს არც შინაური მებატონე ჩამორჩებოდა⁷.

მიმძლავრებისა და ექსპლოატაციის ორმაგი უღლის ქვეშ

1 ვ. ბარტოლდი, დასახ. ნაშრ., გვ. 318.

2 იქვე, გვ. 336—337.

3 იქვე, გვ. 337.

4 იქვე, გვ. 318.

5 კირაკოსი, გვ. 79.

6 აკანეცი, გვ. 32.

7 თ. ქორდანიძე, „ქრონიკები“, გვ. 133.

8 კირაკოსი, გვ. 79.

მყოფმა მწარმოებელმა გული აიყარა მეურნეობაზე და „ბოგანობა“, „ხიზნობა“ და „ღარიბობა“ დაიწყო. კლასობრივი ბრძოლის ამ ფორმების მავნეობა მალე შეიცნეს ფეოდალებმა და მისი შეჩერება საკუთარი „მოქირეების“ გზით სცადეს, როგორც რკონის დაწერილიდან ჩანს, სათათრო გამოსაღებთა ნაწილის გადახდას თვით ფეოდალი კისრულობდა. „ვიდრე ცოცხალ ვიყო, — ამბობს კახა სამძივარი, — მე დავდვა თავი და მოვიქირვო ხარჯი სავაგოტასა გამოღებისათჳს ამაჲამთა შიგა, და თუ მე აღარ ცოცხალ ვიყო, ვინც ჩემი გუარისა იყოს, მან იურვოს“¹.

ფეხი მოიღვა გაუჲაცრიელებულ ფუძეთა „ქრთამით“ დაუფლების ტენდენციამაც. ფეოდალები ამ ტენდენციასაც გულმოდგინედ ებრძოდნენ და ნაფუძარის ისევ ფუძედ ქცევას ცდილობდნენ. ამას მოწმობს კახას სიტყვები: „თუ მიწაჲ დაუჲაცრდებოდეს, რამსგანცა ქრთამითა იუ ვის გადაერთვის საჲსახური და კულუხი წუწანდების — სხუაჲ გლეხი და ისე მოდეს ზედა“².

მსხვილი ფეოდალები ასე თუ ისე ახერხებდნენ გლეხთა დამაგრებას ფუძეზე (უზიარებოდნენ სათათრო გამოსაღებში და სხვ.), მაგრამ ამას ვერ ახერხებდნენ წვრილი აზნაურები, რომელთაც, ერთი მხრით, გადამხდელი გაუბრუნდა, ხოლო, მეორე მხრით, ბასკაკი ეძალებოდა. შექმნილი მდგომარეობა აიძულებდა ფეოდალს შელეოდა მიწას (თავისი ეკონომიური და სოციალური უპირატესობიქ ამ მთავარ წყაროს).

ყმა-მამულის შემცირებამ ფეოდალის საჭურჭლე დააცარაჲლა, ხოლო ეკონომიურმა დაქვეითებამ აზნაურს სოციალური დამცრობის საფრთხე შეუქმნა.

მდგომარეობიდან გამოსავალს ფეოდალები ერთხანს ალაფით ლამობდნენ, მაგრამ ბაღდადის ალების შემდეგ (1258 წ.) თათართა წარმატებულმა ლაშქრობებმა იკლო და ეს წყაროც თითქმის დაიშრიტა. ამიერიდან ფეოდალები იძულებული იყვნენ სხვა გზას დადგომოდნენ. ასე გაუჩნდათ მათ ეკლესიისადმი მამაპაპათაგან შეწირული ყმა-მამულის უკუქერის იდეა.

სამეცნიერო ლიტერატურაში სწორად არის მითითებული ამ

¹ თ. ეორდანი, „ქრონიკები“, II, გვ. 136.

² იქვე, გვ. 137.

უპრეცედენტო მოვლენის ეკონომიური საფუძველი¹. თუმცა მართო ეს არ კმარა, მას დიდი ზნეობრივი საფუძველიც ჰქონდა. ამ თვალსაზრისით, განსაკუთრებით დამახასიათებელია ყმა-მამულის გამოწირვის აღსაკვეთად გამართული საეკლესიო კრების ძეგლისწერის ერთი ადგილი, სადაც ნათქვამია: „ვიცი, რომე მრავალნი კადრებენ ჟამისა ძნელბედობასა და საჭიროებასა, მაგრამ ამის უძნელბედელსანიც ყოფილან ჟამნი... და თვით რაჟმცა მიზეზი არეინ კადრა საყდართა ქუეყნის ქონებისა და დარღუევის მნებებელმან“².

საეკლესიო მოღვაწენი ქვემოთ კვლავ უბრუნდებიან ამ გარემოებას და მეფეს მიმართავენ: „სამოცდამათხუთმეტენი შვილნი ხართ თქუენტა გუართანი... და ამ სამოცდამათხუთმეტა თქუენტა გარდასრულთა მეფობათა შიგა უფრახსი და უმრავლესი ჟამი ამისა გან უძნელესი და უბოროტესი ყოფილან“³. მაგრამ საეკლესიო ქონების ხელყოფა არავის მოსვლია აზრად⁴.

შესანიშნავი და ექვეშეუვალი პინიშნებაა. ძეგლისწერაში სააღიზო კონკრეტულ მოწმობად მხოლოდ ის დროა მოხმობილი, „ოდეს კათოლიკე ეკლესიაჲ შენებულა“ და „ჯაფარ ამირად“ რომ „ჯდომილა ტფილისს“⁴.

სპარსთა, არაბთა თუ სხვათა ქართლში მძლავრობის ხანიდან ბევრი სხვა ასეთი „ძნელბედობის“ დასახელება შეიძლება, მაგრამ მაშინ ასეთი რამ, როგორც ძეგლშია აღნიშნული, არავის უკადნიერებია და ამას თავისი მიზეზები ჰქონდა. უმიზეზო არც ის „უპატივობა“ იყო, რომელზეც ეკლესიის მსახურნი მიუთითებდნენ. „არღარავის გან გუაქუს“ პატივი, არც სჯულსა და არც ებისკოპოსთა, არც მონაზონთა, არც ხუცესთა, არც მღვდელთა, არც

¹ გ. გოზალიშვილი, ულუ დავითისდროინდელი საეკლესიო კრების დადგენილება, გვ. 223; ივ. ჯავახიშვილი, სოციალური ბრძოლის ისტორია საქართველოში IX—XIII საუკუნეებში, ტფილისი, 1934, გვ. 21 და შშდ; ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორია მე-13—14 სს, გვ. 292 და აპუ.

² ივ. ჯავახიშვილი, სოციალური ბრძოლის ისტორია საქართველოში IX—XIII საუკუნეებში, გვ. 42.

³ იქვე, გვ. 42—43.

⁴ იქვე, გვ. 42.

მიპრონსა, არც ქორებისკოპოსთა. ყუელაი ყუელასა უპატიოდ, შეუერაცხად გინებით და ბასრობით ვჰყავთ¹.

პირველის მიზეზი ეკლესიის იმ დიდ ავტორიტეტშია საძიებელი, რომელიც აღრე გააჩნდა საზოგადოებრივ ცხოვრებაში. ხოლო მეორისა. ამ ძალის ძლიერ შესუსტებაში.

ჩვენში ეკლესია გავლენასა და ოდინდელ ავტორიტეტს განსაკუთრებით სწრაფად ჰას შემდეგ კარგავს, რაც საერო ფეოდალურმა საზოგადოებამ ახალი ზნეობრივი კოდექსი გაინაღდა.

საერო ფეოდალთა მტრობა-შური ეკლესიისადმი კიდეც უფრო გაღრმავდა თათართა ბატონობის ხანაში, როცა მტრის მიერ მინიჭებული პრივილეგიებით ეკლესიამ თავისი კეთილდღეობა უზრუნველყო. ყმა-მამულის გამომწირველნი საეკლესიო მოღვაწეებს ამაზეც მიუთითებდნენ. ძეგლისწერაში ვკითხულობთ: „ნუცა ვინ ყალნობის მიზეზს შემოიღებს: რაჲცა საყდართა საქონებელთა ყალანი ჰმართებს, მისნიც მზღველნი ვართ, და არას უკუ ვადგებით და თქუენსა თქუენი თქუენთაგან განაღამცა გმსახურებდით, ძალისაებრ და შეძლებისა ჩუენისა“².

კარზე მომდგარი უბედურების ჟამს, „ღვთის ხალხი“ თანახმა იყო გაეზიარებინა საერო ფეოდალური საზოგადოების მძიმე ხვედრი, მაგრამ არაფერი გამოუვიდა. ბოლოს მათ საეკლესიო წეს-ჩვეულებათა შესრულებაზე უარის თქმითა და ეკლესიების დაკეტვის მუქარით სცადეს თავიანთი სამფლობელოების ხელყოფის შეჩერება, მაგრამ მარცხი განიცადეს. ასეთი რამ ეკლესიის გავლენის უაღრესი დაცემის ვითარებაში შეიძლებოდა მხოლოდ. ამასვე მოწმობს ეკლესიისა და სამეფო ხელისუფლების დამოკიდებულებით ძველი რიგის მოშლაც. თუ ძველად ეკლესიის მიერ დაწყებული მღვდელ შერისხავდა, ახლა ეს სრულებით შეიცვალა. „აწ თუ ვის დავჰკრულავთ, გამოაქენებს თქუენს დარბაზსა და თქუენთა გვარსა მთჰმართებს, ბრძანებასა და კაცს უბოძებთ, ჟუარი დასწერეო, გაწყრომისა და ჰავედ გაკდის ნაცვლად“³.

¹ ი. ვ. ჯავახიშვილი, სოციალური ბრძოლის ისტორია საქართველოში. IX—XIII საუკუნეებში, გვ. 43—44.

² იქვე, გვ. 42.

³ იქვე, გვ. 43.

სხვა, რომ არაფერი ყოფილიყო, ეს ბრწყინვალე მოწმობაც საკმარისი იქნებოდა ეკლესიის უავტორიტეტობის ნათელსაყოფად: ამ პერიოდში, რამაც განაპირობა ძირითადად ყმა-მამულის უკუ-ქერის ღონისძიების წარმატება. როგორც ჟამთაღმწერლის ერთი ცნობიდან ჩანს, ეს ტენდენცია დემეტრე მეორის დროსაც ძალიან ყოფილა ფეხმოდგმული ქვეყანაში¹.

მოგვიანებით კი, როცა „გამოსაწირავი“ მამულები აღარ იყო. ფეოდალებმა ნატყუარი საბუთებით შეუტიეს ეკლესიას და ამ გზით ჩაიგდეს ხელში მიწების ახალი ფონდი. მრავალ ჩვენებათა შორის ამას კარგად ადასტურებენ ალექსანდრე პირველის მიერ მცხეთის საპატრიარქო საყდრისადმი 1438 წ. მიცემული სიგელი, რომელშიც ვკითხულობთ: „...ჩუენ პატრონმან მეფე ალექსანდრი ესე... წიგნი და ნიშანი გჲადრეთ და მოგახსენეთ თქუენ... დედა-ქალაქსა მცხეთის საყდარსა და... ქართლისა პატრიარქსა კ ხსა შიოს მას ჟამსა, ოდეს ჟამთა ვითარებისა და შლილობისაგან მცხეთისა და გარეჯის უდაბნოსა მამულთა მათნი მეძღუდრენი შემოეცილნეს და რაცა არაგუეს აქათ მცხეთისა მამულნი იყუნეს, მეფეობით რომელთამე მოიტაცუნეს, ექენით მოკითხული და რა გუარიცა გუმათებდა, ძველნი გუჯარნი და სიგელნი მოვახუშევინეთ და ვითა არავის მართებდა აგრე ჩამოვხსენით და არავისა რა საქუ დავადებინეთ არა დიდთა და არა მცირეთა, რაგუარცა არავინ ღირს ყოფილა: ქაეკვაძეძესა ფაროდის ზეკნელისძის ჰროკოფისთჳს ნატყუარი სიგელი დაეწერინა ვანთისა, ვარცისა და ღუმას-უბნისა და რაგვარცა ტყუილი იყო, აგრე გავაცუღეთ და ფიცითა გარდაწყდა და უდაბნოსეცე დარჩა. ამას გარედ რაცა გარეჴია უდაბნოსა მამულნი არიან და გუჯრები ძეს... რა გუარითაცა ამას წინად ჩუენთა გუართაგან ქელშეუვალნი ყოფილან მით წესითა და გიმით კიცეთ და მოგახსენეთ“².

გარდა ფეოდალთა მიმტაცებლური ტენდენციისა, ამ საბუთიდან იხივ კარგად ჩანს, თუ როგორ იღვწოდა ამ დროს სამეფო ხელისუფლება მძიმე მარცხის გამოსასწორებლად, საეკლესიო მიწათმფლობელობის დაპაყვად და აღსადგენად. ამას მრავალ-

1 ჟამთაღმწერელი, გვ. 276.

2 თ. ჟორდანია, „ქრონიკები“, II, გვ. 124.

სხვა დოკუმენტიც მოწმობს¹. ეს საქმის ვითარების ღრმა შეცნობის ნიადაგზე აღმოცენებული პოლიტიკა იყო, მაგრამ ზიანი ისე ძლიერად დააჩნდა საეკლესიო მიწათმფლობელობას, რომ მისი აღმოფხვრის ძალა და ეკლესიის ოღინდელი ძლიერების აღდგენა შეუძლებელი გახდა. ამანაც განაპირობა ქვეყნის დაშლა.

ასე რომ, XIII საუკუნის 60-იან წლებში ეკლესიამ დიდი ღარტყმა იკემა და წელშიც გაწყდა. მაგრამ საერო ფეოდალებს მაინც არაფერი ეშველა.

დიდად შესუსტდა მეფის ძალაუფლება და ფართო გასაქანი მიეცა ერისთავთა აღზიგებას. ეს ტენდენცია დღითიდღე ფართოდ იკაფავდა გზას და თათართა ბატონობის ორი ათეული წლის თავზე. მეფე დავით ულუმ, როგორც ჟამთაღმწერელი გადმოგვცემს. „მთავარნი და ერისთავნი ვერ სცვალნის“. ისტორიკოსი მიუთითებს იმაზეც, თუ რამ დააძაბუნა მეფე ასე: „შიშისათვის ყაენისა“ ვერ ახერხებდა ერისთავთა გადაყენებას თუ დასჯას².

საშინაო და საგარეო რეაქციის (ერისთავები, თათრები) ძლიერი მოძალების ხანაში მეფის სარბიელი მეტისმეტად შეზღუდული იყო. ის ძალები, რომელსაც ქვეყნის გაერთიანების მეთაური, მეფე. ეყრდნობოდა, უაღრესად შემცირდა. ეს ძალა იყო ქალაქის მოსახლეობა. მისი შემცირება თათართა ბატონობის ერთ-ერთ მძიმე შედეგს — ქალაქების გასოფლებას მოჰყვა. XIII საუკუნის დამდეგთან შედარებით ამავე საუკუნის მეორე ნახევარში ქალაქების დაცემა შეინიშნება. ამ საქმეში განსაკუთრებით უარყოფითი როლი შეასრულა ბერქა ყაენის 1265 წლის ლაშქრობამ საქართველოში. საილხანოზე ამხედრებულმა ჩრდილო ულუსის მესვეურმა 300 ათასი მეომრით ამოვლო და იავარყო მტკვრის მარცხენა სანაპიროს დიდი ნაწილი. ჟამთაღმწერლის მოწმობით: „ბერქამან მოაოკრა ქუეყანა შირვანისა, ჰერეთი, კახეთი და ყოველი იორის პირი და მოვიდა ლაშქარი ტფილისამდე“³. მატერიალურ ნგრევა-ოხრებასთან ერთად, დიდი იყო ადამიანთა მსხვერპლიც. „მრავალი სული ქრისტიანე მოსწყუდესო“ — ამბობს მემატიანე⁴. ასეთ ლაშქრობა-მეტად მძიმე შედეგები მოჰყვა. ზორანთასთან დაკავშირებით ვა

1 თ. ეორდანიი, „ქრონიკები“, გვ. 219, 241, 243, 245, 251 და ა. შ.

2 ჟამთაღმწერელი, გვ. 256.

3 იქვე, გვ. 254.

4 იქვე.

ხუმტი ბატონიშვილი წერს: „აქ ...იყო ქალაქ და ციხე ყრუდმდე და ბერქამდე, შემდგომ მოოჯრდა და აწცა ოკერ არს“¹. ასეთივე ბედი გაიზიარა რუსთავემაც, ზუნანმაც და სხვ. ამ ფაქტს (რბევა-ოხრებას) ყველა მხარეში როდი შეიძლებოდა ასეთი შედეგები ჰქონოდა. ამის მიზეზი სიცოცხლისათვის აუცილებელ პირობებშია საძიებელი. იქ, სადაც ეს პირობები ძლიერი იყო, განადგურებას გადაარჩენილი სიცოცხლის მცირე ფესვიც დროთა განმავლობაში კვლავ ოდინდელი ძლიერებით წამოიზრდებოდა, ხოლო, სადაც ამისათვის აუცილებელი პირობები არ იყო, იშრიტებოდა სიცოცხლე. რუსთავეში, ისე როგორც ზუნანსა და მის შემოვარენში. სიცოცხლის მაჯისცემა ემყარებოდა ინტენსიურ სოფლის მეურნეობას. ასეთი მეურნეობის აღდგენა-განვითარება შუა საუკუნეებში (მძიმე საშინაო და საგარეო პირობების გამო) ვეღარ მოხერხდა.

XIII საუკუნეში (და შემდეგაც) ქალაქების შემცირება და განადგურება დიდ ზიანად აჩნდა პროგრესს, რადგან მწვავე შინაკლასობრივ ბრძოლაში, რომელიც ამ ხანაში მიმდინარეობდა საქართველოში, ქალაქის მოსახლეობა ქვეყნის გაერთიანების ტენდენციას ემხრობოდა და მეფის მთავარი მოკავშირე და საყრდენი იყო.

თათართა მფლობელობის ხანაში გაერთიანების ძალებს შეუსუსტდა ისეთი დიდი მნიშვნელობის საყრდენი, როგორიც მწიგნობართუხუცესი იყო. მწიგნობართუხუცესი დავით აღმაშენებელმა დააწინაურა. პროგრესისათვის ბრძოლაში ეს დიდი ღონისძიება იყო. მწიგნობართუხუცესი-ჰყონდიდელი საერო და საეკლესიო საქმეების უმაღლესი გამრიგე-მოსამართლე, ბერი, უძეო, მთელი თავისი არსებით მეფეს ედგა მხარში და მისი ხელისუფლების გაძლიერებისათვის ზრუნავდა. თამარის მეფობის პერიოდში ისე წავიდა საქმე, რომ წარმატებამოპოვებული რეაქცია ვერ ითმენდა მწიგნობართუხუცესს და სულ უფრო და უფრო დიდ საფრთხეს უქმნიდა მეფის მარჯვენა ხელს, ყოველ ღონეს ხმარობდა მის დასაცემად.

XIII საუკუნის ათიან წლებში მწიგნობართუხუცესს დიდი მეტოქე გაუჩნდა ათაბაგის სახით. პირველი ქართველი ათაბაგ-

¹ ეახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ნ. ბერძენიშვილისა დ. თ. ლომოურის რედ. თბ., 1941, გვ. 88.

ივანე მხარგრძელი იყო. ზაქარია მხარგრძელის გარდაცვალების შემდეგ, — გვაუწყებს ისტორიკოსი, — „მეფემან მოუწოდა ძმასა ზაქარიასა ივანე მსახურთ-უხუცესსა, და ინება პატივსა ძმისა მისისასა აღუვანება, და უბოძა ამირსპასალარობის პატივი“¹.

შეთავაზებულ პატივზე ივანე მხარგრძელს უარი უთქვამს. ვინაიდან: 1. „პატივი ესე (ამირსპასალარობა)... დიდად დიდი არს და მე უღირსი ვარ“ და 2. „...ძმის ჩემისა სახელსა ჩემზედა არა აქსენებდნენ (აქსენებდეს V), რათა არა მრცხუენეს ნაცვლად მისადღ დგომა“².

მხარგრძელმა კარგად იცოდა, რომ ამირსპასალარობას ვერც ვინ წაართმევდა, მაგრამ მარტოოდენ ეს არ აკმაყოფილებდა და ათაბაგის პატივის დამატებაც ეწადა. ამგვარი პირდაპირობით ამას ვერ იტყოდა, ამიტომ ამირსპასალარობაზე „უარი“ განაცხადა და მხოლოდ ათაბაგობა ითხოვა. პირველასათვის ისეთი მოთხოვნები დაასახელა, რომელიც საფუძვლიანს არაფერს შეიცავდა და არც შეიძლება მიეღოთ. მხარგრძელსაც ეს უნდოდა.

ივანეს მეფისათვის უთქვამს: „საქართველოსა არა არს წესად და კელად თქუენ მეფეთა წინაშე ათაბაგობა“³. ასეთი ხელი საქართველოში ცალკე არასოდეს ყოფილა, რადგან აღრე მამამძეძის პატივი ამა თუ იმ დიდ მოხელეს ეპყრა. გაერთიანების ხანაში უცვლელი არც ეს ინსტიტუტი დარჩენილა. ამისდა კვლად შემოვიდა ახალი ტერმინიც „მამა მეფისა“. ახალ ვითარებას შეესაბამებოდა ამ პატივის მწიგნობართუხუცესისათვის ბოძება. მდგომარეობა შეიცვალა თამარის დროს, როცა ვაზირთა უპირველესმა დაკარგა „მეფის მამობა“. მდგომარეობა თანდათან გართულდა და ეს პატივი ცალკე სავაზირო ხელადაც იქცა.

ვაზირთა უპირველესის ხელი თანდათან კნინდებოდა და მალე საქმე იქამდეც კი მივიდა, რომ ერთმა მწიგნობართუხუცესმა კიდეც მიატოვა ეს გაუფასურებული სახელო და ერისთავი შეიქნა.

თათრებმა კარგად შეიცნეს ათაბაგის ბუნება და პროგრესის წინააღმდეგ ბრძოლაში მას მისცეს მხარი.

დავით აღმაშენებლის წამოწყება ირღვეოდა, სამეფო კარზე მნიშვნელობაზემცირებული სამხედრო პირი ახლა ათაბაგობით

¹ ისტორიანი და აზმანი, გვ. 110.

² იქვე.

³ იქვე.

ზურგამაგრებულ ვაზირთა შორის მეორეობას იცოტავენდა და პირველობისაკენ ერჩოდა გული.

ამირსპასალარობისა და ათაბაგობის გაერთიანების ძალა კარგად იყო შეგნებული როგორც პროგრესისტების, ისე რეაქციის ბანაკში. მეფე ყოველი ძალით იბრძოდა ამის წინააღმდეგ, ხოლო ამირსპასალარები ათაბაგობის შეერთებას ესწრაფვოდნენ. ამის ნიმუშია დემეტრე მეორისა და ხუტლუბუღას მოქმედება. 1281 წელს, როცა ათაბაგ-ამირსპასალარი სადუნ მანკაბერდელი გარდაეცვალა, მეფემ მემკვიდრეს მამისეული სახელობიდან ათაბაგობა დააქლო, რითაც მედროვის ძალა-ავტორიტეტის შემცირება ეწადა. ამ ასრამდე ახალგაზრდა მეფე მწარე გამოცდილებამ მიიყვანა, მაგრამ წარმატებას მაინც ვერ მიაღწია, პირიქით, თავი გადააყოლა.

თ ა ვ ი IX

აჯანყებანი

თათართა მფლობელობის წინააღმდეგ

თათართა უკანასკნელი წარმატებანი წინააღიში ჰულაუ ყაენის სახელს უკავშირდება და იგი არსებითად ბაღდადის აღებით დასრულდა. საილხანოს ფუძემდებელს დასავლეთითაც დიდი გეგმება ჰქონდა (სირიის დაპყრობა, ბაპრიანთა მისრუთის განადგურება და სხვ.). მიუხედავად ენერგიული ცდებისა, არც ჰულაუს და არც მის მემკვიდრეებს ამ მიზნის განხორციელება არ მოუხერხდათ. ეს პხოლოდ ბაპრიანთა ეგვიპტის დამსახურება არ ყოფილა. ირანის მოწოდება დასავლური გეგმების ჩაშლაში მნიშვნელოვანი წვლილი შეიტანა საქართველომაც.

XIII საუკუნის 50-იანი წლების შუახნებიდან შექმნილი ვითარება, კერძოდ, თათარ-ქართველთა ურთიერთობაში განვითარებულ მძიმე ტენზილი, საილხანოს წარმოქმნა და ცვლილებანი საერთაშორისო ურთიერთობაში, საფუძველს აძლევდა ქართველ პოლიტიკოსებს უარეყოთ თათართა ბატონობა და აჯანყებულიყვნენ მის წინააღმდეგ. ამ საქმის წამომწყები ახლაც ნარინ დავითი იყო. ნი-

ჭებრი პოლიტიკოსი და უდრეკი მეფე, ეტყობა, დიდ იმედებს ამყარებდა ეგვიპტეზე. აჯანყების გუნებაზე ახლა ულუ დავითიც ჩანს. რუსუდანის ძე ყოველს იღონებდა ბიძაშვილის ასაყოლიებლად, მაგრამ, როცა ეს ერთხანს მოუხერხებელი შეიქნა, მარტო აჯანყდა

ეს იყო 1259 წლის ზაფხულის ბოლოს, როცა ჰულაუ ყაენი მისრეთის წინააღმდეგ სალაშქროდ ემზადებოდა. ნარინ დავითის აჯანყება დიდად ვნებდა საილხანოს. ჯერ ერთი, ყაენი იძულებული იყო ეგვიპტეში წასვლის წინ საქართველოში შექმნილ დავიდარაზზე ემტერია თავი და დაეხარჯა ძალები და, მეორეც, ქართველთა აჯანყება თათართა დამორჩილებულ სხვა ხალხებსაც არ აძლევდა ილხანისათვის სასურველ მაგალითს. რას მოელოდა ჰულაუ იმ ექსპედიციისაგან, რომელსაც 1259 წლის სექტემბერში აჯანყებულთა წინააღმდეგ აგზავნიდა¹, არ ვიცი, მაგრამ წარმატება რომ ვერ მოიპოვა, ეს კარგად ჩანს. ენერგიული წინააღმდეგობის შემდეგ, რომელიც აჯანყებულებმა შეახვედრეს ყაენის ლაშქარს შიდა ქართლში, ნარინ დავითი ქუთაისში გადავიდა².

გარდა იმ მსხვერპლისა, რომელიც თათრებმა აჯანყებულებთან ბრძოლაში გაიღეს, ილხანის ლაშქრიდან ამიერიდან ლიხთიქითის მხედრობაც გამოირიცხა. სხვა გარემოებებთან ერთად, არც ეს იყო მცირე მნიშვნელობის ფაქტი.

მალე ილხანს კიდევ უფრო გაუართულდა მდგომარეობა საქართველოში, ვინაიდან ულუ დავითმა პირველ ხანებში რუსუდანის ძეს მხარი ვერ აუბა, ჰულაუს მის თათრულ ორიენტაციაში ექვის საფუძველი აღარ ჰქონდა, ამიტომაც გულსრულად მოიწვია მისრეთის წინააღმდეგ ლაშქრობაში, მაგრამ ამაოდ. ახლა ლაშას ძე აჯანყდა.

¹ ქუეენი, II, გვ. 525.

² მხითარ აირვანეცის ცნობით, იბერიის მეორე მეფე დავით სვანეთში „გაიქა“ (Histoire chronologie par Mkhithar a'airivank, XIII ს. სომხურიდან თარგმნა, შესავალითა და შენიშვნებით გამოსცა მ. ბროსემ, სპბ, 1869, გვ. 108). „სვანეთი“ აქ ლიხთიქითს უდრის. ამავე ისტორიკოსთან დაცული ცნობების მიხედვით, ეს მოვლენა 1256—1261 წლებს შუა იგულისხმება (იქვე, გვ. 107—108). სპარსული და ქართული წყაროებით, ეს ფაქტი შეუძლებელია მომხდარიყო 1259 წლის სექტემბრის შუა რიცხვებზე უადრეს (ქუეენი, II, გვ. 525) და 1260 წლის შემოდგომის უგვიანეს (რასილ აღდინი, III, გვ. 50; ეპოპლმწერელი, გვ. 239—241).

დამახასიათებელია, რომ მეფემ თავისი გულისნადები თბილისში კი არ გაამხილა, არამედ — ჯავახეთში. ჟამთაღმწერელი ამას მეფის ყოყმანით ხსნის¹. ამ მოსაზრების უმართებულობას მეფისა და დიდებულების თათბირის მისივე დახასიათებაც ცხადყოფს. კარგად ჩანს, რომ ქართველ ფეოდალთა დიდი ნაწილი განდგომის მომხრე არ იყო². ასეთ ვითარებაში ამ განზ. იახულების გამქლავება თბილისში მეფეს და მის მომხრეებს კარგს არაფერს მოუტანდა. საამისოდ აუცილებელი პირობები სწორედ ჯავახეთში იყო, ვინაიდან თავის სამკვიდრო მამულში მეფეს უფრო მტკიცედ ედგა ფეზა და ახლოს იყო სამცხესთანაც, რომლის სპასალარიც ერთგულებდა მხოლოდ. მაგრამ აქ მთავარი ის კი არ არის სად დაძლია ულუმ ყოყმანი, არამედ ის, რომ მან სწორი გადაწყვეტილება მიიღო³ და მტკიცედ თქვა უარი სირიის ექსპედიციაში მონაწილეობაზე, რუსუდანის ძე ამ ლაშქრობის მზადების პერიოდში აჯანყდა. მოვლენათა ეს ჯაჭვი მხოლოდ თათართა რეფორმებისა და ჰულაუს ლაშქრობებით გამოწვეულ სიმძიმეთა წინააღმდეგ სტიქიურ პროტესტად ვერ ჩაითვლება. ეს აჯანყებანი უფრო შორს მიმავალ მიზნებს ისახავდნენ. ერთადერთი ძალა, რომელსაც უნარი შესწევდა სერიოზულად აღდგომოდა წინ საილხანოს, ეგვიპტე იყო. ჩანს, ასევე ესახებოდათ იგი ქართველ პოლიტიკოსებსაც, რომლებიც გულზელდაკრეფილები კი არ შეჰყურებდნენ მამულეების ამ პროგრესულ ომს, არამედ თვითონაც აქტიურად მოქმედებდნენ. ნარინის აჯანყების შედეგებზე უკვე ითქვა. მცირე მნიშვნელობისა ამ მხრით არც ულუს აჯანყება ყოფილა. ამ მოვლენამ ყაენს საქართველოდან გამომავალი ლაშქარი კიდევ უფრო შეუმცირა და აჯანყების აღმოფხვრაზეც დიდი ზრუნვა და სერიოზული მსხვერპლის გაღება დაჰქირდა. ყაენის ლაშქარმა ჯერ კიდევ შოლას ბრძოლაში (ქვიშხეთში) განიცადა მნიშვნელოვანი ზიანი⁴. შინდარას შეტაკებაში აჯან-

¹ ჟამთაღმწერელი, გვ. 233—239.

² ესენი იყვნენ: ივანე მხარგრძელი, გრიგოლ სურამელი, კახა თორელი და სხვ. (ჟამთაღმწერელი, გვ. 239).

³ სამეცნიერო ლიტერატურაში ულუ და ვითის განდგომა უარყოფითად არის შეფასებული (ი. ე. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, III, თბ., 1949, გვ. 161).

⁴ 1500 მესხის წინააღმდეგ იქ მტრის 6000 მოლაშქრე იბრძოდა, მაგრამ თათრებს რიცხოვნობა უპირატესობამ ვერაფერი უშველა: ბევრი დაიღუპა, ხო-

ყებულნი დამარცხდნენ, მაგრამ მათი მამაცური ბრძოლა არც მტერს დაჯდომისა იაფად¹.

ამის შედეგად ენერგიულად უტევდნენ თათრები აჯანყებულებს, მაგრამ დიდხანს მაინც არაფერი გამოუვიდათ. საილხანო კარს ბოლოს ისევ პოლიტიკურმა შანტაჟმა უშველა².

ულუ თუმცა რამდენიმე წლის შემდეგ ისევ მიუვიდა ყაენს და სამცხის თანაგამზრახ სპასალართან ერთად ილხანის სასამართლოს წინაშეც წარსდგა, მაგრამ ამას უფრო ფორმალური ხასიათი ჰქონდა. ის წინააღმდეგობანი, რომელიც საილხანოს ამ დროს შინაც ჰქონდა და გარეთაც კიდევ უფრო გამრავლებოდა და აჯანყებულ ქართველთა მკაცრი დასჯის აუცილებლობას არ აპირობებდა, პირიქით, ილხანისათვის უმჯობესი ჩანდა შეწყალება. ასეც მოხდა³.

ლო ვინც გადარჩა, შინდარას (გორთან) მიაშურა, სადაც არღუნა იდგა მთავრობალებით (ქ ა მ თ ა ღ მ წ ე რ ე ლ ი, გვ. 240).

¹ ქართველი ისტორიკოსის მტკიცებით, თათართა შემდრკალი სარდალი ბრძოლის გუნებაზე არ იყო და გაქცევის ფიქრობდა, მაგრამ მსლებელი ქართველი ფეოდალები ამაგრებდნენ; კახა თორელი ეუბნებოდა: „ქართველნი მეცაჲერნი ვართ ომისა მათისანი, ჩუენ ებრძოდით თქუენ წილ“ (ქ ა მ თ ა ღ მ წ ე რ ე ლ ი, გვ. 241). არა თათართა სათნოება, არამედ საკუთარი ფეოდალური ინტერესები აპირობებდა თორელის ასეთ თავგამოდებას. ჭაყელ-ციხისჯვრელებსა და თორელთა სახლებს შორის XIII საუკუნის შუა ხანებში მეტოქეობა შეინიშნება. ჭაყელები თავიანთ წარმატებას ამ დროს მეფის ერთგულ სამსახურზე აყუბენ, თორელები კი — უცხო ძალის გამოყენებას ცდილობენ. კახამ კარგად იცოდა თათარ-ქართველთა ლაშქრის შესაძლებლობა, ამიტომ არ უნდოდა დაეკარგა თავისი მიზნებისათვის ეს ხელსაყრელი მომენტი. მისმა (და ალბათ, სხვთა) შეგონებამ გაპრა და არღუნ ოირადმა ბრძოლა გადაწყვიტა.

შოლას მიღწეული წარმატებით გალაღებულმა მესხებმა მედგრად შეუტრეს მტერს, რომელმაც განსაცდელის ეამს თავის უტყუარ სამხედრო ხერხს მიმართა და სამცხის მამაც სპასალარს ისეთი უხელოება შეამთხვია, რაც მისმა ზამამ და მამ ხუნანის ველზე იწვნიეს ორმოციოდე წლის წინათ.

ეს იყო 1260 წლის დეკემბერში (ქ ა მ თ ა ღ მ წ ე რ ე ლ ი, გვ. 240—241).

² ქამთაღმწერლის მონათხრობში ყურადღებას იპყრობს ცნობა დიდვაჟა შადინზე, რომელსაც არღუნმა „შეავედრა ტფილისი და თვთ მეფობაცა“ (გვ. 244). ეს, უპიკელია, დიდად შეაშფოთებდა მეფეს.

ქართველი ისტორიკოსი ამას სხვათა შორის აღნიშნავს, მაგრამ ეს თათართა ნაცადი ხერხი იყო და, ჩანს, ულუს წინააღმდეგობაც სწორედ ამან გატეხა.

³ ქამთაღმწერლის მტკიცებით, ვითომ ღვთის მოწყალებამ იხსნა მეფე და სპასალარი. სასამართლო ჭერ არ დამთავრებულყო, როცა დარუზანდიდან ყაო-

დავით ულუს ამიერიდან აღარ შეუცვლია კურსი და ყაენისავე კატორღულ სამსახურში აღმოხდა სული. რაც შეეხება დავით ნარინს, მას სიკვდილამდე არ გაუხრია ერთხელ აღებული გეზი და მისრეთთანაც აქტიურად თანამშრომლობდა და სხვა ანტიილხანურ ძალებთანაც.

ნიშანდობლივია, რომ თათრებმა ქართველთა ვერც პირველი აჯანყება დათრგუნეს მათთვის სასურველად და ვერც მეორე. საინტერესოა ისიც, რომ დიდი ვაი-ვაგლახით მხოლოდ დავით ულუს მინდობა შეძლეს. ნარინ დავითის შერიგება ამ გზით შეუძლებელი ჩანდა და მასთან მხოლოდ იარაღის ენით შეიძლებოდა ლაპარაკი ამისათვის კი ჰულაუს საშუალება არ ჰქონდა. მოგვიანებით მისმა მემკვიდრემ, თუმცა იარაღიც ენერგიულად გამოიყენა, ლალატი და სხვა მეთოდებიც, მაგრამ მაინც ვერაფერს მიაღწია. ნარინ დავითი აქტიურად იცავდა თავს, და არა თუ მხოლოდ იცავდა, არამედ სერიოზულადაც უტევდა მტერს. რუსუდანის ძის 1259 წლის აჯანყება იმ მხრივაც არის საყურადღებო, რომ ამ მოვლენამ დაუდო სათავე ჩვენში ანტიილხანური მოძრაობის დიდ მდინარეებს და მეორეც, თ ა თ ა რ თ ა მ ფ ლ ო ბ ე ლ ო ბ ი ს ა გ ა ნ ი ხ ს ნ ა ლ ი ხ თ ი მ ე რ ე თ ი. მას უარყოფითი შედეგიც ჰქონდა. ამ აჯანყებით დაიწყო საქართველოს ერთიანი ფეოდალური სახელმწიფოს რღვევა. მართალია ორი ტახტი ორ სამეფოს ჯერ კიდევ არ ნიშნავდა,

ფული მოვიდა და ილხანს მოახსენა: „არა არს ეამი მეტყუელებად, რამეთუ შეიძრა ულუსი დიდი“ და „ყაენი დიდი ბერქაჲ მოვალს დარუბანდისასა“ (გვ. 248). სასამართლო შეწყდა. ჰულაუმ „მსწრაფლ აწვია სპა თვისი“ და დარუბანდისკენ გაეშურა (იქვე, გვ. 249). ჟამთაღმწერლის მონათხრობიდან ისეთი შთაბეჭდილება რჩება, რომ თითქოს ილხანს აქამდე არაფერი სცოდნია ბერქას განწყობილებისა და მხოლოდ დარუბანდის კარის მცველისაგან შეუტყვია პირველად ეს, მაშინ, როდესაც ჯუჩიანთა და თულიანთა მტრობა ამ დროს არც თუ ისე ახალი ამბავი იყო. ჩრდილოეთიდან შემოსევის საფრთხე რომ არ ყოფილიყო, ბერქას ულუსის ასე გააქტიურებული ზეერვაც არ იქნებოდა. ჩრდილოეთიდან კი არა, ამიერიდან აღმოსავლეთიდანაც იყო მოსალოდნელი მტრის გამოჩენა. ბერქას ეს შემოსევა იმ წინააღმდეგობის იარაღით გადაკრას ითვალისწინებდა, რომელიც ოქროს ურდოსა და საილხანოს ჰქონდათ უკანასკნელის წარმოქმნის დღიდან. ჟამთაღმწერლის მტკიცების უზუსტობას მოწმობს ის ფაქტიც, რომ მტრის უუვგდების შემდეგ სასამართლო აღარ გაგრძელებულა. მოენე მანკაბერდელის სიმპათიაც მეფისა და სპასალარისადმი მნიშვნელოვანწილად საილხანოს კარის პოლიტიკური კურსით იყო განსაზღვრული და ა. შ.

რადგან ყოველი მათგანის პოლიტიკა მთლიანი საქართველოს პოლიტიკა იყო, მაგრამ დროთა ვითარებაში, ცხადია, ეს საქმე ასევე დარჩებოდა და ქუთათისის ტახტი თანდათან ლიხთიქითა პოლიტიკით დაკმაყოფილდებოდა.

თ ა ვ ი X

ქვეყნის

პოლიტიკური დაშლის ბალრმავება

ქუთათისის ტახტის შექმნით დაწყებული სამეფოს პოლიტიკური დაშლის პროცესი მალე სამცხის გამოყოფით გაღრმავდა. უკანასკნელი მჭიდროდ უკავშირდებოდა მეფის ხელისუფლების დასუსტების ილხანურ პოლიტიკას. მას შემდეგ, რაც ულუ დავითისა და სამცხის სპასალარის სანიმუშო პატრონყმურმა ურთიერთობამ დიდი სიძნელეები შეუქმნა დამპყრობელს. 50—60 წლების მიჯნაზე, ამ კავშირის გაწყვეტა უპირველეს ამოცანად დაისახეს საილხანო კარზე და ბერქა ყაენის უკუგდებისთანავე დაიწყო მასზე ზრუნვა. ამას ნათლად ადასტურებს ის წყალობა, რომელიც ლაშქრობიდან დაბრუნებულ დავით მეფესა და მის მხედრობას მიაგო ჰულაუი: „ფრიადითა პატივითა პატივ-სცა და მრავალი ნიჭი მიანიჭა, ესეზომ, რომელ სარგის ჯაყელსა კარნუქალაქი და მიმდგომი მისი ქუეყანა უბოძა იერალაყითა“¹.

ილხანი კარგად ითვისისწინებდა იმ შედეგებს, რაც სპასალარისადმი ასეთ დიდ წყალობას უნდა მოჰყოლოდა და ნაყოფიც მალე გამოჩნდა. ამ გარემოებით შემფოთებული ფეოდალები, მაშინვე შემოადგნენ მეფეს და მოახსენეს: „აწ მეფობაცა სარგის მიეცეინათგან ყაენმანეზომ განადიდნა, არღარა იქნებოს მორჩილი მეფობისათქუენისა“². ყმის გაძლიერება იმ დროს, როცა ცენტრალური ხელისუფლება დღითი დღე სუსტდებოდა, მართლაც ემძიმებოდა მეფეს, რომელმაც უმაღლესე გაპროტესტა სპასალარის ილხანისეული შეწყალება. თათრებსაც ეს

¹ უამთალმწერელი, გვ. 250.

² იქვე.

ეწადათ, „ყაენმა შენი მოღვომისათჳს მისცა და, თუ შენ გიმძიმს, არღარა მისცემს“; დააიშედა ელიგონ ნოინმა მუდგა და თან საყვედურით დასძინა: „თქუენ ქართველნი არაღსკუთილს უყოფთ მქნელ მბრძოლთა წყობათა შინა. არა უწყია, ყაენი სარგის დაარჩინა მტერთაგან, ძლიერი და სახელოვანი ომი ყო?“¹.

დავით ულუმ მშვენივრად დააფასა ჯაყელის ღვაწლი და თავის დროზე ქვაბლიანიც უწყალობა და ტბეთის ტაძარიც², მაგრამ მტრის ეს ღონისძიება არ ებრძინებოდა და სავსებით სწორადაც, მაგრამ იმას ვერ ითვალისწინებდა, რაც ამ პროტესტს შეიძლება მოჰყოლოდა რეაქციის მძლავრობის დროს. ჰულუმ მეფის განცხადება შეიწყნარა. ამით ულუ დავითსაც ასიაშოვნა და თვითაც ორგზის ნასიაშოვნები დარჩა: გაჩუქებული ქვეყანაც დაუბრუნდა და პოლიტიკური მიზანიც გაინაღდა. გაიხარეს ჯაყელის მოქიშპევებმა³. დამწუხრდა მხოლოდ სპასალარი, რომელიც ილხანის წყალობის დაკარგვასთან ერთად, ამიერიდან მეფის კარზე ძველ პატივსაც უღდა გამოთხოვებოდა. ყოველივე ამის გამო შეიქმნა სარგისი „გულკლებით და ქუეგამხედველი მეფისა“⁴, თუმცა მის ბრძანებას მაინც მორჩილებით ასრულებდა. ულუ ხედავდა სპასალარის გულგრილობას და მის განდგომას ექვობდა. ამ ვარაუდს უძლიერებდნენ ფეოდალები, რომლებიც ჯაყელის დამხობას ესწრაფვოდნენ. მათმა გასახარად მეფემ კიდევ შეიპყრო სპასალარი, მაგრამ სისარული უდღეური გამოდგა. ჯაყელს ილხანი გამოესარჩლა, განსაცდელისგან იხსნა და „ულოსიანად“ შეიწყალა⁴.

ეს ფაქტი ცენტრალური ხელისუფლების დიდ მარცხს მოასწავებდა, რადგან ილხანის მფლობელობაში გადასული და მასზე ეკონომიურად დამოკიდებული სამცხე ამიერიდან ნომინალურად რჩებოდა მეფის განსაგებელში. ეს დიდად აბრკოლებდა თათართა წინააღმდეგ ბრძოლას, რომელსაც ჯაყელები არა თუ მხოლოდ გაუმოეთიშნენ, არამედ მტკიცედაც ჩადგნენ რეაქციის სამსახურში და ყველგან თავგამოდებით უბრძოდნენ პროგრესს, მამულქ-თათართა

1 უამთალმწერელი, გვ. 250.

2 იქვე, გვ. 247.

3 იქვე, გვ. 250.

4 იქვე, გვ. 255.

„ოწმ“ იყო ეს, თათარ-ქართველთა ომში (დავით მეგრის დროს) თუ „სხვაგან“.

სამცხის „ულოსიანად“ ქცევის ქვემო ქრონოლოგიურ საზღვარს ბერქა ყაენის სიკვდილი ღებს, ხოლო ზედას — სიბაზე წასვლის თადარიგის დაქვეა.

ბერქა 1265 წლის დეკემბერში გარდაიცვალა. სიბაზე წასვლა კი „ყოველთა სთუელთა“ სდებოდა ხოლმე². მესხეთის მთავარიც თბილისში იმ დროს იყო მიწვეული. „ვითარ მიახლის ჟამი სიბასა წასვლისა“ (1266 წლის ზაფხულის მიწურულში, ან შემოდგომის დასაწყისში). ამ დროს შეიპყრო ის მეფემ. სპასალარის ტყვეობიდან დახსნას და ყაენის „მორჩილებაში“ შესვლას სამცხის მთავრის დაპატიმრებიდან დიდი დრო არ უნდა დასჭირებოდა. ამას მოწმობს:

1. მესხი აზნაურები პატრონის შეპყრობისთანავე „იელტოდეს“ აბათა ნოინისაკენ.
2. ეტყობა, არც უკანასკნელს დაუყოვნებია მისთვის ნათხოვარი ამბის ყაენისათვის მოხსენება და
3. ილხანმაჟ „მსწრაფლ“ მიიღო ჭაყელის განთავისუფლებისა და თვითდაუფლების გადაწყვეტილება.
4. ყველაფერი ეს, თუ ამ ფაქტის ქამთაღწერლისეულ თანმიმდევრობას ვირწმუნებთ, იმ დროს დასრულებულა, როცა „მეფე ჭერეთ არ წარსულ იყო სიბასა“³. ასე რომ, ყაენის საქონებლად სამცხის ქცევა 1266 წლის შემოდგომაზე მომხდარა⁴.

ამ კატეგორიის ქვეყანაში ხარბ და გაუმაძღარ მოიჯარადრეებს უკვე აღარ შეესვლებოდათ. ამას კი ქვეყნის სამეურნეო ცხოვრების განვითარებისათვის უდიდესი მნიშვნელობა ჰქონდა, თანაც საკუ-

1. საწინააღმდეგო ჩვენებებს არ შეიცავენ ფაქტები: 1268 წელს სპასალარმა გზა რომ არ შეუყრა ლიხთიქითისაკენ მიმავალ აჩანებულ თათარ ბატონიშვილს (ქამთაღმწერელი, გვ. 259), 70-იანი წლების მიწურულში სარგისი და პასი ძე რომ განუდგნენ ილხანს (გვ. 278—279) და სხვ. პირველს თეგუდარის აღთქმა („უკეთო განუმარჯდეს, დიდად განადიდოს სარგის“ — გვ. 259) აპირობებდა, ხოლო მეორეს — ის უკმაყოფილება, რომელიც აბაღსა და ჭაყელს შუა უკანასკნელის „მტერთა... სიტყვთა“ ჩამოვარდნილიყო (გვ. 279) „საქმისა რასათვისმე“ (გვ. 278).

2. ქამთაღმწერელი, გვ. 255.

3. იქვე.

4. აქ ვახუშტის შემოთავაზებული 1268 წ. შესაწყენარებელი არ არის (ქართლის ცხოვრება, ნაწ. II, დ. ჩუბინოვის გამოცემა, სპბ, 1854 წ., გვ. 151).

თარ ქვეყანას ილხანი სულ სხვა თვალთ უცქერდა, ვიდრე ბასკაკი ან სხვა ვინმე¹.

ეს ფაქტი ქართველობა-თათრობას შორის მიმდინარე იმ სასატიკო ბრძოლას მოწმობდა, რომელშიც აშკარა უპირატესობანი ჯანვითარებულსა და პროგრესულ ქართულ მეურნეობას ჰქონდა, ხოლო პოლიტიკური ჯერ ისევ მტერს ეპყრა. სამეფო ხელისუფლების დაზუსტებითა და ქვეყნის განცალკევება-დაყოფით ილხანი დაპყრობილის წინააღმდეგობის გატეხვას ლამობდა. მაგრამ სამეურნეო უპირატესობას მაინც თავისი გაჰქონდა და სულ უფრო და უფრო უმორჩილებდა თავის გავლენას განვითარების დაბალ საფეხურზე მდგომ მოძალადეს. რაც დრო გადიოდა, ფეოდალური მიწისმფლობელობა უფრო ფართოდ იკიდებდა ფეხს საილხანოში. ეს კი იმაზე მიუთითებდა, რომ განვითარების სხვადასხვა საფეხურზე მდგარი ხალხების სამეურნეო სისტემათა ჭიდილში ადრე თუ გვიან გამარჯვება განვითარებული ფეოდალიზმის ქვეყანას უნდა დარჩენოდა.

ხასინჯუს დივნის ქვეყნებთან შედარებით დიდი უპირატესობანი გააჩნდა, რასაც მისი მქონებელი გულმოდგინედ იყენებდა, როგორც მეფისაგან შეუვალობის მოსაპოვებლად, ისე სხვა მხრივაც. ასეთი ტენდენციების გამო იგი მიუღებელი იყო სამეფო ხელისუფლებისა და ფეოდალთათვისაც. ამ უკანასკნელთ „ულოსიანი“ ქვეყნის არც შედარებით მშვიდი ცხოვრება აწყობდათ (რაც სანატრული იყო დივნის ქვეყნებში), არც მოშენება-დაწინაურება და ა. შ.

ჩაყელებმა უნარიანად გამოიყენეს ხასობით მოპოვებული მდგომარეობა და თვალსაჩინო წარმატებებსაც მიაღწიეს. ჰნიშვნელოვნად გაფართოვდა სამთავროს ტერიტორიაც. ეს საქმე ხორციელდებოდა როგორც წყალობა-ბოძების, ისე მეზობელთა მიმძლავრებისა და სხვა საშუალებებით. ყაენის ნებით შეუერთდა სამცხეს იკონიის ქართველი დედოფლის ნამზითევი აწყური (აბალას დროს)² და კარი (ყაზანის ილხანობაში)³.

¹ ნ. ბერძენიშვილი, ეპიზოდი ფეოდალურ საგვარეულოთა სამაგლო ბრძოლიდან XIII საუკუნის საქართველოში, გვ. 208.

² ეპითალმწერელი ამ ფაქტს „საბერძნეთის (რუმის სულტნის) დიდი ეახარის, ფარმანას (ფერვანე)“ სიკვილით დასჯას უკავშირებს (გვ. 271); რაშიდ ად-დინის ცნობით, მუჰინ ად-დინ ფერვანე 1277 წლის 2 აგვისტოს მოუელავი (111, გვ. 91).

³ ეპითალმწერელი, გვ. 315.

ბექა ჯაყელმა ტრაპიზონში ასულის გადედოფლებითაც კარგი ქვეყანა („ქანეთი სრულიად“) შეიძინა (1297 წ.)¹ და სხვ.

გაძლიერებულ ხასს ქვეყნის გაფართოებისათვის ძალადობაც უნდა ეხმარა. საილხანო კარიდან მხარდაჭერა, მეზობელ მფლობელთა სისუსტე და მრავალი სხვა, საამისოდ ხელსაყრელ პირობებს ქმნიდა. ამ გზებით და საშუალებებით ჯაყელ-ციხისჯვრელები თანდათან დაეუფლნენ სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს მრავალ ქვეყანას (აჭარა, შავშეთი, კლარჯეთი, ნიგალი. ქანეთი და სხვ.)².

¹ ე. ა. მთაბრუნელი, გვ. 304.

² იქვე, გვ. 271, 273, 304, 312, 315. სამცხის ტერიტორიულ გაფართოებას თავისებურად ხსნის ა. კიკვიძე. მისი შეხედულებით, დასუსტებულ სამეფო ხელისუფლებას „რეალური შესაძლებლობა — ეკონომიური და სამხედრო ნიადაგი ერისთავთა მორჩილებისა... გამოცილილი ჰქონდა. ბოლო ერთიანობა იმდენად ხერხდებოდა, რამდენადაც ცენტრალური ხელისუფალნი — ვაზირები იგივე ერისთავობი იყვნენ“. (ა. კიკვიძე, სამცხის სამთავროს წარმოშობა საქართველოს ფეოდალურ მონარქიაში. თსუ, შრომები, ტ. XXVII, თბ., 1949, გვ. 74—75). ვაზირი იყო ბექა (მანდატურთუცესი), რომელიც ამასთანავე „სამცხის სპასალარობაც“ ჰქონდა. ჭერკიდევ მისი მამა გამოდიოდა „მთელი სამხრეთ-დასავლეთიზარის შეერთებული სპის წინამძღოლად“ (გვ. 73). ბექას დროს კი, როცა ცენტრალური ხელისუფლება უძლურდება „სამცხის სპასალარობა ხდება ფეოდალური სამეფო ხელისუფლების დასაყრდენი სამცხისა და მთელი სამხრეთ-დასავლეთი მხარის სამხედრო ძალთა ორგანიზაციისათვის და ამიტომ შესაძლებელია გვეფიქრა, — ამბობს გველეჯარი, — რომ ბექას მიერ დაპყრობა მთელი ამ მხარისა, სინამდვილეში წარმოადგენდა ფეოდალური ცენტრის ლონისძიებას — მოეწესრიგებინა დაქსაქსული საერისთავოები თავისი პოლიტიკის სასარგებლოდ და გინსამტკიცებლად“ (გვ. 73—74), მაგრამ ბექამ „ცენტრალური ხელისუფლების რწმუნება“ „ამ ხელისუფლების საწინააღმდეგოდ“ გამოიყენა და სამხრეთ საქართველოს ქვეყნები „მისი საერთარი ხელისუფლების ქვეშ“ მოაქცია (გვ. 75).

მეფის ხელისუფლების სისუსტის უმთავრესი მიზეზი თათართა პოლიტიკა იყო. ურჩი ერისთავების წასახდენად საჭირო ეკონომიურ და სამხედრო რესურსებს მეფე მოკლებული არ იყო, მაგრამ მისი გამოყენება არ შეეძლო, რადგან მათ ზურგს ილხანი და მისი ხელისუფლება უმაგრებდა. არც სამკაულად ქცეული „ვზირობა“ ყოფილა ამ დროს ქვეყნის „ერთიანობის“ საფუძველი, არც „სპასალარობას“ უჩანს აქ რაიმე როლი და არც ბექა მანდატურთუცესს შეიძლება ჰქონოდა საამისო რაიმე „რწმუნება“. სხვათა რომ არაფერი გვექონდეს, ამას კარნუს საჯაყელოდ ქცევასთან დაკავშირებული ეპიზოდიც ცხადყოფს.

1266 წლის აქტმა სამცხე არსებითად მოსწყვიტა სამეფოს, მაგრამ ეს არ ნიშნავს იმას, რომ, თითქოს, ცენტრალური ხელისუფლება საბოლოოდ შეურიგდა სამცხის განკერძოებას და არ ზრუნავდა მის შეძლებისდაგვარ შემომტკიცებაზე. ამ კურსით იყო ნაკარნახევი ბექა ჭაყელის ასულის გადედოფლება თბილისში 80-იან წლებში, ბექასვე მანდატურთუხუცესობა და სხვ. ამან ათქმევინა, როგორც ჩანს, ჟამთაღმწერელს: ბექა „მორჩილებდეს დიმიტრის“¹. სამწუხაროდ, ისტორიკოსს მეფისადმი ჭაყელის მორჩილების შინაარსზე არაფერი აქვს ნათქვამი. ვახუშტი კი ამ შინაარსს „ძღვნობითა“ და „მოსმენით“ აცხებს².

ასევე შეიძლება ითქვას ბექა ჭაყელისა და მეფე დიმიტრის დამოკიდებულების შესახებაც. ბექამაც „მოუსმინა“ მეფეს: მისცა ასული ცოლად, მიიღო მანდატურთუხუცესობა. მანვე გაუგზავნა „ძღვენი“ დავით დიმიტრის ძეს კურთხევის დროს და სხვ³.

ეს ურთიერთობა ღრმად არ შეჭრილა პოლიტიკურ სფეროში. დამახასიათებელია, რომ მეფის კურთხევას ბექა ჭაყელი არ დასწრებია (თუმცა საამისოდ „მოუწოდეს“ ცენტრიდან) და მხოლოდ ძღვენის წარგზავნით დაკმაყოფილდა, თუმცა ეს ინსტიტუტი („ძღვენი“) აქ თითქმის დაცლილია იმ შინაარსისაგან, რომელიც მას, ჩვეულებრივ, ახასიათებდა ფეოდალურ-პატრონყმურ ურთიერთობაში.

ბექას სამართლის წიგნში სამცხის მფლობელი „პატ(რ)ონის“ ეპითეტით იხსენიება⁴. ფეოდალთა კლასის ზედა ფენების აღმნიშვნელი ეს ზოგადი ტერმინი ციხისჯვრელთა სახლისათვის არც ადრე იყო უცხო და იმ ტეხილზე მორგებაც არ იქნებოდა ძნელი, რომელიც ჭაყელებმა განავითარეს XIII საუკუნის მეორე ნახევარში. ამ ცვლილებას კარგად ასახავს ჟამთაღმწერელთან დაცული ტერ-

¹ ჟამთაღმწერელი, გვ. 273.

² ვახუშტი, საქართველოს ცხოვრება, ტფ., 1913, გვ. 221.

³ ჟამთაღმწერელი, გვ. 297.

⁴ წიგნი სამართლისა კაცთა შეცოდებისა ყოველისავე: ი. დოლიძე, ძველი ქართული სამართალი, თბ., 1953, გვ. 286, მუხლი I. ამავე ტერმინით იხსენიებს პაპას აღბულა სჯულმდებელი სამართლის წიგნის შესავალში (იქვე, გვ. 1285—1286).

მინები „სამცხის მთავარი“¹ და „სამცხის ბატონი“². ასეთი მდგომარეობა გაგრძელდა 1334 წლამდე. ვიდრე გიორგი ბრწყინვალემ ბოლო არ მოუღო დედისეული სახლის განკერძოებას.

თ ა ვ ი X I

ქუთათისის ტახტის ანტიილხანური პოლიტიკა

თათართა ერთიანი სახელმწიფოს დაშლამ, რომელიც XIII საუკუნის 60-იანი წლების დამდეგს დასრულდა და ულუსებს შორის ატეხილმა დავა-შფოთმა ქუთათისის ტახტს წარმატების იმედი მისცა. ის პერსპექტივები, რომელიც საილხანოს წინააღმდეგ ბრძოლაში მისრეთს უჩნდა ზაჰირ რუჰენ ად-დინ ბაიბარს ფუნდუქდარის (1260—1277) სულტნობის დროს, რუსუდანის ძეს ამ ქვეყანასთან მკიდრო პოლიტიკური ურთიერთობის განვითარებას უკარჩახებდა. ეტყობა, ამავე მიზანს ისახავდა ქართველი მეფის ელჩობა, რომელიც ეგვიპტელი ისტორიკოსის თაკი ად-დინ აჰმედ იბნ ალ-მაკრიზის (1364—1442) ცნობით, მისრეთში ჩასულა ჰიჯრის 663 (1264—1265) წელს³.

ეგვიპტელებმა დიდად გაახარეს დავით მეფე და ყველა ქართველი პროგრესისტი 1260 წლის ოქტომბერში, როცა სასტიკად დაამარცხეს თათრები. ლაშქრის დიდი ნაწილი ბრძოლაში დაიღუპა.

¹ ე ა მ თ ა ღ მ წ ე რ ე ლ ი, გვ. 306, 311, 323.

² ი ქ ე ე, გვ. 308; „სამცხის ბატონის“ ანალოგიურად დაიმკვიდრეს სახელი მუხრანელმა და კახელმა უფლისწულებმა (ნ. ბერძენიშვილი, ფეოდალური ურთიერთობიდან XV საუკუნეში, მასალები საქართველოს და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვ. I, თბ., 1937., გვ. 26).

³ Histoire des sultans Mamlouks de l'Egypte, écrite en arabe par Ta-ki ed-din Ahmed-Makrizi, traduite en français et accompagnée des notes philologiques, Historiques, géographiques par M. Quatremere, t. II, Paris. 1845, 18 (ქვემოთ—ალ-მაკრიზი, II).

ნაწილიც ტყვედ ჩაუვარდა მამლუქებს¹. ექვი არ არის, დავით მეფე მამლუქთა 1263 წლის სირიული ექსპედიციის შედეგითაც აღფრთოვანებული იქნებოდა. ოქროს ულუსთან გართულებების გამო საილხანოს დასავლეთით აქტიური მოქმედება არ შეეძლო. იმ ძალებით კი, რომლითაც ილხანმა მისრელთა წინააღმდეგობა სცადა (კილიკიის სომეხთა სამეფო, თათართა და ჯვაროსანთა მცირე მხედრობა), წარმატებას ვერ მიაღწია. ცოტა მოგვიანებით, საილხანომ უფრო ენერგიული გამოსვლა დააპირა დასავლეთით და აღბირა დაიკავა, მაგრამ მალე მამლუქთა წინააღმდეგობის გამო იძულებული შეიქნა უკან დაეხია². თათართა მოკავშირე კილიკიის ბრძოლა ეგვიპტელებთან მნიშვნელოვნად აფერხებდა სელჩუკებთან კონფლიქტები. საილხანო კარი აღრე ამაში უსარგებლოს ვერაფერს ხედავდა, ახლა კი, როცა დასავლეთში მთელ იმედებს არსებითად კილიკიაზე ამყარებდნენ, ეს უკვე მოუთმენელი იყო და მალე ჰერაკლიაში შეარბიგეს კიდევ საუკუნოვანი მტრები. მაგრამ ვერც ამან უშველა საქმეს, რადგან სელჩუკთა ერთი ნაწილი შინ თუ გარეთ მაინც იბრძოდა თათართა წინააღმდეგ. ამ ძალებს შენიღბულად მეთაურობდა რუმის ფაქტიური გამგებელი მუინ აღ-დინ ფერვანე. ამ უკანასკნელის ამგვარ განწყობასა და რუმში ანტიილხანური მოძრაობის განვითარებაში მცირე წვლილი არც ფერვანეს ცოლისძმას, ნარინ დავითს უნდა ედოს. მასვე მნიშვნელოვანი როლი უნდა შეესრულებინა მცირე აზიის სელჩუკთა და მამლუქების დაკავშირებაშიც. ფერვანესა და ნარინის მოყვრული კავშირი, ცოლისძმისა და სიძის ანტითათრული განწყობილება, ქუთათისის ტახტისა და ქაიროს პოლიტიკური ურთიერთობა და ზოგი სხვა ამ მოსაზრებებს საკმაოდ მყარ საფუძველს უქმნის.

ანტიილხანური ძალები განსაკუთრებით გააქტიურდნენ 60-იანი წლების შუა ხანებიდან. ფუნდუკდარი ჯვაროსნებს და კილი-

¹ ჩანს, თათრები ამ დროს ტყვეებისადმი აღარ იჩენდნენ ისეთ დამოკიდებულებას, როგორც აღრეა დადასტურებული. ასე გამოეცალა მტერს ხელიდან განვითარებულ ხალხებთან უპირატესობის ეს ერთ-ერთი მთავარი საშუალება ასევე ითქმის თათართა ტაქტიკურ უპირატესობაზეც. სულტანმა მეზაფარ საიუ აღ-დინ კუტუზმა (1259—1260) წარმატება სწორედ მტერს იმ საშხედრო ზეზხის გამოყენებითაც მოიპოვა, რითაც თათრები აღრე თავზარს სცემდნენ მოწინააღმდეგეებს.

² C. D'ohsson. Histoire des Mongols, III, 1834, გვ. 406.

კიას მიეძალა¹, ჩრდილოეთიდან კვლავ ბერქას ულუსი დაიძრა², ქუთათისის ტახტიც აქტივობს³. მალე (1268 წ.) საილხანოს ჯუჩიანთა მოკავშირე ჩალატაიანებთანაც გაუმწვავდა მდგომარეობა. ჯერ თეგუდარი აუჯანყდა, სადაც იუო ბორაყიც წამოვიდოდა. ასეთ ვითარებაში ჩავიდა ქაიროში ნარინ დავითის ელჩობა (ფუნდუქთართან მოსალაპარაკებლად)⁴, დიდი პატივით მიიღეს ქუთათისში თეგუდარი, მისი ურდო და ა. შ.

თეგუდარი, ჩალატას შვილიშვილი (მუჯი იას ძე) იყო⁵. გრიგოლ აკანეცის მოწმობით, იგი წინა აზიაში ჰულაუს მოჰყოლია და ერაერთ პირველთაგანს უცვნია მისი ილხანობა⁶. ამის გამო თეგუდარი დიდ პატივშიც ჰყოლია ყაენს⁷.

ჰულაუს სიცოცხლეში თეგუდარი მტკიცედ მდგარა ილხანის ერთგულებაზე. გუნება შეცვლია მხოლოდ აბალას ილხანობაში და შეორგულებია კიდეც. რაშიდ ად-დინი ამას ბორაყის ინიციატივად თვლის⁸. ქართველი ჟამთაღმწერელი კი პირიქით, თეგუდარს მიიჩ-

1 სებასტაცი, გვ. 28; სტეფანოს ეპისკოპოსი, გვ. 36; სუბატ სპარაპეტი, გვ. 59; ჰეთუმ II (იქვე), გვ. 73—74; ანონიმი, გვ. 78—79.

2 რაშიდ ად-დინი, III, გვ. 68—69; ჟამთაღმწერელი, გვ. 254—255.

3 ალ-მაკრიზი, II, გვ. 18, 51.

4 ალ-მაკრიზი, აქ პიჯრის 666 წლის ჯუმადის თვეს უჩვენებს (ალ-მაკრიზი, II, გვ. 51); კატრმერი ამ თარიღს ქრისტიანული წელთაღრიცხვის 1267 წელს უფარდებს (იქვე), ასევეა მ. ბროსესთანაც. (Histoire de la Georgie, I, გვ. 563, შენიშვნა 2). ივ. ჯავახიშვილი მას აქ დასახელებული ჯუმადის თვის მიხედვით თებერვალ-მარტით აზუსტებს (666 წლის ჯუმადის თვე დაიწყო 17 თებერვალს და დამთავრდა 21 მარტს). ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, III, გვ. 192.

5 რაშიდ ად-დინი, III, გვ. 41—42.

6 აკანეცი, გვ. 41—42.

7 იქვე, გვ. 67.

8 ბორაყს აბალასთან მოციქულები გამოუგზავნია (არა ჩანს რა ოფიციალური დანიშნულებით). მოციქულებს თურმე ნეგუდარ-ოლულისათვის (როგორც უფლისწული სპარსულ წყაროებში იხსენიება) საჩუქრები მიჰქონდათ. ამათში ერთი ისარაც ყოფილა. ბორაყის შიკრიკებს გადაცემისას უნიშნებიათ თეგუდარისათვის, რომ იგი რაღაც საიდუმლოს შეიცავდა. უფლისწულს გაუკეთია ისარი და უნახავს წერილი, რომელიც აუწყებდა: „დე იცოდეს ნეგუდარ აღაჲ, რომ მე შემოკრებილი მყავს დიდი ლაშქარი და მოვდივარ აბალა ყაენზე. იმედი მაქვს, რომ როცა ის გამოემართება ჩემს შესახვედრად, შენ არ მიხვალ მასთან

წევს ილხანის წინააღმდეგ შეთქმულების წამომწყებად¹. უფრო სწორი თითქოს პირველი უნდა იყოს. ჟამთაღმწერელს კარგად რომ არ სცოდნია საქმის ვითარება, მისი ხარვეზებიც (ბორაყისა და თეგუდარის ძმობა და სხვ.) მოწმობს.

რაშიდ ად-დინის ცნობით, თეგუდარი და მისი ურდო საქართველოში მდგარა². ქართული წყარო პირდაპირ ასახელებს იმ ადგილებს, რომლებიც მას ილხანისაგან ჰქონდა მიცემული. აბაღამ თეგუდარს „უჩინა ზაფხულის სადგურად ვიდრემდე მთანი არარატისანი და საზამთროდ რაქსისა პირი და ნახქევანი“³.

წერილი თეგუდარს ირანში მიუღია და შინ წამოსულა. აქ ეს საიდუმლოება თავისი ამირებისათვის გაუმხელია და გამოავლინათვის საჭირო თადარიგს შედგომია. აბაღა ყაენს რამდენჯერმე მიუწვევია ის ურდოში, მაგრამ შეთქმული უფლისწული არ მიდიოდა და წაუსვლელობას ყოველთვის რალაციტ მიზეზობდა⁴. ამასობაჲ დამდგარა ის დრო, რომელსაც შეცდომით უჩვენებდა ბორაყის წერილი. „შეცთა მწიგნობარი მისი (ბორაყისი) და ორი მთოვარითა (ადრე) დაწერა განდგომა თეგუდარისა“, — წერს ქართველი ისტორიკოსი⁵. უფლისწულმა ეს არ უწყოდა და მოწერილობისამებრ დაიწყო მოქმედება. აიყარა თავისი სადგომიდან და „მომართა მთათა ლადოსათა, კარჩხალსათა და კარისათა, რომელ არს შორის შავშეთსა და აჰარასა და ლადგა თავსა შავშეთისასა ფიქუთას“⁶.

ლადოსა და კარის მთების ადგილმდებარეობა აქ შეცდომითაა აღნიშნული. რაც შეეხება კარჩხალს, ის არის ამ რაიონში, მაგრამ არა აჰარასა და შავშეთს შორის, არამედ საკუთრივ შავშეთში, იმერხევსა და მიქიხიანს შორის.

შავშეთის ფიქუთას მდგომ შეთქმულ უფლისწულს მოლაპარაკება გაუმართავს სარგის ჯაყელთან და მისთვის დასავლეთ საქარ-

და ეცდები გააკეთო ყოველივე, რომ მას ჩემთან შებრძოლების ძალა არ ჰქონდეს, ეს კი მისი სამფლობელოების დაუფლების საშუალებას მოგვცემს“ (რაშიდ ად-დინი, III, გვ. 73).

¹ ჟამთაღმწერელი, გვ. 258.

² რაშიდ ად-დინი, III, გვ. 73.

³ ჟამთაღმწერელი, გვ. 258.

⁴ რაშიდ ად-დინი, III, გვ. 73.

⁵ ჟამთაღმწერელი, გვ. 258.

⁶ იქვე, გვ. 259.

თველოსაჲკენ გაშვება და დავით ნარინისაგან ჰიღებაზე შუამდგომლობა უთხოვია, სამაგიეროდ, გამარჯვების შემთხვევაში, სამცხის მფლობელს დიდ პატივს აღუთქვამდა მონღოლი ბატონიშვილი.

სარგისი დათანხმებულია („სთნდა სიტყვა სარგისს თეგუდარი-სა“,—წერს ჟამთაღმწერელი)¹, მაგრამ ამასობაში შეთქმულ უფლის-წულს ილხანის მღევარი ლაშქარი წამოწევია სირმონ ნოინის მეთაურობით.

თეგუდარისა და აბალა ყაენის ჯარები ჯნალისთავს შეიბნენ. ჟამთაღმწერელი ჯნალს შეცდომით ღადოს მთაზე მიუთითებს². სანამდვილეში იგი არსიანის ქედზეა, შავშეთიდან მარითვის ხევში (აჭარა) მიმავალ გზაზე. აქ რომ ნამდვილად არსიანის ჯნალი იგულისხმება, ამას ჟამთაღმწერლის ერთი ცნობაც მოწმობს: ჯნალის ომის შემდეგ თეგუდარის ურდოდან „ივლტოდა... რომელნიმე აჭარით და რომელნიმე ნიგალისხევით“³.

ჯნალი მარითვის ხევის თავზეა. აქედან აჭარისაჲკენ ლტოლვილნიც მარითვის ხევში უნდა ჩასულიყვნენ. მონღოლებს ამ „ქვესა აჭარისასა“ მეწყერის გამო მნიშვნელოვანი ზიანი განუცდიათ⁴.

მარითვის ხევიდან გადარჩენილები აჭარისწყალზე გასულან და ამდინარის გაყოლებით უვლიათ ჰოროხამდე. ამას მოწმობს ჟამთაღმწერლის სიტყვები: „ჩაიარეს აჭარა“. ეს უკანასკნელი მაშინ სწორედ იქამდე ვრცელდებოდა, სადაც აჭარისწყალ-ჰოროხის შესართავია. იქვე უნდა შეყროდნენ ისინი ნიგალის ხევით მოპავალით. აქვე იწყებოდა გურია სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან. სწორად მიუთითებს ჟამთაღმწერელი, რომ აჭარა-ნიგალის ხევის შემდეგ მონღოლებმა „შეიარეს გურია და მივიდეს ქუთათისს მეფესა დავითს წინაშე“⁵.

სებასტაყის ცნობით, თეგუდარი 1268 წელს (სომხ. 717) აჯანყებულა⁶. სტეფანოს ეპისკოპოსი დას. საქართველოში მის შესვლას 1269 (სომხ. 718) წელს მიუთითებს⁷. რაშიდ ად-დინის ცნობით, ას

¹ ჟამთაღმწერელი, გვ. 259.

² იქვე, გვ. 260.

³ იქვე.

⁴ ჟამთაღმწერელი, გვ. 261.

⁵ იქვე.

⁶ სებასტაყი, გვ. 28.

⁷ სტეფანოს ეპისკოპოსი, გვ. 36.

საქართველოში ჰიჭრის 668 წ. რამაზანამდე (III—IV ს. :270 წ.)
დარჩენილა¹.

უამთალმწერლის მიხედვით, იგი აბაღას ლაშქარს ბორაყზე ჯარ
მარჯვების შემდეგ დაუმარცხებია². ამას ეწინააღმდეგება რამზან
ად-დინი, რომელიც ამ ფაქტს 668 წლის რამაზანში უჩვენებს³
ხოლო ბორაყზე გამარჯვებას — 1270 წ. 22 ივლისს⁴.

ქართველი ისტორიკოსის მტკიცებით, თეგუდარის დამარცხებ
და შეპყრობა ილხანს ნარინთან „ვედრებისა“ და „ნიჭთა ღიდთა“
დაპირებით მოუხერხებია⁵.

ქუთათისის ტახტის ასეთი მოქმედება, ჩვენი აზრით, უნდა ვაი
ნებირობებინა, ერთი მხრივ, VIII ჯვაროსნული ლაშქრობის დაწყე-
ბას (ჯვაროსნები ტუნისში გადასხდნენ 1270 წლის 17 ივნისს), ხო-
ლო, მეორე მხრივ, ბორაყთან ბრძოლაში ილხანის წარმატებას
(22. VII. 1270 წ.). ჩანს, მაშინ, როცა აბაღას ლაშქარი თეგუდარის
შემუსვრას ლამობდა, აფრიკაში დიდი ამბები ხდებოდა და არცინ
უწყოდა შეძლებდნენ თუ არა მამლუქები ჯვაროსნების მოგერიე-
ბას. უფრო ადრე ან გვიან ნარინს ყოვლად შეუძლებელია მოკავ-
შირე ჩაღატაიანი ვინმესთვის მიენებებინა. მაგრამ ახლა, როცა სა-
ერთაშორისო ურთიერთობაც გართულდა და თეგუდარის ურდოს
ისევ ლიხთიქითში შეშვებაც დიდ ეკონომიურ სიძნელეებს უქმნიდა
ქუთათისის ტახტს, ერთადერთი სწორი გადაწყვეტილება მისი მოკი-
ლება იყო. ჩქარა აფრიკაში საქმის ვითარება სრულიად შეიცვალა,
მამლუქები და მათი მოკავშირენი მამაცურად დაუხედნენ ქრისტეს
მხედრობას⁶, მალე ლუდოვიკო მეცხრეც გარდაიცვალა (ავგისტოს
ბოლოს) და მის სიკვდილთან ერთად ჯვაროსანთა უკანასკნელი გა-
ბრძოლების ბედიც გადაწყდა. ამ დიდი საფრთხის აღმოფხვრის შეძ-
ლევ მისრულები სირიისკენ დაიძრნენ და იმავე წელს ერთიმეორე-
ზე მიყოლებით დაიპყრეს ჯვაროსანთა რამდენიმე სამფლობელო⁷.

ეს გარემოება მცირედ არ შეაწუხებდა ილხანს, რომელიც

1 რაშიდ ად-დინი, III, გვ. 73.

2 უამთალმწერელი, გვ. 266.

3 რაშიდ ად-დინი, III, გვ. 73.

4 იქვე, გვ. 83.

5 უამთალმწერელი, გვ. 266.

6 ალ-მაკრიზი, II, გვ. 83.

7 ჰეთუ II, გვ. 74.

ჯეაროსნებზე დიდ იმედებს ამყარებდა. აბალა მაინც გულს არ იტეხდა და სჯეროდა, რომ დას. ევროპაში მისრელთა წინააღმდეგ ლაშქრობის მოსურნეებს კიდევ იპოვნიდა. ამ მიზანს ისახავდნენ მისი ელჩები რომში, საფრანგეთსა თუ ინგლისში ვიზიტის დროს (1274, 1277 წწ.). ამავე პერიოდში ილხანი ნარინ დავითია დამხობასაც ენერგიულად ცდილობდა. ამ ბრძოლას უკავშირდება ვინმე ლალურის ლიხთიქითში შესვლა, რაჰის ერისთავის შეთქმულება და სხვ.

ლალურის ვინაობას ჟამთაღმწერელი ილხანის სიტყვით გვიჩვენებდა. სირმონ ნოინთან საუბარში აბალა აცხადებდა: „მეფე, დავით ესოდენტა განდგომილებათა იქმს, რამეთუ მისსა არ კა იყოფს, და ყოველთა განდგომილთა ჩუენთათანა შეეწევის, ვითარ თეგუდარს, და აწ და ლღურს. აწ მნებაეს, რათა შური ვიგოთ მის ზედა“¹.

ლალური თითქოს „განდგომილია“ თეგუდარივით და ილხანი მის შეპყრობას ლამობს. ასეთივე აზრია მიღებული სამეცნიერო ლიტერატურაშიც². სინამდვილეში ეს პირი უფრო განდგომილების ნიღაბს შეფარებული აგენტი ჩანს, ვიდრე საილხანოდან ქეშმარიტად ლტოლვილი პოლიტიკური დამნაშავე. ამას გვაფიქრებინებს: 1. სპარსულ და სომხურ წყაროთა დუმილი ლალურის განდგომილებაზე. მაშინ, როდესაც ეს წყაროები თეგუდარს დიდ ადგილს უთმობენ, ლალურზე არავითარ ცნობას არ გვაწვდიან. 2. ლალურისა და რაჰის ერისთავის შეთქმა დავით მეფის წინააღმდეგ³. თუ ლალური მართლაც თეგუდარივით განდგომილი იყო, რამ აფიქრებინა მფარველის საწინააღმდეგო შეთქმულებაში მონაწილეობა? 3. ყურადღებას იპყრობს ჟამთაღმწერლის ცნობათა წინააღმდეგობრივი ხასიათიც. ყაენის საბრალმდებლო სიტყვაში ლალური „განდგომილია“ და იმერეთში იმყოფება (დავითი... „შეეწევის აწ ლალურს“). ჟამთაღმწერლის მიხედვით კი, ლალური იმ დროს ყაენის კარზეა „რამეთუ მიიწივნეს (რაჰის ერისთავმა და ლალურმა) ყაენს წინაში (და) შეიწყნარა (ილხანმა)“. თუ ასე იყო ნამდვილად

1. ჟამთაღმწერელი, გვ. 268—269.

2. ი. ჭავჭავაძე, ქართველი ერის ისტორია, III, გვ. 206.

3. ჟამთაღმწერელი, გვ. 268.

და განდგომილი ხელში ჰყავდა აბაღას, როგორღა უბრძანა სირ-
მონს იმერეთზე ლაშქრობა მეფისაგან ღალატის შეწყვეტის საბა-
ბით? ღალატური ილხანის კაცი ჩანს და სპეციალური დავალებით
მისგანვეა შეგზავნილი იმერეთში. დავით ულუს, ზაქარია მხარგრ-
ძელის, თეგულარის თუ სხვათა პრეცედენტით საილხანოს კარზე
კარგად იცოდნენ დავით ნარინის დამოკიდებულება ამგვარი პირე-
ბისადმი, ამიტომ, მეფესთან ბრძოლის ახალი გზა აირჩიეს და ცრუ-
განდგომილი შეუგზავნეს. ღალატურმა შეისწავლა საქმის ვითარება,
იმერეთის გზები, კავშირი გააბა მეფის მოწინააღმდეგე ძალებთან
(კერძოდ, რაჭის ერისთავთან) და შემდეგ წაუძღვა თათრებს ქუთა-
თისზე. მტრის თავდასხმა იმდენად მოულოდნელი იყო, რომ აბა-
ნოში მყოფ მეფეს ძლივს გაუსწრია¹.

როდის „შეეხიზნა“ ღალატური იმერეთს, ეამთაღმწერლის
თხზულებიდან არ ჩანს, სხვა წყაროებში კი იგი არ იხსენიება. ჩვე-
ნი აზრით, ეს ფაქტი საილხანო კარის იმავე პოლიტიკას უკავშირ-
დება, რომლის ერთ-ერთი ეპიზოდია თათართა ელჩების ჩასვლა
დას. ევროპაში 1274 წ. მაართალია, რუსუდანის ძის შეპყრობის
რამდენიმე ენერგიული ცდა მტერს ჩაეშალა, მაგრამ შინაური
გართულებითა და თათართა ხშირი თავდასხმებით მაინც მნიშვნე-
ლოვნად შეუმცირა ბრძოლისუნარიანობა. ამავე გარემოებამ, საილ-
ხანოს წინააღმდეგ ჯიჟიანთა და ჩალატაიანთა გამოუსვლელობამ,
საკუთარმა სისუსტემ და ზოგიერთმა სხვამ არ მისცა საშუალება
მუინ ად-დინ ფერვანეს ესარგებლა რუმში მამლუქთა შემოსვლით
და აქტიურად გამოსულიყო თათართა წინააღმდეგ². აბაღა ყაენი

¹ ე ა მ თ ა ღ მ წ ე რ ე ლ ი, გვ. 269.

² რ ა შ ი დ ა დ-დ ი ნ ი ს ცნობით, ფუნდუქდარისათვის რუმში შესვლა ზაა
ად-დინ ხატრის შვილსა და ფერვანეს შვილს უთხოვიათ 674 წ. (1275—1276)
(III, 90). 1277 წ. მამლუქებმა გაანადგურეს იკონიის სასულტნოს საზღვარზე მდგა-
რი თათართა ლაშქარი და კესარიის შვიდნენ, მაგრამ ფერვანემ მისრეთის სულ-
ტანთან შეერთებისათვის ხელსაყრელი ვითარება ეერ დაინახა და ტოკათის სი-
მაგრეში ჩაიკეტა. ერთხანს უშედეგოდ მოუწოდებდა ფუნდუქდარი რუმის გამ-
გებელს, მაგრამ, როცა აღარ გამოჩნდა, უკან გაბრუნდა და ამით გაბოროტე-
ბულმა ფერვანეს საიდუმლოც გაამხილა. აბაღამ რუმში მძიმე რეპრესიები განა-
ხორციელა, ხოლო მუინ ად-დინი ალატალს სიკვდილით დასაჯა (რ ა შ ი დ ა დ-
დ ი ნ ი, III, გვ. 91).

მაშინვე ფიქრობდა სირიაში ლაშქრობას, მაგრამ ეს კარგა ხანს ვე-
ლარ მოახერხა. ჩანს, ერთხანს ნარინის წინააღმდეგ ბრძოლაც შეუ-
ჩერებიათ. რა ბედი ეწია ღალატს, არ ვიცით, მისი მოკავშირე და
ძევის ორგული კახაბერისძე კი ატენს იჯდა¹ და მოთმინებით ელო-
და ხელსაყრელ ამინდს. ასეთი დროც დადგა. ნარინ დავითთან
ბრძოლაში ხელმოცარულმა ილხანმა ერთხელ კიდევ სცადა ბედ-
ი და რაჰის ერისთავიც ამოქმედდა. მისი ვედრება შეიწყნარა მეფემ
და სამკვიდროზე აღადგინა. მაგრამ კახაბერისძის მუხანათობა მალე
გამომჟღავნდა და გაუსწორებელ მოღალატეს საკადრისიც მიეგო:
თვალი დასწვეს, ცალი ხელი და ფეხი მოჰკვეთეს, შვილები გაუ-
ძევეს².

ივ. ჭავჭავაძის ამ ფაქტის დამატარილებელ ერთადერთ მო-
ნაცემად ეპიზოდში დასახელებულ ალინაყს მიიჩნევდა, რომელიც
1284 წლის 4 ივლისს მოკლეს³.

რაჰის ერისთავის დასჯა 1282 წლის გაზაფხულზე უგვიანეს არ
ივარაუდება, რადგან ამდროიდან საილხანოს არც ნარინთან ბრძო-
ლის საშუალება ჰქონდა და ალინაყიც ირანში იმყოფებოდა.

მართალია, ჟამთაღმწერელი კახაბერისძის თავგადასავალში იმ-
დროინდელ ყაენს პირდაპირ არ იხსენიებს, მაგრამ წინ და შემდგომ
მოთხრობილი ამბებიდან ჩანს, რომ აბალას დროს, ეგვიპტეზე ლაშ-
ქრობამდე გულისხმობს⁴. არაპირდაპირი მონაცემებით, ეს ფაქტი
1278 ან 1279 წელს არის სავარაუდებელი.

ფუნდუკდარის სიკვდილის შემდეგ ვერც მამლუქები აქტივობ-
დნენ წინანდებურად და ვერც საილხანო. სულტან სეიდ ნურ ად-დინ-
ის დამხობისა და მანსურ საიფ ად-დინ კალაუნის ამაღლების ჟამს
(1279 წ.) მისრეთს მნიშვნელოვნადაც გაურთულდა მდგომარეობა.
დამასკოს ამირამ სონკორმა, რომელმაც კალაუნის ძალაუფლება არ
ეწინააღმდეგა, მოიწვია სირიაში სალაშქროდ⁵. 1280 წლის ოქ-
ტომბერში ილხანის ლაშქარი სირიაში შევიდა; დამასკოს მფლო-

1 ჟამთაღმწერელი, გვ. 275.

2 იქვე.

3 ივ. ჭავჭავაძის, ქართველი ერის ისტორია, III, გვ. 208.

4 ჟამთაღმწერელი, გვ. 279.

5 კ. დ'ოსონი, დასახ. ნაშრ., გვ. 524.

ბელმა ცოტა გვიან, მაგრამ მაინც შეიცნო თავისი შეცდომა და მართებულად ამჯობინა მისრეთის სულთანთან შერიგება. მანგუ-თემური ერთხანს წარმატებით მიიწვედა წინ სირიაში, მაგრამ შემდეგ მამლუქთა, არაბთა და თურქთა შეერთებულ ძალებს ველარ დაუდგა და სასტიკი დამარცხება იწვნია. აბალას რევენშზე ფაქრი აწვალეზდა, მაგრამ ეგვიპტეზე ახალი ლაშქრობა ველარ მოაწყო. მისი გარდაცვალების შემდეგ საილხანო-მისრეთის ურთიერთობა შეიცვალა. გაილხანებულმა აჰმედ-თეგულდარყოფილმა მამლუქთა მბრძანებელთან ზავი შეკრა.

კალაუნის ზეობაში (1279—1290 წწ.) მისრეთმა მნიშვნელოვანი წარმატებები მოიპოვა, იყმო და მძიმედ დახარკა კილიკია (1285 წ.), მოსპო სირია-პალესტინის ჯვაროსნულ წარმონაქმნთა დიდი ნაწილი და სხვ.

ეგვიპტის წარმატებებს, კერძოდ, კილიკიის ჩამოცილებას საილხანოსგან დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა საქართველოსა და ილხანის ხელისუფლების წინააღმდეგ მებრძოლი სხვა ხალხებისათვის.

XIII საუკუნის 80-იანი წლების მიწურულში ლიხთიქითის შემომტეიკება ილხანმა ნარინ დავითის შვილის თბილისში მეფედ დასმის გზით სცადა. უდრეკი მოღვაწე თუ ამაზე დათანხმდა, არა იმიტომ, რომ ამიერიდან თათრებთან თანამშრომლობას აპირებდა, არამედ იმისათვის, რომ უფრო გაეფართოებინა გამათავისუფლებელი ბრძოლის ასპარეზი.

დავით ნარინმა თათართა წინააღმდეგ ბრძოლაში სანაქებო გონიერება და მამაცობა გამოიჩინა. თითქმის ნახევარი საუკუნის მანძილზე წარმატებით უძლოდა არა მარტო ქართველ პროგრესისტთა ბრძოლას, არამედ საილხანოს წინააღმდეგ ხალხთა საერთო ბრძოლის ერთ-ერთი გამოჩენილი ხელმძღვანელიც იყო.

ნარინის გარდაცვალების შემდეგ (1293) ქუთათისის ტახტმა ველარ შეინარჩუნა ანტიილხანური ბრძოლის ჰეგემონობა საქართველოში და ამ სასახელო ომის ცენტრმა აღმოსავლეთ საქართველოში გადმოინაცვლა. რუსუდანის ძის პოლიტიკა ღირსეულად განაგრძო და ნარინისეული დაჟინებით ებრძოდა საილხანოს მისივე სეზნია, დემეტრე მეორის პირშო.

აღმოსავლეთ საქართველოს სამეფო XIII საუკუნის 70—80-იან წლებში. დემეტრე მეფის სიკვდილით დასჯა

XIII საუკუნის 70-იანი წლების დამდეგს, როცა თბილისის ტახტზე აბალა ყაენმა მცირეწლოვანი დემეტრე მეორე დასვა, ქვეყანა მეტად მძიმე მდგომარეობაში იმყოფებოდა. იგი ტერიტორიულადაც შემცირებული იყო და მოსახლეობითაც, ცალკეულ თემებში უცხო ელემენტსაც მოედგა ფეხი. რეაქცია მძლავრობდა.

დემეტრე მეორის სამეფოს ფარგლებში ეპითალმწერელი ასახელებს შემდეგ ქვეყნებს: ჰერეთს, კახეთს, სომხეთს, ქართლს. ჯავახეთსა და ტაოს. სამცხეს სამთავროში შემავალი ქვეყნების მისეულივე ჩამოთვლიდან ჩანს, რომ უკანასკნელში (ტაო) ამ მხარის მხოლოდ ერთი ნაწილი იგულისხმება, რადგან „უმრავლესი ტაო“ სამცხესთან, აჭარასთან, შავშეთთან და სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს სხვა ქვეყნებთან ერთად, მესხეთის მთავარს ეპყრა. მართალია, ეპითალმწერელი ერთგან გვარწმუნებს, რომ გამეფებისას აბალა ყაენმა დემეტრეს „მოსცა ყოველი სამეფო, თვნიერ ჭარგის ჯაყელია“¹, მაგრამ, ამავე ისტორიკოსის სხვა ცნობებიდან ჩანს, რომ სამცხეს გარდა, ახალ მეფეს ხელი არც საათაბაგო სახლის სამფლობელოზე (სომხეთში) მიუწვდებოდა, რადგან მას ავაგ ათაბაგის სიძე, ხოჯა-საჰიბ-დივანი დაუფლებოდა².

არსებითად ილხანის ხელისუფლებას ექვემდებარებოდა საარქიშანოს აღმოსავლეთი ნაწილი, სადაც XIII საუკუნის 60-იან წლებში აბალა ყაენმა ჩრდილო ულუსისათვის გზის შეკერისა და მთიელთა მეთვალყურეობის მიზნით გამაგრებული ხაზი ანუ „სიბა“ შეკრა³.

ასეადასხვა დროს თათართა სამხრეთელ თუ ჩრდილო ურდოთა ქვეყანაში ლაშქრობა და შემოსევათა დროს მიყენებული ჯრილო-

¹ ეპითალმწერელი, გვ. 270.

² იქვე, გვ. 285, 272.

³ იქვე, გვ. 251.

ბები მძიმე ზიანად აჩნდა აღმ. საქართველოს სამეფოსა და მის მოსახლეობას.

ჯერ კიდევ საქართველოს დაპყრობის დროს „იქმნა ცა ყოველი სოფელი ქართლისა ოქრად“¹.

დიდი ნგრევა-ოხრება და მოსახლეობის განადგურება მოჰყვა ბერქას ლაშქრობას².

დივანს დაქვემდებარებული სამეფო ქვეყნების მოოხრებულობა დაადასტურა 70-იან წლებში საილხანოში ჩატარებულმა მეორე აღწერამ, რომელსაც იგივე არღუნ-ალა მეთაურობდა. არღუნმა „აღთუალა ახლად (სამეფო) და ცნა, რამეთუ უმრავლესი მოოქრებულ იყო. და უმეტეს ჰერეთი და კახეთი, რამეთუ კამბეჩის ვაკენი მოოქრებულ იყო გამოსვლასა მას თათართასა, ოდეს გამოვიდა ყენი დიდი ბერქა“³.

ქვეყნის ნგრევაში თავისი წვლილი შეუტანია მიწისძვრასაც, რომელიც, განსაკუთრებით ძლიერი ყოფილა სამცხეში⁴.

ყოველივე ამის შედეგად ქვემო ქართლის, კახეთის და სამეფოს სხვა ქვეყნის ძირავალი სოფელი და ქალაქი მოიშალა და გაუცაცრიელდა.

XIII საუკუნის 60-იანი წლებიდან საქართველოს მეფეს და ქართულ ფეოდალურ საზოგადოებას ახალი საზრუნავი გაუჩნდა. ეს იყო ჩრდილო კავკასიიდან შემოსულ ოსებთან ურთიერთობა. ოსები ოქროს ურდოს თათრებს გამოექცნენ და მათსავე საილხანოელ თანამოძმეებს მიუვიდნენ. მდგომარეობას განსაკუთრებით ის ართულებდა, რომ ილხანის მოკავშირენი საქართველოში დამკვიდრებას ქართველ ფეოდალთა ყმობის პირზე კი არ ფიქრობდნენ, არამედ ბატონობას ესწრაფვიდნენ და საამისოდ აუცილებელ ამინდს ელოდნენ; როცა მეფე საილხანოს კარზე, ფასში იყო. მაშინ, ისინი ღუმიდნენ, ხოლო, როცა ყაენისა და მეფის ურთიერთობა მწვავედებოდა, მაშინ აქტიურობდნენ.

მძიმე მდგომარეობა შეიქმნა საარიშიანოს აღმოსავლეთ ნა-

¹ უმთავრესი, გვ. 187.

² იქვე, გვ. 254.

³ იქვე, გვ. 274.

⁴ იქვე, გვ. 277-278.

წილშიც, სადაც „სიბის“ დაცვის მიზნით თათართა ტომები ჩამო-
სახლდნენ. მომთაბარეთა მომრავლებამ ამ მხარეში დიდად შეაწუ-
ხა. ადგილობრივი მოსახლეობა. ბრძოლა მოსულსა და დამხდურს
შორის სულ უფრო და უფრო ძლიერდებოდა (მონღოლთა შორის
ადგილობრივი ფეოდალური ტენდენციების ფეხისმოღვმის დარად).
ასეთსავე მდგომარეობაში იყო სომხეთის განაპირა თემებიც.

ერისთავთა წელმაგრობის ამ მძიმე პერიოდში, როცა სრულ-
წლოვანი მეფეები ვერაფერს ახერხებდნენ, ცხადია, ცუდ მდგომარეობაში აღმოჩნდა უღონო და უპააყო დემეტრე. ჟამთაღმწერე-
ლიც მიუთითებს, რომ მცირეწლოვანების გამო მას „არა ძალედვა
მეფობა“ და ერისთავნიც „უმრავლესი წარვიდეს და მსახურებდესა
ყაენსა“¹.

ამათ შორის უპირველესი იყო სადუნ მანკაბერდელი, რომელ-
მაც საჟეფოს ათაბაგ-ამირაპასალარობაც იშოვა და ახალგაზრდ-
შეფის სიძნელებითაც კარგად მოითბო ხელი². იგი არა მარტო
ქალაქებს და ქვეყნებს იძენდა უხვად (ჩუქებით, მზითვეით თუ
კიდვით), არამედ ცოლებსაც, რომელთაგანაც ერთი. კერძოდ, დე-
მეტრე მეორის და (თამარი), ნაყიდი ჰყავდა პირველი ქმრისაგან³.

სადუნის ესოდენი განდიდება საერო ფეოდალების შურსა და
უკმაყოფილებას იწვევდა, ხოლო ქრისტიანული ზნეობისათვის
მიუღებელი მიწი მრავალცოლიანობა ეკლესიას აღშფოთებდა. ნი-
კოლოზ კათალიკოსი „ფრიად შეაჩუენებდა“ მედროვეს, „გარნა
მძლავრებისაგან სადუნისა ვერ უძლო განყენებად“⁴.

მართალია, სადუნს ვერაფერს აკლებდა ქართული ეკლესიის
მეთაურის განრისხება, მაგრამ მაინც ცდილობდა დიდი შეწირუ-
ლებებით საეკლესიო წრეების გულის მოგებას. როცა ისტორი-
კოსი ათაბაგის უწესობა-სივერაგეზე ლაპარაკობს, ამასაც არ იგუ-
წყებს და წერს: „ხოლო იქმნა (სადუნის მიერ) კეთილიცა საქმე
მონასტერთა და გლახაკთა მიმართ, რომელი დღეთა ცხოვრებისა
მისისათა მან მისცა ყალბანი და მალბათორმეტთა

¹ ჟამთაღმწერელი, გვ. 268.

² იქვე, გვ. 272, 273.

³ იქვე, გვ. 278.

⁴ იქვე.

უდაბნოთა გარეჯისათა და განათავისუფლა
ქუეყანა გარეჯისა¹.

ეტყობა ამანვე ათქმევინა ჟამთაღწერელს: „იყო კაცი (საღუ-
ნი) ესე მშუებელი, კეთილად გამგონე და ბრძენი“². მისივე მტკი-
ცებით, „სად უნი კეთილად განაგებულა საქმეთა
საქართველოსათა, რამეთუ დღეთა მისთა არა იქნებოდა
თათართაგან ძალი და უსამართლობა, არც დიდთა ნოინთაგან, არ-
ცა ელჩთაგან“³.

ის „ძალი და უსამართლობა“, რაც „დღეთა მისთა“ ამ მედრო-
ვემ ჩაიღინა ქვეყანაში არათუ ჩამოუვარდებოდა თათართა დიდ-
ნოინის, ელჩის თუ ბასკაყების ძალადობას, არამედ საეჭვოცაა, რომ
რომელიმე მათგანს ამდენი ჭიკვრავის ჩადენა შეძლებოდა.

ყმაწვილი მეფე კარგად ხედავდა ამას და სძაგდა ფლიდ-
მედროვე, მაგრამ ილხანისა და საჰიბ დივანისაგან ზურგგამაგრე-
ბულ მანკაბერდელს აშკარად ვერ შეეგებებოდა. მედროვის მძლავ-
რობას მხოლოდ სიკვდილმა მოუღო ბოლო.

დემეტრე მეფე ყოველი ღონით იღვწოდა შინა და გარეპოლი-
ტიკურა ურთიერთობის მძიმე რკალის გასარღვევად. მან იცოდა,
რომ წარმატების საფუძველი ამჟერად ილხანთან კარგი ურთიერ-
ობის დამყარება იყო. ამით იყო გაპირობებული ის მამაცობა.
რომელსაც მეფე მისრელთა, თუ ილხანის სახე მტრებთან ბრძოლა-
ში იჩენდა⁴.

ამავე თვალსაზრისით იყო წაყარანხევი ილხანის კარზე გავ-
ლენიანი ბულა ჩინგისანგთან დამძახლება. ამ საქმეში მეფეს დიდ-
წინააღმდეგობა შეხვედრია კათალიკოსისაგან, მაგრამ დემეტრემ
კარგად იცოდა რასაც და რისთვისაც აკეთებდა და ამიტომ უკან
აღარ დაუხევიან⁵.

ყოველივე ამას არ შეიძლებოდა დადებითი შედეგები არ
გამოეღო. ბულას მოყვრობა-მფარველობის მეშვეობით მოიპოვა

¹ ჟამთაღწერელი, გვ. 272.

² იქვე.

³ იქვე.

⁴ იქვე, 280 და 281.

⁵ ბულა ჩინგისანგის ვაჟზე დაქორწინებულ მეფის ასულს, როგორც ჟამთაღ-
წერელი გვამცნობს, რუსულანი რქმევია (იქვე), დემეტრე მეფის ასული რუსუ-

დემეტრემ შინაგან რეაქციასთან ბრძოლაში ერთგვარი (თუმცა დროებითი) წარმატება დააბალა ყაენის სიკვდილის შემდეგ (1282 წ. 1 აპრილი)¹ საილხანოში შექმნილ მძიმე პოლიტიკურ სიტუაციებშიც მისივე შემწეობით გაიკვლია გზა.

პირველი რაგის ღონისძიებათა შორის უმთავრესი იყო საღუ-ნის მემკვიდრე ხუტლუბუღლასათვის ათაბაგობის დაკლება და ამ სახელოს მანკაბერდელთა მოსისხარი ორბელთა სახლის პატივად ქცევა².

ყაენის კარზე მეფის მტკიცე პოზიციების პირობებში ხუტლუ-ბუღლას, რა თქმა უნდა, არ შეეძლო სანაცვლო მიეგო დემეტრესა-თვის და იძულებული იყო ერთხანს მოეთმინა.

ბულა ჩინგისანგისავე მეოხებით დაღვა მეფე აჰმად ყაენის მხარეზე და აქტიურად ებრძოდა ახალი ილხანის მტრებს, გილან-სათუ ხორასანში³. და ყაენმაც დაუმაღლა ყოველივე ეს. „პატივი-ცა უყო დიდი და ყოველნი მთავარნი საქართველო-სანი მოსცნა“⁴. იმავე დიდი ნოინისავე წყალობა იყო ისიც, რომ დემეტრემ შეიცვალა პოზიცია და 1284 წელს აჰმადის მეტოქე ძმისწულს, არღუნს მიემხრო. ამ სწორი პოლიტიკური ორიენტა-ციის ნაყოფი კიდევ უფრო დიდი იყო. გარდა იმისა, რომ გამარ-ჯებულმა არღუნმა დემეტრეს „მოსცა ყოველი სამეფო მისი“, ამასთანავე უწყალობა „სახლი ავაგ ათაბაგისა“⁵.

ყაენის კარზე კარგი რეპუტაციის მეოხებითვე გაზაღა მან თა-ვისი სამეფო თათართა მოხელეებისაგან შეუვალი. ამანვე განსაზ-

დანი იხსენიება იერუსალიმის ჯვარის მონასტრის სენაქსარის №№ 65, 131 და 250 აღაპებში (ე. ლ. მ ე ტ რ ე ე ლ ი, მასალები იერუსალიმის ქართული კოლონიის ისტორიისათვის, თბ., 1962, გვ. 85, 91) და ეაჩქორის ტაძრის ეკვტრის წარწერაში (ე. თ ა ყ ა ი შ ვ ი ლ ი, არქეოლოგიური ექსპედიცია — კოლა-ოლ-თისში და ჩანგში 1907 წელს, პარიზი, 1938, გვ. 58). იმ ტრაგიკული ბედის შემდეგ, რომელიც ბუღლასა და მის სახლს ხედა წილად 1289 წლის იანვარ-მარტში, დაქვრივებული ქართველი უფლისწული სამშობლოში დაბრუნებულა და ტაოს ერისთავს თაყა ფანასკერტელს მისთხოვებია (ე. ლ. მ ე ტ რ ე ე ლ ი, დასახ. ნაშრ., გვ. 41, 136-137).

1 რ ა შ ი დ ა დ-დ ი ნ ი, III, გვ. 99.

2 ე ა მ თ ა ღ მ წ ე რ ე ლ ი, გვ. 281.

3 ი ქ ე ე, გვ. 284-285, რ ა შ ი დ ა დ-დ ი ნ ი, III, გვ. 108.

4 ე ა მ თ ა ღ მ წ ე რ ე ლ ი, გვ. 285.

5 ი ქ ე ე.

ღერა შინასამეურნეო და აღმშენებლობითი საქმიანობა: „აღაშენა ქუეყანანი მოკრებულნი... აღაშენა პალატასა შინა მონასტერი, ისანთა, საყოფელად მეტეხთა ღმრთისმშობელისა“¹ და ა. შ.

ღემეტრე მეფე გარეპოლიტიკური საკითხების მოწესრიგებისთვისაც ენერგიულად ზრუნავდა. ტრაპიზონის საკეისროსთან მკიდრო ურთიერთობას ისახავდა მიზნად, მაგალითად, კონსტანტინე დიკომენის ასულის გადედოფლება თბილისში².

მეფე განსაკუთრებულ ყურადღებას აქცევდა მესხეთის სახასოსაც და მის შემოპტკიცებას ლაშობდა. იმ პერიოდში, როცა ღემეტრეს უხდებოდა მოღვაწეობა, მესხეთის მთავართან ისევე მოყვრობით თუ ფაქტობოდა რასმე მეფე, თორემ სხვა გზა დასშული იყო. აშკარაა ამ მიზნით იყო გაპირობებული მეფის დაქორწინება ბექა ჭაყელის ასულ ნათელაზე³.

მაგრამ ყველაფერი ეს მაინც მცირე და მხოლოდ დროებითა წარმატებანი იყო. მას მტკიცე საფუძელი არც ქვეყნის შიგნით გააჩნდა და არც გარეთ. პირველი მთავარ-ერისთავთა მძლავრობას გულიანხმოვს, რომელთა გასატეხად ამ დროს მეფეს სერიოზულ ღონისძიებათა გატარების ძალა არ შესწევდა, ხოლო უკანასკნელი—საილხანოში გამეფებულ აშლილობას. ასეთ ვითარებაში არც ბულა ჩინგისანგის პოზიცია იყო მყარი და არც მისგან დამოკიდებული ქართველთა მეფისა.

ბულა ნოინის განდიდება ბევრს შემურდა. ყველაზე აქტიურები იყვნენ დიდმოხელენი: სულტანი ზიუდეჩი. ტუგანი და თოღაჩარი. ისინი ყოველ ხელსაყრელ მომენტში აბეზლებდნენ ჩინგისანგს არღუნის წინაშე, მაგრამ საპიზდივნის დიდი დამსახურებისა და მისი ერთგულება-კეთილსინდისიერებაში ექვეის უქონლობის გამო, არღუნი ამაებს ყურს არ უგდებდა.

ბულას მტრები მაინც არ ცხრებოდნენ და დაჟინებით განაგრძობდნენ ჩინგისანგისა და მისი დასის წინააღმდეგ ბრძოლას. მათ იერიში მიიტანეს საპიზდივნის ძმაზე, არუქზე, რომელიც ბაღდადის ამირა იყო და იმდენი აბეზლეს ყაენთან, რომ არღუნმა მისი გადაყენება ბრძანა⁴. ამან გამარჯვების რწმენა შეჰმატა ბულას მტრებს

¹ უ ა მ თ ა ღ მ წ ე რ ე ლ ი, 272.

² ი ქ ე ე, გვ. 274.

³ ი ქ ე ე, გვ. 286.

⁴ რ ა შ ი დ ა ღ-ღ ი ნ ი, III, გვ. 121.

და მათთაც უფრო გაბედული მოქმედება იწყეს. ამ დროს ბულა ავად იყო. განკურნებული საჰიბლივანი არლუნმა ძველებური თავაზიანობით მიიღო, მაგრამ რამდენადმე შეუმცირა განსაგებელი და საქმეში მოსისხარი თოღაჩარი შეუზიარა¹. ეს ძალიან ეწყინა ჩინგსანგს და არლუნის დამხობის თადარიგს შეუდგა. საჰიბლივანმა ჯეზი უფლისწულ ჯუშკაშზე აიღო და აუწყა კიდევ თვისი განზრახვა. უნებისყოფა ჯუშკაში შეშინდა და ყველაფერი ეს არლუნს მოახსენა. აღშფოთებულმა ყაენმა მისი შეპყრობა ბრძანა. ბულას მტრები მაშინვე დაეცნენ მის ბანაკს და შეკრეს მტკვრის პირი (მულანში)². ჩინგსანგი შინ არ დაუხვდათ, ღამით გაქცეულიყო ოლჯათ-ხათუნთან, შეფარების მიზნით, მაგრამ დედოფალმა არ მიიღო. უკან მობრუნებული ბულა ამირა ზენგიმ შეიტარა, მაგრამ შემდეგ შეშინდა და მდევრებს მისი ადგილსამყოფელი მიასწავლა³.

არლუნმა მისი ჰიკვდილით დასჯა ბრძანა. განაჩენი სისრულეში ჯუშკაშმა მოიყვანა. ეს იყო ჰიჯრის 687 წლის ზი-ლ-ხიჯეს თვის 21-ს (1289 წლის 16 იანვარს).

ყველა ის, ვინც იმ სიაში მოხვდა, რომელიც ჯუშკაშის მოთხოვნით ბულამ შეადგინა, სიკვდილით დასაჯეს, იგივე ბედი გაუზიარეს ბულას შვილებმა: აბაჩიმ, მელიქიმ, თარხან-თემურმა, ყურლუთ-თემურმა და ძმამ, არუქმა⁴. მოუკითხავი არც ქართველთა მეფე დარჩენიათ.

დემეტრე საგონებელში ჩავარდა. არ იცოდა რა ექნა: განმდგარიყო, თუ ყაენს ხლებოდა ურდოში. მაგრამ მალე, როგორც ჩანს, პირველი უარუყვია; ამის საფუძველს, ეტყობა, დემეტრეს აძლევდა როგორც ქვეყნის არახელსაყრელი შინაპოლიტიკური მდგომარეობა, ისე უხეირო საერთაშორისო სიტუაცია⁵. ამის გამო მეფემ ისევ ზეორე გზა აირჩია. მაგრამ თავისი გადაწყვეტილებით მაინც არ დაკმაყოფილდა და საერო და საეკლესიო დიდუკეთების თათბირი შეჰყარა. თათბირს პირველად უარუყვია მეფის არჩევანი და მთიულეთში ან დასავლეთ საქართველოში გახიზვნა ურჩევია⁶.

1 რაშიდ ად-დინი, III, გვ. 122.

2 იქვე, გვ. 123.

3 იქვე, გვ. 123-124.

4 იქვე.

5 ეამთალმწერელი, გვ. 287.

6 ნ. ბერძენიშვილი. თათართა ბატონობის ხანა, გვ. 23.

ჩვენი აზრით, ეს თათბირის მთელი შემადგენლობის („კათალიკოსთა და ეპისკოპოსთა და მოძღვართა და მთავართა“¹) საერთო რჩევა კი არ იყო, როგორც ამას ქამთალმწერელი ირწმუნება, არამედ იმ ნაწილისაგან შემდგინარეობდა, რომელიც მეფეს ერთგულებდა, თათბირი კი, რომელიც ამ საკითხს იხილავდა, მარტო ასეთებისაგან როდღი შედგებოდა.

არც ისეთი მტკიცებაა მართებული, რომ თითქოს მეფეს წინასწარ ჰქონდა გათვალისწინებული ის ტრაგიკული ბედი, რომელიც ურდოში წასვლას მოჰყვებოდა, მაგრამ თუ თავს მაინც ილუპავდა, ქვეყნის აოხრება აშინებდა. ასეთი აზრია გატარებული მეფის მიერ თათბირზე წარმოთქმულ სიტყვაში². რამდენად ზუსტადაა დაცული ამ სიტყვის შინაარსი ქამთალმწერელთან, ძნელი სათქმელია, მაგრამ მასში რომ მეფის გადაწყვეტილება შეფერადებულია, ურდოში დემეტრეს შვილის თანხლებით გამგზავრებათაც დასტურდება. ეს, მკუფის, როგორც ქამთალმწერელივე მიუთითებს, იმისათვის გაუკეთებია, „რომელ უეჭველ იქმნას ყაენი, და ჰგონოს ერთგულება მისი“³. აქედან ნათლად ჩანს, რომ დემეტრე ილხანთან თავის მართლებას აპირებდა და არა სიკვდილს. მაგრამ აქ შინაური მტერი გადუღდა წინ, რომელმაც საილხანოვს ლიხთიქითურ პოლიტიკაზე დაყრდნობით დალუპა კიდევ იგი.

მეფეს სასიკვდილო განაჩენი მოახსენეს. იგი ატირდა და ამ განაჩენის მთავარ შემოქმედს შველა სთხოვა. „რქუა მეფემან (ტუტლუბულას): „უკეთუ ძალგიძს ყაენს წინაშე შემეწიე სიკუდილსა ამას შინა“⁴.

ესეც იმას მოწმობს, რომ მეფე ურდოში სიკვდილით დასჯას

¹ ქამთალმწერელი, გვ. 288.

² იქვე, ქამთალმწერლისებურად განიხილავდნენ ამ საკითხს ვახუშტი ბაკრატიონი (საქართველოს ისტორია, I, გვ. 257—258), ივ. ჯავახიშვილი (ქართველი ერის ისტორია, III, გვ. 229—230) და სხვ. სიკვდილთან შერიგბულად გვიხატავს ურდოში მიმავალ მეფეს ილია ჭავჭავაძის პოემა „ღმიტრი თავდადებული“, რომელიც ერის საერთო მოქმედების თეორიაზე აგებული თხზულებაა და აქტიურად ეხმაურებოდა გვიანდელ თერგდალეულთა ეროვნულ-გამათვისუფლებელი ბრძოლის პროგრამას.

³ ქამთალმწერელი, გვ. 289.

⁴ იქვე, გვ. 291.

არ მოელოდა, მაგრამ გადარჩენის ყოველი სასო უკვე წარკვეთილი იყო და იძულებული შეიქნა ჯალათისათვის „წარეპყრა ქედი“¹. ეს იყო 1289 წლის 12 მარტს.

თ ა ვ ი XIII

აჯანყება

აღმოსავლეთ საქართველოში

მიწიამფლობელობის განვითარებული ფორმების მიღება, ცვლილებები მმართველობის სისტემაში (ვაზირის ინსტიტუტის აღდგენა), ისლამის სახელმწიფო რელიგიად გამოცხადება და სხვა ღონისძიებანი, რომლებიც XIII საუკუნის მიწურულში განხორციელდა საილხანოში, იმის მოწმობა იყო, რომ კულტურულ დაპყრობილთან მეტოქეობაში დამარცხებული „თათრობა“ გზას უთმობდა განვითარებულს.

ახალი ვითარება, კერძოდ, ისლამის შემოსვლა, უმაღლესე აისახა სახელმწიფო პოლიტიკაში. თუ მანამდე თათრები ქრისტიანობისადმი ლოიალურად იყვნენ განწყობილნი, ამიერიდან საილხანოში მწვავე ანტიქრისტიანულმა ტენდენციამ მოიღვა ფეხი. ამ მდგომარეობამ საკმაოდ ძლიერად წარმოაჩინა თავი ყაზანის ილხანობის პირველსავე წლებში.

საილხანოს კარზე დიდი გავლენის მქონე ნავროზ ნოინს, რომლის მეცადინეობითაც გამაჰმადიანდა ყაზანი, როგორც ქამთალმწერელი გვამცნობს, საქართველოში წარმოუგზავნია „კაცი ერთი

¹ ს ტ ე ფ ა ნ ო ს ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ი აქ მხოლოდ წელს (სომხ. 739) ასახელებს *Histoire de la Siunie par Stephanos Orbelin*ს, სონსურიდან თარგმნა და კომენტარით გამოსცა მ. ბროსემ, სპბ, 1864, გვ. 240, ქართულ ვერსიაში — ჩსპთ, გვ. 83). ამ თარიღსთვის ჩვენებით ავიწროებს რ ა შ ი დ ა დ-დ ი ნ ი, რომელიც ბუღას თანაგანმზრახთა დასჯის დამთავრებას პიჯრის 688 წლის საფარის მიწურულში მიუთითებს, რაც ჩვენი წელსათვალავის მარტს შეესატყვისება (ტ. III, გვ. 125). მარტშივე „წმინდათა მარხვათა“ მესამე შაბათს უჩვენებს მეფის სიკვდილს ქ ა მ თ ა ლ მ წ ე რ ე ლ ი ც (გვ. 291). ამ მონაცემების მიხედვით, ვ ა ხ უ შ ტ ი მ აქ მართებულად მიუთითა 12 მარტი (ვ ა ხ უ შ ტ ი, საქართველოს ისტორია, ტ. I, 259).

უკეთური, ნათესავი მისი, რათა მოაოჭრნეს ეკლესიანი ყოველსა საქართველოსა: პირველად მოაოჭროს საყოფელი ყოვლად-წმიდისა ვარძიისა ღმრთიამშობელისა საყდარი“¹. ამას გარდა ნავროზის წარმოგზავნილთა მიზანი ყოფილა, აგრეთვე, საქართველოს ეკლესია-მონასტრების გაძარცვა. განსაკუთრებით დიდ იმედებს ამყარებდა თურმე ნავროზი ვარძიანზე, სადაც „პგონებდა უზომოსა სიმდიდრესა, ოქროსა და ვერცხლსა, თუალთა და მარგალიტთა პატიოსანთა მრავალთა...“².

რა თქმა უნდა, შემოსავალშემცირებულ საილხანოს მმართველ წრეებს ქრისტიანული ეკლესია-მონასტრების სიმდიდრეთა დაუფლების დიდი სურვილიც ექნებოდათ, მაგრამ მთავარი აქ მაინც ქრისტიანობის, როგორც ქართველთა ერთ-ერთი მთავარი იდეური საყრდენის, წინააღმდეგ ბრძოლა იყო. საილხანო კარის ამ ახალ პოლიტიკას არ შეიძლება თავისი წვლილი არ შეეტანა ქართველი ხალხის ანტითათრულ ვნებათა ღელვის გაღვივებაში.

აჯანყებას ბევრი სხვა მიზეზებიც ჰქონდა, პირველ რიგში უნდა აღინიშნოს თათრული საგადასახადო სისტემა, რომელიც დიდ ზიანად აჩნდა ამ დროს საქართველოს. 70-იან წლებში ჩატაობულმა აღწერამ, რომ ქვეყნის „უმრავლესთა“ მოოხრება დაადგინა, ამის ერთ-ერთი მთავარი მიზეზი სწორედ უცხოურ საგადასახადო სისტემა იყო.

დიდ უკმაყოფილებას იწვევდა მოიჯარადრეთა პარპაშიც. 80-იან წლებში თუ ბასკაკობას საქართველოში ფრთები შეეკეცილა ჰქონდა, ჩინგისანგის დაღუპვის შემდეგ მოიჯარადრეებისათვის გზის შეკვრა საილხანოს კარზე მფარველმოკლებულ დავით მეფეს აღარ შეეძლო და იბინიც აოხრებდნენ ქვეყანას.

ადვილი ასატანი არც თათართაგან მხარპიციემული გადამთილების თარეში იყო. ეს მოვლენა, როგორც სწორად მიუთითებს ჟამთაღმწერელი, მართლაც „იყო კირი დიდი მკვდრთა ქართლისათა“³.

ქართველი ფეოდალები ენერგიულად ებრძოდნენ ახალ საშინელებას დაა ზოგჯერ წარმატებოდაც, მაგრამ, ვიდრე ჩრდილო კავკასიელებს მხარს უჭერდა საილხანო კარი, მანამ ამ პრობლემის

¹ ჟამთაღმწერელი, გვ. 300.

² იქვე.

³ იქვე, გვ. 316

მოგვარება არ ხერხდებოდა. ესეც ილხანის ხელისუფლებისადმი უკმაყოფილების მნიშვნელოვანი წყარო იყო.

ასეთი მდგომარეობა იყო აღმ. საქართველოში, როცა ურდო-
დან ყაენმა მოცქეულა მოვიდა და დავით მეფეს ყაზანის მიხმობა
აუწყა. მეფე სწრაფად გაემგზავრა, მაგრამ გზაში ყოყმანი შექ-
ნია, რამდენიმე ხანს შეჩერებულა ჰერეთში და თათბირი გაუმარ-
თავს.

უამთაღმწერლის მტკიცებით, „დაუმტკიცეს ვაზირთა წასვლა“-
ყოვლად შეუძლებელია ეს საკითხი ასე ერთხმად გადაწყვეტილ-
ყო. ჯერ ერთი, ასეთი რამ დემეტრეს დროსაც არ მომხდარა, რო-
დესაც ურდოში წასული მეფის სიკვდილით დასჯის პრეცედენტი
არ არსებობდა. ახლა კი, როცა მეფის მამის ტრაგიკული აღსას-
რულიდან არცთუ ისე დიდი დრო გასულიყო, ძნელი სარწმუნოა,
რომ ყველას ერთხმად ერჩია დავითისათვის ყაზან ყაენთან გამგ-
ზავრება, თუკი ეს საბჭო მთლად კახეთ-ჰერეთის იმ „ჩინგიზთ“
(ილხანების) მომდგმური ერისთავებისაგან არ შედგებოდა, რომელ-
თა სისხლიც მოგვიანებით გიორგი ბრწყინვალემ დაღვარა.

შეუძლებელია თათბირს ყურადღება არ მიექცია იმ გარემოე-
ბისათვის, რომ დავით მეფე სიკვდილით დასჯილი თუქალ ნოინის
მომდგმური და თანაგამზრახი იყო², რომელსაც ყაზანი, უეჭველია,
არ შეუენდობდა.

უამთაღმწერელი აქ აშკარად ტენდენციურია და წინასწარი
გეგმით ასწორებს ფაქტებს. იგი ყოველი ძალით ცდილობს თავ-
წაგებული მეფის განდიდებას. დემეტრეს ურდოში გამგზავრებას
დარბაზი ცივი უარით შეხვდა, მაგრამ მაინც წავიდა. მის შემკვიდ-
რეს ერთხმად ურჩიეს წასვლა, მაგრამ ვერ გაბედა, რაღვან „აქუმ-
და შიში თათართა ყაენის ხილვისა“³.

აქედან ამოდიოდა ნ. ურბნელი, როცა დავით მერვეს „მშიშა-
რა მეფეს“ უწოდებდა⁴. უამთაღმწერლის გავლენას აქ ვერც ივანე
ჯავახიშვილი ასცდია: დავითის მშიშარა ხასიათის გამო „საქართვე-
ლოში ყველას საშუალება ჰქონდა დარწმუნებულიყო, თუ რაოდე-

1 უამთაღმწერელი, გვ. 302.

2 იქვე, გვ. 299.

3 იქვე, გვ. 302.

4 ნ. ურბნელი, გიორგი ბრწყინვალე, მეფე საქართველოსი, ტფ., 1887,

ნი განსხვავება იყო ხალხისა და ქვეყნის უვნებლად გადარჩევისათვის მზრუნველს დემეტრე II თავდადებულსა და მის შვილს დავით VI შორის, რომელმაც თავისი თავის გადარჩენას მრავალი უდანაშაულო ხალხის სიცოცხლე ანაცვალა და ქვეყანა მონღოლების გასანადგურებლად აქცია¹.

რა თქმა უნდა, ეს აჯანყება მართოდენ მეფის გადარჩენას არ ისახავდა მიზნად, მას უფრო დიდი პოლიტიკური ამოცანების გადაწყვეტა სწავდა. დავითი მართლაც აჯანყების მიერ შეშინებული და მთიულეთს „დამალული“ ხელმძღვანელი როდი იყო, როგორც ამას ზოგიერთი ისტორიკოსი გვიხატავს², იგი არსებული საშინაო და საგარეო პირობების შესაბამისად ძალიან აქტიურად მოქმედებდა, მაგრამ, სამწუხაროდ, იმ დიდი საქმის საპოლონ გადაწყვეტისათვის, რომელსაც აჯანყებულნი ესწრაფვოდნენ, მასთან ნიადაგი მომზადებული არ იყო. მიუხედავად ამისა, თათართა წინააღმდეგ ამ ყველაზე ხანგრძლივმა და მდგრადმა აჯანყებამ ლიხთამერში მნიშვნელოვანი როლი შეასრულა.

აჯანყებას შიდა ქართლის, მთიანეთისა და სხვა მხარეთა მოსახლეობის უდიდესი ნაწილი უჭერდა მხარს.

რა თქმა უნდა, აჯანყებულთა ძალები გაცილებით უფრო დიდი იქნებოდა, რომ თათრებს გამდგარი მეფისათვის ქვემო ქართლი და საათაბაგო (სომხეთში) არ ჩამოეგლიჯათ და სხვა მეფისათვის არ გადაეცათ.

როდის განუღმა მეფე ყაენს, ამაზე პირდაპირი ჩვენება არ გავაჩნია. არაპირდაპირი მონაცემებით კი ეს ფაქტი 1297 წლის ნოემბრის დაპყვითის უკვე მომხდარია. ეს ამბავი ბაქოს საზამთრო რეზიდენციისაკენ მიმავალ ილხანს გზაში შეუტყვია 7 ნოემბრის ახლო ხანებში (შვიდში ის თავრიზიდან გავიდა)³.

აჯანყების აღმოსაფხვრელად ყაენმა მაშინვე აუჩინა საქართველოსკენ ხუტლუშა ნოინი, რომელიც უფლანუელ ვახტანგის თანხლებით მალევე დაბრუნდა (ბაქოშივე ჩამდგნომე დღის სავალზე დაეწია ილხანს⁴. ნოინი ამ დროს თბილისში არ უნდა მოსული-

1 ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, III, გვ. 252.

2 ნ. ურბნელი, დასახ. ნაშრ., გვ. 55.

3 რაშიდ ად-დინი, III, გვ. 182.

4 იქვე.

ყო და თითქოს გზიდანვე დაბრუნებულა). ამას გვაფიქრებინებს ქამთაღმწერლის ცნობა, რომლის მიხედვითაც, ვახტანგ ბატონიშვილი აჯანყების დაწყებისთანავე ძმას ოქროს ჯარდოში წარუვლენია ელჩად¹. ჩანს, უფლისწული დარუბანდით მიემგზავრებოდა და, შესაძლოა, გზაშივე შეეცარა ხუტლუშა ნოინს. მართალია, ჩრდილო ულუსთან საქართველოს ბევრი საუღელტეხილო გზა აკავშირებდა, მაგრამ ჯგვიან შემოდგომაზე, როცა ვახტანგს თეთრულუსის ყაენთან მოციქულობა მიენდო, ეს გზები ჩაკეტილი უნდა ყოფილიყო. ამას უნდა განვიპირობებინა მეფის ელჩის კასპიისპირეთით გამგზავრება.

ნოინმა უფლისწულთან, როგორც ჩანს, მალე გამონახა საერთო ენა და გამეფების დაპირებით ილხანთან მიიყვანა. გახარებულმა ყაზანმა მეფობაც უბოძა ვახტანგს და უხვდაც დაასაჩუქრა დიდი წყალობა მიაგო ხუტლუშასაც და ორივენი სწრაფად გამოისტუმრა საქართველოსაკენ².

უფლისწულის მტრის სამსახურში ჩადგომა დიდად ენებდა აჯანყებულ მეფეს. თათართა ხელისუფლება ამიტომაც ჩქარობდა ბატონიშვილის გამეფებასაც. ამ მომენტისა და იმ მონაცემების გათვალისწინებით, რომელიც სპარსულ და ქართულ წყაროებს დაუყავთ, ვახტანგის მეფედ კურთხევა იმავე წლის მიწურულშივე უნდა მომხდარიყო³.

ამას ვახტანგ მესამის ერთი ვერცხლის მონეტაც ეხმაურება, რომელიც ჰიჯრის 698 (1298—1299 წწ.) წელსაა მოჭრილი⁴.

1299 წელს თათრებმა დავით მეფეს უმცროსი ძმაც დაუპირისპირეს⁵.

აჯანყებულთა წინააღმდეგ აქტიურად იბრძოდნენ სამცხელები, თორელები, თმოგველები და ქსნის ხეობაც⁶.

მთიულეთში გამართულ ბრძოლებში თათართა ერთ-ერთი შეწინავე სწორედ შალვა ქვენიფნეველი იყო.

¹ ქამთაღმწერელი, გვ. 302.

² რაშიდ ად-დინი, III, გვ. 182.

³ იქვე, ქამთაღმწერელი, გვ. 302.

⁴ თ. ლომოური, დავით VII და ვახტანგ III ფულები, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე, ტ. XV — ნ, თბ., 1948, გვ. 75.

⁵ ქამთაღმწერელი, გვ. 304.

⁶ იქვე, გვ. 305—306.

„ძეგლი ერისთავთას“ ავტორი სიამაყით აღნიშნავს მისი ერისთავის ბრძოლას ხადას და კვეხნით ამბობს, რომ მან „ერთი დღესა აიღო ცხრა ციხე და დაარღვა“¹.

ქსნის ერისთავი თათრებთან ერთად ასეთივე შემართებით არბევდა დვალთა ხეევებსაც. მტერს მედგრად დახვედრიან „შავი დვალები“, მაგრამ მოწინააღმდეგის გამკლავების ძალა არ ეყოთ და ყველანი ბრძოლის ველზე დაიხოცნენ. „ერთიცა მათგანიც ველარა წავიდა“ — ირწმუნება „ძეგლი ერისთავთა“².

შალვა ქვენიფნეველის ლაშქარმა და თათრებმა ერთიანი ძალით „მოსწუნეს და მოაოკრნეს ყოველნი ქვენი დვალეთისანი და შემუსრნეს და დაარღვნეს ყოველნი ციხენი თრუსუთა აჩაბეთამდის“³.

ქსნის ერისთავს აჯანყებულთა წინააღმდეგ ბრძოლაში არც ოსთა მთავარი ბაყათარი უდებდა ტოლს, ქვენიფნეველთან ერთად ისიც დამსჯელი ლაშქრის მეწინავე იყო⁴. ბაყათარი უფრო ენერგიულად უტევდა მეფეს შიდა ქართლსა და თრიალეთში (სადაც დავითი ზამთრობით ჩამოდიოდა) და მის ერთგულთ „განასხმიდა მამულისაგან“⁵. მაგრამ ბაყათარი უფრო თავისთვის ზრუნავდა, ვიდრე მოკავშირისათვის. ყოველივე ეს დიდად უშლიდა ხელს აჯანყების წარმატებას. თათართა წინააღმდეგ ერთიანი ფრონტით გამოსვლის ნაცვლად, მეფე შინაფეოდალურ ომში გაიხლართა და იძულებული შეიქნა მოღალატე ქსნის ერისთავისა და გადამთიელთა ალაგმვაზე ეზრუნა.

„ძეგლი ერისთავთას“ ცნობით, „მეფემან დავით შეკრიბა ყოველი ლაშქარი თვისი და თათარნი შირვანელნი და ყოველნი მყოფნი კახეთს და მუხრანს, და მოადგა ცხრასავე ქვეა შალვაჲს საერისთავოსა და ჩამოახსნა დვალნი და კადელ-ცხავატელნი და ყოველნი მთიულნი ქუეყმონი და დაწუეს და მოაოკრეს ყოველი ცხრაზმის კევი გარეშე ციხეთა, და ციხეთა კბრძოდეს ქუენიფნევეს. ქარჩოხს. ჭოლოთს და ისროლს, არამედ

¹ „ძეგლი ერისთავთა“, შ. მესხიას გამოცემა, მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაქ. 30, თბ., 1954, გვ. 347.

² იქვე, გვ. 348.

³ იქვე.

⁴ „ქამთალმწერელი“, გვ. 305.

⁵ იქვე, გვ. 316.

ვერ აიხუნეს და შვდ წელ განგრძელდა პომი მათი. ხოლო ციხოსანთა ესეოდენ შესჭირდა და იწყებს ჭამად ლუედისა¹.

მეფის ლაშქრის მოძალებით შეწუხებულმა მოღალატე ქსნის ერისთავმა ქართლის ერისთავის მეშვეობით ერთი პირობა ზავი შეკრა დავითთან და თავზე ნაცარიც კი წაიყარა², მაგრამ შემდეგ, როგორც ჩანს, კვლავ ძველ გზას დაადგა³.

აჯანყებულთა დიდი ძალა და ენერგია ემსხვერპლა ბაყათარ მთავრის წინააღმდეგ ბრძოლასაც.

დავითმა 15 ათასი მეომრით გაილაშქრა „დიდი ჭირის“ დამსადგურებელთა წინააღმდეგ. პირველ ხანებში წარმატება მეფის ლაშქარს ხვდა და მტრები „რომელნიმე ქალაქსა ეწივნეს, და ზოგნი მტკვრის პირით ივლტოდეს“⁴. მაგრამ შემდეგ ბაყათარს მიუშველნენ ილხანის მიმდგური ძალები და დავითის ლაშქარიც იძულებული შეიქნა უკუქცეულიყო. მთიელები და ვახტანგ მეფის ჯარები დადევნებიან გაქცეულებს და მრავალი დაუხოციან. „არა თუ ვახტანგ მტერი იყო ძმისა, — დასძენს ისტორიკოსი, — არამედ თათართა შიშითა იძულებით შეება“⁵.

მიუხედავად უზუსტობისა, ეს ცნობა ძლიერ საინტერესოა. ვახტანგ მეფეს და ქართველ ფეოდალებს დავით მეფის ლაშქართან შებმის სურვილი მართლაც არ უნდა ჰქონოდათ. და ეს იპიტომ კი არა, რაკი დავითი და ვახტანგი ძმები იყვნენ და ძმობა ამის ზნეობრივ საფუძველს არ იძლეოდა, არამედ მთავარი აქ იყო ვახტანგ მეფისა და მისი აზნაურებისათვის მახლობელი და ადვილად შესაცნობი ის დიდი მიზანი, რომლის განხორციელებისათვის ახლა დავითი ამდგარიყო, ამიტომ არ სურდა, ალბათ, ძმასთან შებმა ვახტანგს.

დავით მეფე დამარცხდა. ამით გათამამებული ბაყათარი „უმძინვარესად აოქრებდა... ქართლსა“⁶.

ყოველივე ამას ჯერ კიდევ აჯანყების დასაწყისშივე კარგად ითვალისწინებდა დავით მეფე და თავისი საშინაო სისუსტის კომ-

1 ძეგლი ერისთავთა, გვ. 347.

2 ეამთაღმწერელი, გვ. 307.

3 ძეგლი ერისთავთა, გვ. 348.

4 ეამთაღმწერელი, გვ. 316.

5 იქვე, გვ. 317.

6 იქვე.

პენსაციას საგარეო ძალების შემოკრებით და საილხანოს მტრების ამოქმედებით ცდილობდა.

ამიტომ იყო, რომ მეფემ განდგომისთანავე გაგზავნა მოციქული ოქროს ურდოში. როცა ეს ელჩობა ჩაიშალა და მისმა ძმამ ჩრდილოეთის ულუსის გამგებელთან მოციქულობას საილხანოს თათრებთან სამსახური და მეფობა ამჯობინა, მაშინ დავითმა სხვა მისიონი მოუვლინა თოხთას¹, მაგრამ მას ამჯერად საილხანოს წინააღმდეგ გამოსვლა არ შეეძლო, რადგან ძლიერი შინაომით (ნოღაისთან) იყო დაკავებული და ეკონომიურ სიძნელეებსაც განიცდიდა². ჩრდილოეთისა და სამხრეთი ულუსების ურთიერთობა ამ პერიოდში არც ისე დაძაბული იყო, როგორც ადრე. გაიხსნა აბალა ყაენის დროს ჩაექტილი კავკასიის კარები, გაჩაღდა ვაჭრობა და ა. შ.³

ასეთ ვითარებაში, ცხადია, აქტიური მოკავშირის ჩრდილოეთში ძებნის დავით მეფისეულ გეგმას წარმატება არ შეიძლებოდა ქონოდა. ეტყობა, საქართველოში მაინც სჭეროდათ ამ კურსისა და ენერგიულად ცდილობდნენ ოქროს ურდოს ყაენის წაქეზებას. ამის საფუძველს, როგორც ჩანს, იძლეოდა ჩრდილო ულუსში რევან-შიზმის იდეის სიძლიერე. მაგრამ მისწრაფება და რეალური შესაძლებლობა ერმთანეთს არ დაემთხვა. თოხთა კარგად ხედავდა, რომ საილხანოს წინააღმდეგ წარმატებული ბრძოლისათვის აჯანყებული ქართველი მეფის ძალები საკმარისი არ იყო. მოგვიანებით, როცა ოქროს ურდოს და საილხანოს შორის უთანხმოება კვლავ გამწვავდა და საომარი სიტუაცია შეიქმნა, თოხთამ დიდის მონდომებით მოუხმო მისრეთის სულტანს, მაგრამ უშედეგოდ⁴. ჩრდილოეთში წარუმატებელი ცდების შემდეგ აჯანყებულ მეფეს, საილხანოს მეორე დიდი მტრის, ეგვიპტის მამლუქთა ამოძრავება უცდია. დავით მეფის ელჩობას უნდა აჟღისებობდეს ეგვიპტელი მწერლების ალ-მაკრიზის და ალ-აინის თხზულებებში დაცული ცნობა. რომლის მიხედვითაც ქართველი მეფის დესპანი მისრეთის სულტანთან მისულა 1305 წელს (ჰიჯრის 705 წ.)⁵.

¹ ქ ა მ თ ა ღ მ წ ე რ ე ლ ი, გვ. 304.

² Б. Греков и А. Якубовский, Золотая орда, 1937, 65 — 66.

³ В. Тизенгаузен, Сборник материалов, относящихся к истории Золотой орды, Т. I, СПб, 1884, გვ. 435, 513.

⁴ ზ. გოეკოვი და ა. იაკუბოვსკი, დასახ. ნ:შრ., გვ. 67.

⁵ В. Тизенгаузен, заметка Элегальк: шипан о грузинах, გვ. 212

საილხანოს წინააღმდეგ ამხედრების გარდა, დავით მეფე ეგვიპტის სულტანს მიზგითად ქცეული ჯვარის ქართველთა მონასტრის დათმობასაც სთხოვდა. მამლუქთა მბრძანებლის თვალში საქართველოს აჯანყებულ მეფეს, ეტყობა, ისეთი დიდი ფასი ჰქონია ან დროს, რომ ამაზე დათანხმებულა. ეს ღონისძიება რომ დავით მეფემ განახორციელა, ამას მოწმობს ჯვარის მონასტრის სვინაქსრის № 295 ალაპი, რომელშიც ვკითხულობთ: „...წირვ/ა/ა და აღ/ა/პი საუკუნოა დ/ავი/თ მეფეთა მეფის/ა/ა და მეორედ აღმ/ა/შენებელის /ა/ა წმიდისა მონასტრისაა რომელმან საკინოზთ /ა/გ/ა/წ წარტყუშნული მონ/ა/სტერი და ეკლ/ე/სიაა მიზგითად შეც/ა/წ-ლებული ეკლესიადვე სალოცველად შეცვ/ა/ლა და კ/უალა/დ აგონ/ა/თ/ე/ს/ა/ვსა ქ/ა/რთველთ/ა/სა...“¹.

აქ, რა თქმა უნდა, აღნიშნული არ არის, რომ ხსენებული დავითი დემეტრე მეორის ძე იყო, მაგრამ მას აქ ვერც მისი უფროსი თანამედროვე დავით ნარინი შეეცილება და ვერც უმცროსი დავით მეცხრე. ამას ადასტურებს ჯვარის მონასტრის სვინაქსრის სულთა მათიანის პალეოგრაფიული შესწავლის შედეგად მიღებული ქრონოლოგიური დასკვნა და წერილობითი წყაროების ზოგიერთი ცნობა.

პირველი ამ აქტის ზემო ქრონოლოგიურ საზღვარს დებს. ეს ალაპი იმ ტაბულაში (XXXII) ერთიანდება, რომელიც XIV საუკუნის დამდეგზე უწინარეს შეუდგენიათ². ეს გარემოება, ცხადია, გამორიცხავს იმის შესაძლებლობას, რომ აქ დავით IX (1346--1360 წწ.) ვიგულისხმეთ.

„მიზგითად შეცვალებული“ ჯვარის მონასტრის გამომხსენლად ვერც ნარინს მივიჩნევთ, რადგანაც ჯვარი მისი სიკვდილს შემდეგაც „ტყვეობაშია“. ამაზე მიუთითებს ამავე მონასტრის სვინაქსრის ერთი ალაპი (№ 206), რომელიც ვახტანგ მესამისა და მისი თანამეცხედრის მოსახსენიებლადაა გაჩენილი „ოდეს მონასტერი კვ წელსა სპარსთა წაეღო“³. არაბი მწერლის იბნ-კესირას (+ 1373 წ.) მოწმობით, ჯვარის მონასტერი ეგვიპტელებს ბაიბარსის

¹ ელ მ ე ტ რ ე ვ ე ლ ი, მასალები იერუსალიმის ქართველთა კოლონიის ისტორიისათვის, გვ. 106.

² ი ქ ვ ე, გვ. 43.

³ ი ქ ვ ე, გვ. 97—98.

დროს მოუტაცებიათ¹. ამ ქრონოლოგიური ჩარჩოს დავიწროება და ჯვარის მონასტრის „დატყვევების“ თარიღის განსაზღვრა ამ უკანასკნელ ხანს სცადა ელ. მეტრეველმა. მისი აზრით, ზემოხსენებულ ალაპში „კვ წელი.. 1299 წელს უნდა გულისხმობდეს, როდესაც ილხანის ლაშქარმა, რომლის შემადგენლობაში ქართველებიც იყვნენ ვახტანგ მესამის მეთაურობით, იერუსალიმი აიღო. ამის მიხედვით, შეიზ ხიდრის ჯვარის მონასტერი 1273. წელს მიუტაცებია². 1299 წლის ბოლოსა და 1300 წლის დამდეგს, როცა საილხანო-ეგვიპტის ომი მიმდინარეობდა, ჯვარის მონასტერი ჯერ კიდევ „სპარსთა“ ტყვეობიდან დახსნილი არ იყო. ალ-მაკრიზის და ალ-აინის ცნობა, ჰიჭრის 705 წელს ეგვიპტეში ქართველი ელჩების ჩასვლისა, და ჯვარის სვინაქსრის № 295 ალაპი ცხადყოფს, რომ ქართველებისათვის ამ მონასტრის დაბრუნება 1305 წელს მომხდარა³.

ჯვარის დაბრუნებას ეგვიპტელთა „ტყვეობიდან“ და კვლავ ქართული კულტურის კერად ქცევის დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა.

ყაზან ყაენი ბევრს ეცადა, მაგრამ ვერც გამდგარი მეფე ჩაიგდო ხელში და ვერც აჯანყება ჩააქრო. ავადმყოფობის მიუხედავად დავით მეფე მაინც მხნედ იბრძოდა. ამიტომ იყო, რომ ვახტანგ „არა (resp. ვერა) წინაღუდგებოდა ძმას თვსსა დაერთს“ და მიუხედავად ილხანისაგან მთელი ამერიის ხელთდებისა, მხოლოდ თბილისითა და „ყოველი სომხითით“ კმაყოფილდებოდა⁴.

თათრებთან შებმული დავით მერვე ვახტანგის მეფობის დროს არსებითად შიდა ქართლისა და მთიანეთის მეფე იყო. როგორც უამთაღმწერელი გვამცნობს, ის „ზაფხულ მთიულეთს იყვის და ზამთარ ქართლსა“⁵.

აჯანყებული მეფე არ ცხრებოდა და ყოველი ძალით ებრძოდა მტერს.

ყველაფერი ეს მოუთმენელი იყო საილხანო კარისათვის, რომელმაც უკანასკნელად დიდძალი ლაშქრით შეუტია დავითს. მეფემ კარგად შეიცნო, რომ ამოდენა ლაშქრის უკუგდების ძალი

¹ В. Тчз е н га у з е н, *Заметка Элькали кашанди о грузинах*, გვ. 213, სქოლიო.

² ელ. მეტრეველი, *დასახ. ნაშრ.*, გვ. 42.

³ იქვე, გვ. 45.

⁴ უამთაღმწერელი, გვ. 310.

⁵ იქვე, გვ. 316.

არ შესწევდა, ამიტომ დატოვა ბაზალეთი და გველეთის ციხეში გამაგრდა¹.

დამსჯელ ლაშქარს დაუნგრევია მთიანეთის ციხეები. ის ციხე კი, სადაც მეფე იყო გამაგრებული მთავარი ძალებით, ვერ აუღიათ და ზავი შეუთავაზებიათ ოპოტიისათვის. ვახტანგ მეფეს, რომელიც ამ მოლაპარაკებას აწარმოებდა, როგორც ჩანს, ილხანისაგან დავითის შემორიგების ღონისძიება ჰქონდა მინდობილი. აჯანყებულ მეფეს ყველაფერს უნდობდნენ და არც ურდოში წასვლას სთხოვდნენ წინანდებურად. გველეთის ნაცვლად მისთვის „ჯავახეთი და ალასტანი“ მიუციათ და დავითიც იქ დამკვიდრდა².

ამით მას მეფობაზე, რა თქმა უნდა, ხელი არ აუღია. იმ არაპირდაპირი ცნობების მიხედვით, რომელიც „ძეგლი ერისთავთა“ და ჟამთაღმწერლის თხზულებებს დაუცავთ, ეს ფაქტი 1304-1308 წლებს შუა იგულისხმება. ქვემო ქრონოლოგიურ ზღვარს აქ ყაზანის სიკედილი დებს, ხოლო ზემოს—ვახტანგისა. ყაზანი რომ ამ დროს ცოცხალი არ იყო, აჯანყებული მეფის შეწყნარების ხარისხიც ცხადყოფს. მართალია, ეს დავითმა მედგარი ბრძოლით მოიპოვა, მაგრამ ყაზანი ასეთ დათმობაზე მაინც არ წავიდოდა. იგივე აქტი (გველეთის შეთანხმება) იმაზეც კარგად მიუთითებს, რომ ყაზანის მემკვიდრე ილხანი (ოლჯათუ) მის წინამორბედზე უფრო სუსტი იყო.

თ ა ვ ი XIV

ილხანთა ბატონობის დამხობა

საქართველოს გამოხსნისა და მისი ოდინდელი ძლიერების აღდგენისათვის ბრძოლა ღრმად მოფიქრებული გეგმით დაიწყო გიორგი ბრწყინვალემ. უფროსი ძმის ხანგრძლივმა აჯანყებამ კარგად დაანახვა ნიჭიერ მეფეს, რომ ქვეყანას ჯერჯერობით ამ საქმის განხორციელებისათვის არც შინაგანი პირობები გააჩნდა და არც

¹ ძეგლი ერისთავთა, გვ. 347.

² იქვე, გვ. 348.

საგარეო. ასეთ ვითარებაში დროებით დავით მეფის პოლიტიკური კურსის შიგნით იყო აუცილებელი.

აჭანყებამდე ღივი ღონისძიებები იყო გასატარებელი როგორც ქვეყნის შინა, ისე გარეპოლიტიკური ხაზითაც. ორთავე ამოთავანის სათავე ილხანის კარზე იყო და საქმეც ჩქადან უნდა დაწყებულიყო. იქ კი მეფეს სწორედ იმ პოლიტიკით მიესვლებოდა. რომელსაც ის ადგა. აღმოსავლეთ საქართველოს მეფის მორჩილება-ერთგულება ყაენისათვის დიდად ფასეული გარემოება იყო, რასაც კარგად ჰქვარებდა გონიერი ქართველი პოლიტიკოსი და ცდილობდა მთელი სისრულით გამოეყენებინა თავისი მიზნებისათვის.

ყაზან ყაენის წამოწყება ხანიერი ვერ გამოდგა და მალე საილხანოში მომთაბარული არისტოკრატიის რეაქციული ფრთა გაბატონდა. ამ ძალებს ჩობანი მეთაურობდა. გიორგი მეფემ შესანიშნავად შეაფასა ილხანის კარზე მოსული ახალი ძალა და მათთან თანამშრომლობის გზას დაადგა. ჩობანი და გიორგი მეფე ჩქარა შეხმატკბილდნენ. ალ-ომარის (1301—1349 წწ.) ცნობით, ჩობანსა და ქართველ მეფეს შორის გულითადი მეგობრობა სუფევდა¹. რა თქმა უნდა, თათართა პატონობის დამხობის მოწადინე ქართველი მეფე საილხანოს პირველი ვაზირის ნამდვილი მეგობარი ვერ იქნებოდა, მაგრამ რადგან პირველს მეორე აწყობდა და პირიქით, ასეთ ვითარებაში თანამშრომლობის ნიადაგიც არსებობდა.

ამავე მწერლის ჩვენებით, გიორგი მეფე მნიშვნელოვნად საკითხებს ჩობანთან ათანხმებდა, ხოლო გასაჭირის დროს დახმარებისათვის მოუხმობდა². თავის მხრივ ჩობანიც არ თაკილობდა ყურადღელს ნიჭიერი ქართველი მეფის წინადადებას³.

ყურადღებას იქცევს ალ-ომართანვე დაცული ცნობა, რომლის მიხედვითაც თითქმის გიორგი ბრწყინვალეს ჩაუგონებია ჩობანისათვის ქართული ქვეყნების გაერთიანების აზრი. ეს ცნობა ზეპირსაიტყვიერი წარმოშობისაა. ამას მოწმობს გამოთქმა: „ამბობენ“⁴, ჩვენთვის საინტერესო ადგილის ე. ტიზენჰაუზენის რუხული თარ-

¹ В Тизенгаузен, Заметка Александрийца о грузинах, 221; არაბული ტექსტი, გვ. 209.

² იქვე, გვ. 212.

³ იქვე, გვ. 213.

⁴ იქვე.

გმანი ასეთია: «Говорят, что он (Царь Грузии) побуждал Джубину к завладению странами (Грузинскими) и сулил ему за это всевозможных богатств»¹. ივ. ჯავახიშვილი ამ ადგილს განსხვავებულად თარგმნის: მეფე „...ყაენს დამპყრობელობითი პოლიტიკის წარმოებას ურჩევდა და დიდ გამარჯვება-დავლასაც უქადდა თურმე“².

სინამდვილეში, აქ ყაენზე კი არა, ჩობანზეა ლაპარაკი, რომელიც აბუ-საიდის მცირეწლოვანების დროს, საილხანოს ფაქტიური გამგებელი იყო. მეორეც, გიორგი მეფეს სწორედ თავისი ქვეყნის დაშლილობა აწუხებდა და უფრო მის გაერთიანებაზე ოცნებობდა. ვიდრე ყაენის დამპყრობებზე. ამიტომ სთხოვდა დახმარებას ჩობანს.

ეს გარემოება აწყობდა ილხანის კარს (ცხადია, ყაენის კარზე ამის მომხრენიც იქნებოდნენ), მაგრამ ჩობანს (თუ ეს ცნობა მართალია) თათართა ჯარის მონაწილეობა ამ საქმეში მიზანშეწონილად არ უცენია და იგი გიორგი მეფისათვის მიუხდვია. ქართველ-ისტორიკოსის მოწმობით, ყაენის კარიდან გიორგი ბრწყინვალეს „მოსცეს ყოველივე საქართველო და ყოველნი მთავარნი საქართველოსანი“³.

ეს უკანასკნელნი არიან „შვილნი დავით მეფისანი, და მესხნი შვილნი ბექასანი“. მცირე შენიშვნას მხოლოდ პირველი მოიხზოვს. რადგან ამ დროს ორი დავით მეფის შვილები მოღვაწეობდნენ. ერთნი გიორგი მეექვსის უფროსი ძმის ნაშიერნი იყვნენ, ხოლო მეორენი—დავით ნარანისა. აქ, უეჭველია, პირველნი იგულისხმებიან. მაგრამ მთავართა უწინარეს დასახელებული „ყოველი საქართველო“, ცხადია, ლიხთიმერეთის გარეშე არ წარმოიდგინება. მაშასადამე, გიორგი მეფეს ქუთათისის ტახტიც „მოსცეს“.

ეს დიდი წარმატება იყო. მწაშენელოვან მონაპოვარს მოასწავებდა აგრეთვე მეფის მიერ სათათრო ხარკის აკრეფის უფლების მიღებაც.

გიორგი მეფე დიდი წინდახედულობით შეუდგა როგორც შინაპოლიტიკური, ისე გარეპოლიტიკური ურთიერთობის მოწესრიგებას.

1 ვ. ტიზენბაუზენი, დასახ. ნაშრ., გვ. 213.

2 ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, III, გვ. 213.

3 ქართლმცხეთელი, გვ. 285.

ბრწყინვალე პოლიტიკოსი, ერთი მხრივ, თუ საილხანო კარს, ერთგულ ვასალად აჩვენებდა თავს, მეორე მხრით, ირანის თათართა მტრებთან აბამდა კავშირს. ცხოველი პოლიტიკური ურთიერთობა ჰქონდა ეგვიპტის სულთანთან...

მართალია, დავით მეფის მეცადინეობით ქართველებმა დააბრუნეს ჯვარის მონასტერი, მაგრამ როგორც ჩანს, იერუსალიმის კლიტენი შემდეგ იავე ეგვიპტელეში მიუტაცნიათ. „ამას უამსა მოვიდა ამბავი: კლიტენი იერუსალმისანი სპარსთა დაიპყრნესო, და დიდად შეწუხნა მეფე გიორგი. მაშინ წარგზავნა ძე შალვა ერისთავისაჲ, რომელსა ერქვა პიპაჲ... მრავლით ძლუენითა ნისრელისა“—გვამცნობს „ძეგლი ერისთავთა“¹.

რომელ წელს გულისხმობს აქ წყაროს „ამას უამსა“ ან ის „მაშინ“, როცა გიორგი მეფემ (ბრწყინვალემ) წარგზავნა თავისი ელჩობა მისრეთს, აქედან არ ჩანს. არაბული წყაროები გიორგ ბრწყინვალის მიერ ეგვიპტეში გაგზავნილ ორ ელჩობას მიუთითებენ. პირველი ჰიჯრის 716 წელს ჩასულა ეგვიპტეში, ხოლო მეორე — 720-ს².

იერუსალიმის კლიტეთა დაბრუნების მისია პირველ ელჩობას უნდა დაკისრებოდა. ამის მიხედვით მამლუქთაგან იერუსალიმის კლიტეთა მიტაცება 1316 წლის უწინარეს (და ახლო ხანში) არცაა საგულვებელი.

პიპას ელჩობა წარმატებით დასრულდა. მამლუქთა მბრძანებელმა, „ძეგლი ერისთავთას“ ცნობით, „სიხარულით შეიწყნარა ძლუენი იგი (მეფისა) და მისცნა კლიტენი იერუსალმისანი“³.

როგორც იოვანე ვარძიელის ანდერძიდან ჩანს, „იერუსალიმის კლიტენი“ აღდგომის ეკლესიის მთელი კომპლექსის (საკუთრავ აღდგომის, გოლგოთის და ქრისტეს საფლავის ტაძარი) კლიტეება გულისხმობს⁴.

მიზანგამართლებული მეფის მოციქული. რომელსაც ამ დიდმონაპოვართან ერთად ხელთ ჰქონდა სულტნის „იერლაცი შეწყა-

¹ „ძეგლი ერისთავთა“, გვ. 350.

² В. Тизенгаузен, Сб. рик-материалов, относящихся к истории Золотой орды, I, გვ. 170

³ „ძეგლი ერისთავთა“, გვ. 350.

⁴ ელ. მეტრეველი, მასალები იერუსალიმის ქართული კოლონიის ისტორიისათვის, გვ. 47.

ლებისაჲ და აღსრულებიანაჲ ყოვლისა სათხოველისა“, მისრეთიდან იერუსალიმჲ გაემგზავრა. „მოილოცნა წმინდანი ადგილნი... და წამოვიდა მასვე გზასა“¹. ქართველ პოლიტიკოსებს ამ წარმატებით სიხარული მართებდათ და კიდევაც „ფრიად განიხარა გიორგა მეფემან“².

ეგვიპტეში ქართველთა მეფის ელჩობა 1320 წლის მაისშიც ჩასულა. ალ-აინის ცნობით, სხვა სახელმწიფოთა ელჩებთან ერთად სულტანს იგი 28 მაისს მიუღია. ქართველ ელჩებს ალ-მალიქ ნასირ მუჰამედისათვის გადაუციათ მეფის წერილი და საჩუქრები³.

ძღვენ-საჩუქრებს არც მისრეთის მბრძანებელი აკლებდა ქართველთა მეფეს. „მე მახსოვს. — ირწმუნება მწერალი ალ-ომარი, — როცა მეფეს (სულტნის კარიდან) ეგზავნებოდა საჩუქრები, როგორც ქრისტიანთა სამყაროს ერთ უსახელოვანეს მპყრობელს“⁴.

ეს ფაქტი და, ქართველთა მეფისადმი ბიმართვისა და სადღეგრძელოს მაღალფარდოვნება, აშკარად მიუთითებს იმ დიდ პატივისცემაზე, რომელსაც ეგვიპტის მბრძანებელი იჩენდა გიორგი მეექვსისადმი, ცხადია, ეს გარემოება იმ დიდ პოლიტიკურ მნიშვნელობაზე მიუთითებს. რასაც მისრეთის სულტნის კარი ამ პერიოდში ქართველთა მეფეს ანიჭებდა. მართალია, 1317 წელს საილხანოსა და ეგვიპტეს შორის ზავი დაიდო, მაგრამ სულტანი, ეტყობა, ამით კმაყოფილი არ იყო და თათართა მახლობლად ისეთი მოკავშირის შემომტკიცებას ფიქრობდა, როგორიც გიორგი ბრწყინვალე იყო. მაგრამ, როგორც კი საილხანო დაიშალა, საქართველო-ეგვიპტის პოლიტიკური ურთიერთობაც შენეულა და მეფისადმი სულტნის მომართვასაც ძველი ელვარება მოაკლდა⁵.

¹ ძეგლი ერისთავთა. გვ. 350.

გიორგი ბრწყინვალის ელჩი, შალვა ქვენიფნეველის ძე. იხსენიება იერუსალიმის ჭეარის მონასტრის სულთა მატეანის ტიშენდორფისეული ნუსხან № 55 და № 63 აღაპში. როგორც ელ. მეტრეველი მიუთითებს, ეს მოსაზრებლები პიპასათვის (მეორეში ის ცოლთან ერთად იხსენიება) სწორედ ამ დიდი დამსასურებისათვის უნდა გაეწესებინათ (ელ. მეტრეველი. მასალები იერუსალიმის ქართველთა კოლონიის ისტორიისათვის, გამოცემა. გვ. 15: აღაპები, გვ. 74—75)

² იქვე, გვ. 350.

³ В. Тизенгаузен Сборник материалов, относящихся к истории Золотой орды, I, гл. 490.

⁴ В Тизенгаузен, Заметка Элькалькашанди о грузинах, гл. 212.

⁵ იქვე, გვ. 215.

გიორგი ბრწყინვალეს ურთიერთობა ჰქონდა რომის პაპთანაც. საქართველოს სახელგანთქმულ მეფეს რომის ეკლესიის მეთაურადიდი პატივით ეკიდებოდა. ამას ადასტურებს მის ეპისტოლეებში დაცული მეფისადმი მიმართვები: „გიორგის, ქართველთა ბრწყინვალე მეფეს (regi georgianorum illustri)¹ „საქართველოს დიდებულ მეფეს“ (Manivico viro regi Georgie)² და სხვ.

გიორგი ბრწყინვალე შინაპოლიტიკური პრობლემების გადაჭრაზეც ენერგიულად ზრუნავდა. ამ რიგის საკითხებიდან ერთ-ერთი უმთავრესი გადამთიელთა მძლავრობის აღმოფხვრა იყო. ამისათვის კარგი დრო დადგა. აღმოსავლეთ საქართველოს მეფის „ერთგულებას“ ახლა ყაენის კარზე გაცილებით დიდ მნიშვნელობა ანიჭებდნენ, ვიდრე ძველი მოკავშირეებისას. ამიტომ უკანასკნელნი, როგორც ჩანს, მიანებეს მეფეს და გიორგიც ევექთა მათ.

პირველად მეფის ლაშქარი გორს დაეცა. გორის ციხის აღება და მოწინააღმდეგის დაძლევა ფრიად ძნელი საქმე გამოდგა. მაგრამ ხანგრძლივი და მედგარი ბრძოლით („ბრძოდა (მეფე გორთან) სამ წელ“), ქართველთა ლაშქარმა მტრის წინააღმდეგობა გატეხა³.

გორთან ბრძოლაში განსაკუთრებით უსახელებიათ თავი ქსნისხვევლებს. ქსნის ერისთავი „ვირშელი და ლაშქარი მისი,—„ძეგლი ერისთავთას“ მოწმობით,—„უმჯობესს ჰბრძოდა სპისა ყოვლისაგან“, რისთვისაც კიდევ „აქებდეს ქებთა დიდითა“⁴. ქსნის ხეობა ძალიან შეწუხებული იყო მტრისაგან.

„ძეგლი ერისთავთაში“ ამ ბრძოლის მონაწილეთაგან დასახელებული არიან აგრეთვე „მთიულნი არაგვსათა“⁵.

გორის აღების შემდეგ ქართველთა ლაშქარმა ბრძოლა მთაში გადაიტანა, „შევიდა და შემუსრნა კავკასთა შინა მყოფი (მტერი)“⁶. ურჩები გაელიტეს, ხოლო ვინც დამორჩილდა, მელემ „გოხარა“

¹ 1321 წლის 15 ოქტომბრითაა დათარიღებული პაპი იოვანე XXII ეპისტოლე, მ. თაშქარაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 20, ლათ. ტექსტი, გვ. 578.

² 1324 წლით დათარიღებული იმავე პაპის ეპისტოლე (იქვე, გვ. 36, ლათ. ტექსტი, გვ. 578).

³ ძეგლი ერისთავთა, გვ. 359.

⁴ იქვე.

⁵ იქვე.

⁶ ქართლის ცხოვრება, I, მ. ბროსეს გამოცემა, სპ., 1849, გვ. 448.

ჰყუნა ყოველნი იგი¹. ქართულ სოციალურ-პოლიტიკურ სისტემასთან („ქართველობა“) შერიგებული უცხო ელემენტი დროთა ვითარებაში შეეზარდა ახალ ეთნიკურ გარემოს და შევიდა ქართველი ხალხის შემადგენლობაში².

ჩრდილო კავკასიელთა შემდგომი გადმოსვლის აღკვეთის მიზნით, მეფემ მტკიცედ ჩააბნა საუღელტეხილო გზები³.

ამ მოვლენის თარიღი წყაროებს არ დაუცავთ. არაპირდაპირი მონაცემების მიხედვით, საქმის ვითარება ასე წარმოგვიდგება. „ძეგლი ერისთავთაში“ ეს ამბავი პიპა ქსნის ერისთავასშვილის ელჩობას მოსდევს. თუ ამ ელჩობის ჩვენი გაგება სწორია და ამბავის მემკვიდრეული დალაგება ქრონოლოგიურ მომენტსაც შეიცავს, მაშინ ამ ბრძოლას მეფე ეგვიპტეში მეორე ელჩობის წარგზავნის ახლო ხანში უნდა შედგომოდა. რაც შეეხება ამ მოვლენის ზემო ქრონოლოგიურ ზღვარს. ამას გვაპარაუდებინებს მ. ბროსესეულ „ქართლის ცხოვრებაში“ მოცემული ამბების თანმიმდევრობა. ეს ამბავი აქ ჩობანის სიკვდილს (1327 წ.) უსწრებს⁴. გიორგი მეფე, რომ მართლაც ამაზე უწინ უნდა მოეწესრიგებინა ოსთა საკითხი, ამას მის პოლიტიკურ გეგმებზე დაკვირვებაც მოწმობს. 20-იანი წლების მიწურულში ქართველები უკვე საილხანოს უტყევენ. ცხადია, ამ საკითხის მოუგვარებლად სახელოვანი პოლიტიკოსი ასეუ ბრძოლას არ შეუდგებოდა; უფროსი ძმის მწარე გამოცდილება ამ მხრით დიდი გაცვეთილი იყო.

მეფე კარგად ხედავდა, რომ მისი გეგმების განხორციელებას დიდ საფრთხეს უქმნიდა ფეოდალური რეაქცია. გიორგიმ ამ საქმის მოგვარებაც ნიჭიერად შეძლო. მთავარ-ერისთავთა ერთი ნაწილი დაემორჩილა მეფეს, მეორე ნაწილი კი, რომელმაც არ ისურვა დამორჩილება, სადარბაზოდ მიიწვია ცივის (კახეთი) საზავთხულო რეზიდენციაში და „ჩინგიზთ“ მომხრეობის საბაბით გაჟლიტა⁵. პაი ნაცვლად კი „დაადგინა ყოველთა ადგილთა წარჩინებულნი ერის-

¹ ქართლის ცხოვრება, I, მ. ბროსეს გამოცემა, სპბ, 1849, გვ. 448.

² გ. თოგოშვილი, ქართლის ბარში ოსთა ჩამოსახლების ისტორიები. „მაცნე“, № 5, 1964, გვ. 58.

³ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 448.

⁴ იქვე.

⁵ ეამთალმწერელი, გვ. 385.

თავნი თვსნი მორჩილებისანი, და დაიპყრნა ამათ უმეტეს ყოველნი“¹.

„ქართლის ცხოვრების“ ზოგიერთ ნუსხაში (ДТС) მოცემული ჩანართი ამ ამბავს ქუთათისის ტახტის გაუქმების უწინარეს გულისხმობს². „ქართლის ცხოვრების“ მ. ბროსესეულ გამოცემაში კი ცივის სასახლეში მომხდარი ხოცვა-ჟლეტა იმ აზრს მოსდევს, სადაც X ს. საუკუნის 20-იანი წლების მიწურულსა და 30-იან წლებში საილხანოში შექმნილი ვითარება აღწერილი. უფრო მართებული პირველი ჩანს, ამას გვაფიქრებინებს მ. ბროსეს გამოცემული „ქართლის ცხოვრების“ ერთი ცნობა, რომელიც მოდლატე ერისთავთა გაჟლეტას სარგის ჭაყელისათვის ათაბაგობისა და ამირსპასალარობის პატივის მინიჭების სინქრონულ ფაქტად მიიჩნევს („მა შინ მიუბოძა (მეფემ) სარგის ჭაყელსა“ ხსენებული სახელოები³).

სამცხის მთავრის გაათაბაგება 1320 წლის ახლო ხანში იგულისხმება, რადგან ამ დროს გარდაიცვალა ამ ხელის მქონეგელი ზაქარია III მხარგრძელი⁴. გიორგი მეფემაც ათაბაგობას მისამართი შეუტევალა და თავისი დედული სახლის პატივად აქცია. ეს ფაქტი 20-იანი წლების დამდეგს უნდა მომხდარიყო. ამას აპირობებდა როგორც ლიხთიმერეთის შემოერთების, ისე ილხანთა ბატონობისაგან თავდახსნის მეფისეული გეგმა: საილხანოს მოსაზღვრე ჰერეთ-სომხითის თემებში მეფის ორგულ მთავარ-ერისთავთა არსებობის პირობებში გარეშე მტრის წინააღმდეგ ბრძოლა საიმედო არ ჩანდა. ამ დაბრკოლების აღმოფხვრის ერთადერთი გზა ხსენებულ მხარეთა დიდმოხელეების ფიზიკური განადგურება იყო, მოხდა კიდევ ასე.

მალე ქუთათისის ტახტის გაუქმებისათვისაც ხელსაყრელი ამინდი დადგა.

დავით ნარინის სახლში შფოთი და არეულობა იყო. ტახტა „პირმშობებისა ძალითა“ კონსტანტინე დავითის ძეს ეპყრა. მაგრამ მას უმცროსი ძმა არ სცნობდა და რაჭა-არგვეთში განმტკ-

1 ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 448.

2 ჟამთაღმწერელი, გვ. 325.

3 ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 448.

4 ელ. მეტრეველი, მასალები იერუსალიმის ქართული კოლონიის ასტორიისათვის, გვ. 126.

ცებული ებრძოდა¹. უთანხმოება მეფის გარდაცვალებამდე (1327 წ.: გრძელდებოდა, როგორც იქნა მიქელს აუსრულდა ოცნება, გახლა მეფე, მაგრამ ორი წლის მეტი აღარ დახანდა ტახტზე ყოფნა. 1329 წელს მიქელის მემკვიდრეობა მისმა მცირეწლოვანმა ძემ, ბაგრატმა მიიღო.

ხანგრძლივმა შინაბრძოლებმა და შფოთმა დიდი ზიანი მიაყენა ლიხთიქითის ტახტს. ძლიერად შეილახა მისი ავტორიტეტი და გაერთიანების ძალებს ხელსაყრელი ნიადაგი შეუქმნა გაუქმებისათვის. ამ მდგომარეობით კარგად ისარგებლა გიორგი ბრწყინვალემ. ლაშქრით გადავიდა ლიხთიმერეთში და ადვილად მიაღწია მიზანს. იმერ-ამერის დარღვეული ერთიანობის აღდგენა პროგრესის ძალთა დიდი გამარჯვება იყო.

ამის შემდეგ ჯერი სამცხეზე მიდგა. მეფემ ამ მიმართულებით ჯერ კიდევ 20-იან წლებში გაატარა მნიშვნელოვანი ღონისძიება, გაათავაზა და დაიხლოვა თავისი ბიძა, სარგის მეორე. მაგრამ ეს მაინც არ აკმაყოფილებდა მას და სამცხის გამგებლის ხასობამდელ დამოკიდებულებაში მოქცევას ესწრაფვოდა. ამის საშუალებაც მალე მოეცა. 1334 წელს სარგის მეორე გარდაიცვალა. მისი მემკვიდრე თვით მეფემ „დანვა“ გამგებლად და სამცხე შემოიპოვით².

ამასობაში შინაურ სიძნელებში გახლართულ საილხანოს გარეპოლიტიკური გართულებაც დაერთო. ოქროს ურდოს მბრძანებელი უზბეკ ყაენი საილხანოზე წამოვიდა. აბუ-საიდი მის დასახვედრად გავიდა და კარგა ხანს ელოდებოდა მტერს. მაგრამ მის მოსვლამდე გარდაიცვალა ყარაბაღში 1235 წლის 30 დეკემბერს.

აბუ-საიდის გარდაცვალებისთანავე ქვეყანა არნახულმა არეულობამ და შფოთმა მოიცვა. განსვენებული ილხანის უშვილობის გამო ყაენის ტახტისათვის დიდი ცილობა ატყდა. ამ ბრძოლიდან საბოლოოდ გამარჯვებული გამოვიდა თულის შორეული შთამომავალი არფა-ხანი, რომელიც მაშინვე დაიძრა უზბეკის წინააღმდეგ და აიძულა მოწინააღმდეგე უქუქცეულიყო³. ახალი ილხანი გამდგარი ამირების დამორჩილებას შეუდგა, მაგრამ მთელი იმ მიწა-

¹ ე ა მ თ ა ლ მ წ ე რ ე ლ ი, გვ. 296.

² ე ა ხ უ შ ტ ი, საქართველოს ისტორია, I, გვ. 278; მისივე, საქართველო¹, ცხოვრება, მ. კიკინაძის გამოცემა, თბილისი, 1913, გვ. 361;

³ B. Spuler Die Mongolen in Iran, Berlin, 1955, გვ. 228.

წყლის შენობებზე, რომელიც მისი წინამორბედის ხელისუფლებაზე ექვემდებარებოდა, მაინც ვერ შეძლო. 1336 წლის პირველ ნახევარში ართა-ხანის ზეობის ქამს, ბევრმა ამირამ მოახერხა დამოუკიდებლობის მოპოვება, თუმცა გამდგარნი მარტოდენ ამით როდი კმაყოფილდებოდნენ და ილხანის ტახტისაკენაც ენერგიულად მიაწეოდნენ. მაგრამ, რადგან ამ პრეტენზიების კანონიერებისათვის ჩინგიზიასური შთამომავლობა იყო აუცილებელი, თითოეული ასეთი პრეტენდენტი ჩინგიზ ყაენის სახლის რომელიმე ნაშვილს ამოეთარებოდა ხოლმე და მისი სახელით თავის მზნებს ახორციელებდა. ასეთები ამ დროს საქმაოდ ბლომად გამოჩნდნენ: ალი-ფადიშაჰი, შეიხ ქასან-ბუზურგ („დიდი“) ჯალაირი, შეიხ-ალი ზორას-ნელი, ცრუ-თემურტაში, ჰასან-ქუჩუკ, ჩობანიანი და სხვ.

1336—1337 წლებში, როცა ამათ შორის საილხანოში გააფთრებული შინაომები მიმდინარეობდა. დაპყრობილი ხალხებისადმი ყურისგდების საშუალება არ იყო. შექმნილი მდგომარეობა კარგად გამოუყენებიათ შარვანსა და საქართველოში და თათართა ბატონობა უარუყვიათ. ეს გარემოება პირველად ქვეყანაში მყოფი თათრების განდევნაში უნდა გამოხატულიყო. ვახუშტის თქმითაც, გიორგი ბრწყინვალემ „მოსრნა ყოვლნი (თათრები) საზღვართაგან თვსთა“¹.

ზოგიერთი გვიანდელი ცნობით, ქართველებს ამ დროს მარტო ეს არ უემაღრიათ და აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის ძველ ყმადნაფიც ქვეყნებსაც მიშველებიან. როგორც მ. ბროსესეული „ქართლის ცხოვრება“ გვაუწყებს, „კვალად შემოიკრიბნა (გიორგი მეფემ) სპანი და შევიდა რანს, (სადაც) ვერ-ვინ წინაღუდგა, და მუნიჰან შევიდა იირვანს და დაიმორჩილა იგინიცა და მოხარკე ყუნა დარუბანდამდე, ქუთაის ლეკითურთ“².

გიორგი ბრწყინვალის ეს წარმატებანი სარწმუნოა. თათრები ამ დროს ისეთ შინააშლილობაში იყვნენ, რომ ქართველებისათვის მართლაც ვერ უნდა გაეწიათ სერიოზული წინააღმდეგობა. გამათავისუფლებელი ლაშქრის გამარჯვება უნდა გაეადვილებინა აგრეთვე სათართა მფლობელობით შეწუხებულ რანისა და შარვანის მკვიდრი მოსახლეობის მხარდაჭერასაც.

¹ ვახუშტი, საქართველოს ისტორია, I, გვ. 277.

² ქართლის ცხოვრება, მ. ბროსეს გამოცემა, I, გვ. 448.

მართალია, ადარბადაგანში განმტკიცებულმა შეიხ ჰასან-ქუჩუკმა მალე აიძულა გიორგი მეექვსე კვლავ ეცნო თათრის ბატონობა (1338 წ. მეორე ნახევარში), მაგრამ საჩოხბანიანო-საქართველოს პოლიტიკური ურთიერთობა სხვა კატეგორიის მოვლენა იყო და ისე ვეღარ აბრკოლებდა ქვეყნის განვითარებას, როგორც ილხანთა მფლობელობა.

• • •

ჩინგიზიან თათართა მფლობელობამ მეტ-ნაკლებად ქართველთა ცხოვრების თითქმის ყოველ სფეროში აღბეჭდა თავისი მავნე კვალი.

თათრებმა ჯერ კიდევ პირველ ლაშქრობათა დროს მიაყენეს მნიშვნელოვანი მატერიალური ზარალი საქართველოს სამხრეთ-დასავლეთ მხარეს (სომხითი, ჰერეთი).

განსაკუთრებით დიდი რბევა-ოხრება განიცადა ქვეყანამ 1236 წელს. თათრები ამ დროს ქვეყანას „მოეფინეს მსგავსად მკალთა ოკრებად და პოცად“.¹ „ჰერეთი და კახეთი, სომხითი და ქართლი და აღმართ კარნუ ქალაქამდის—ყოველი ქუეყანა მწარესა ოკრებასა შინა იყო: არბევდეს, ტყუე ჰყოფდეს, სრვიდეს მამაკაცთა, ვიდრე დედათა და ყრმათა ტყუედ წარიყვანებდეს“². დიდად დაზიანდა ქვეყანა, განსაკუთრებით სამცხე დავით ულუს აჯანყების დროს, ჯავახეთი — თეგუდარის ურდოს თარეშის ჟამს, იმერეთი, შიდა ქართლი და ქართლის მთიანეთი — ნარინ დავითისა და დავით მერვის წინააღმდეგ თათართა ბრძოლის დროს და ა. შ.

თათართა მძლავრობა ყველაზე მეტად მაინც ქვემო ქართლს, ჰერეთს და კუხეთს დააჩნდა: მოიშალა რთული სარწყავი მოწყობილობა, გავერანდა სოფლები, ქალაქები, გაწყდა ან ამ მხარეებს გაეცალა მოსახლეობა...

ამ კრილობათა მოშუშება და მდგომარეობის გამოსწორება ველში საქართველომ ვეღარ შეძლო. ველდაკარგულ და ზეგანს შერჩენილ ქვეყანას კი რაიმე სერიოზული დაწინაურების ძალა აღარ შესწევდა და ისიც საუკუნეების მანძილზე უილაჯოდ ტყუპნიდა ერთსა და იმავე ადგილს.

¹ ქ ა მ თ ა ლ მ წ ე რ ე ლ ი, გვ. 187.

² ი ქ ვ ე, გვ. 190—191.

დიდი იყო ადამიანთა მსხვერპლი. ქვეყანაში მტრის რბევა-თარეშებს გარდა, ბევრი ქართველი იღუპებოდა თათართა ლაშქრობებში, რომლებშიც მონაწილეობა დაპყრობილ ქვეყანას ვალად ედო. ათასობით ქართველი მოლაშქრე დაეცა კარნუ ქალაქთან, რუმის თურქებსა და თათართა ზორის გამართულ ბრძოლაში (ქართველები აქ ორივე მხარეს იბრძოდნენ), ბაღდადის აღების დროს, სიბაზე, ეგვიპტის სულტნის წინააღმდეგ ლაშქრობებში და ა. შ.

მომთაბარეებს მეფის ძლიერი ხელისუფლება არ აწეობდა. ამიტომ მრავალმთავრობა მიიღეს და მთავარ-ერისთავებს მისცეს მხარი. თათართაგან ზურგგამაგრებულ შინაგან რეაქციასთან მეფე ველარ იბრძოდა წარმატებით.

მართალია, გიორგი ბრწყინვალემ სცადა პროგრესის ძალა ძველი პრესტიჟის აღდგენა და საკადრისი მიაგო რეაქციას, მაგრამ მართო ეს საქმეს არ შეელოდა, აუცილებელი აყო გაერთიანების ბანაკს მომავალშიც გაძლიერებისათვის საჭირო პირობებში შექმნოდა, რაც აღარ მოხერხდა და ჩინგიზიანთა მფლობელობის ხანაში ძირგანმტკიცებულმა რეაქციამ საუკუნეთა მანძილზე დაჩიზა ქვეყნის აღმავალი განვითარება. ამგვარი სამეურნეო და სოციალური რეგრესი სავესებით ბუნებრივი შედეგი იყო კულტურული განვითარების ისეთ დონეზე მდგარი დამპყრობელის მძლავრობისა, როგორიც თათრები იყვნენ. „როცა დამპყრობელად ნაკლებ კულტურული ხალხი გამოდის, — წერს ფრ. ენგელსი, — ეკონომიური განვითარება ფერხდება, ხოლო საწარმოო ძალები ნადგურდება“¹.

მძიმე ბზარი გაუჩნდა საქართველოს ერთიანობას. ორმეფობის შემთხვევითი აქტი მალე ქვეყნის პოლიტიკური დაშლის დასაწყისად იქცა. ეს პროცესი შემდეგ ილხანთა პოლიტიკური კურსის მეოხებით სამცხის ჩამოცილებით გაღრმავდა.

XIV საუკუნის 30-იან წლებში, თუმცა მოხერხდა საქართველოს გაერთიანება, მაგრამ ქვეყნის დამშლელ ძალებს ისე მძლავრად გაედგა ფეხი, რომ მათი ამოკვეთაც დიდ ძალა და დროს მოითხოვდა. საქართველოს პროგრესს კი არც ერთი აღმოაჩნდა.

ფრ. ენგელსი, ანტი-დიურიზმი, თბილისი, 1952, გვ. 216 (დაყოფა ჩვენია — ი. ს.).

არც მეორე და იმავე საუკუნის 80-იან წლებში განვითარებულმა საგარეო გართულებებმა კვლავ რეაქციას გაუხსნა გზა.

დაშლა-განქრობის ტენდენციამ ეკლესიაშიც მძლავრად იჩინა თავი. აფხაზეთის კათალიკოსი უკვე XIII საუკუნის მიწურულიდან ესწრაფვოდა ძველი მდგომარეობის აღდგენას, რაც წარმატებით დამთავრდა XV საუკუნის მეორე ნახევარში.

გამწვავდა მთისა და ბარის ურთიერთობა. თათრებთან ქვეყნის გართულებებით ისარგებლეს მთიელებმა და ბარის კულტურულ-პოლიტიკური მეურვეობისაგან თავდახსნა სცადეს. ამ მიზნით დაერივნენ მეფის მოხელეებს თუ კულტის მსახურთ და იწყეს მათი ხოცვა. ერთი სიტყვით, როგორც იმდროინდელი წყარო მოწმობს. იქ „მრავალფერნი უ ლ უ ს ო ბ ა“ იყო¹. გიორგი ბრწყინვალე? აბორგებულები მთის დაცხრობა კანონმდებლობის საშუალებით სცადა. მის მიერ მთიულთათვის გაჩენილი სამართლის წიგნი მკაცრ სასჯელს აწესებდა მეფის მოხელეთა მკვლელობისათვის. „ერისთვის ზიკუდილი, — ვკითხულობთ აქ, — ვით აროდეს კადრებულა. აგრე ნუმცა ვისგან იკადრების.

და თუ ვის ღმერთი შერისხდეს და შეცოდება აზომ დღე, დაემართოს და მოკლას ერისთავი, ვითა უმსგავსო არის და უსაზომო შეცოდება, აგრეთვე დამეტებული დიდი პატიჟი და გარდაცდევინება დარბაზით ეკითხოს; გარდახუეწა, მამულის წაღება და სისხლა მის გუარსა ზედა დაიურვოს და გარდაიხუეწოს.

და მამულისა, რაზომ წლამდის დაიჭირვის, ამაღ არ გაეაჩინეთ, რომე უსაზომო იყო და არაოდეს ქმნილიყო და არცა ჩუენ წესადვე ვდებდით.

და თუ რადმე იქმნას, მის ქამისა მეფემან იკითხოს, რაჟამცა უფრო ძნელად იკითხებოდეს“².

გიორგი ბრწყინვალის დროს მნიშვნელოვანი ღონისძიებები გატარდა შეტევაზე გადმოსული მთიანეთის უკუსაგდებად და ძველი მდგომარეობის აღსადგენად, მაგრამ ამას დიდი შედეგი არ გამოუღია, რადგან საქართველოს ბარის საამისოდ აუცილებელი მოღონიერება აღარ მოხერხდა.

1 ი. დოლიძე, გიორგი ბრწყინვალის სამართალი, თბ., 1957, გვ. 101.

2 იქვე, გვ. 104—105.

XIV საუკუნის დამდეგიდან, როცა თათართა სოციალურ-ეკონომიურ წყობას დაპყრობილ კულტურულ ხალხთა ცხოვრების წესმა სძლია, ვილის არისტოკრატიის შთამომავალნი ადგილობრივ ფეოდალებს მიწათმფლობელობაში შეეცილნენ. ასეთ ვითარებაში დიდი საფრთხე შეექმნათ საქართველოს ისეთ განაპირა მხარეებს, როგორიც იყო საათაბაგო სომხეთში და საარიშიანო შაქში. მომთაბარენი განსაკუთრებით ძლიერად იყვნენ ფეხმოკიდებულნი შაქში. აქ ისინი სხდებიან XIII საუკუნის 60-იანი წლებიდან, როცა საარიშიანოს ამ ნაწილში „სიბა“ შეიკრა. თათართა მოსახლეობის გამრავლებამ ამ ქვეყანაში და იმ ტენდენციების გაღრმავებამ, რომლებიც XIV საუკუნიდან მტკიცედ იკაფავს გზას მომთაბარეებში, გააპირობა საარიშიანოს ერთი ნაწილის საქართველოსგან მოწყვეტა. XIV საუკუნის მიწურულს აქ უკვე შაქის მონღოლური სამფლობელო არსებობს, რომლის მმართველობაც ორლატთა თათრული ტომის ბელადს უპყრია ხელთ¹.

ფეოდალური საქართველო არ შეურიგდა შაქის დაკარგვას და დიდხანს ენერგიულად იბრძოდა მისი დაბრუნებისათვის, მაგრამ ეს აღარ მოხერხდა.

ტერიტორიული შემცირების გარდა, ამ ფაქტს სხვა უარყოფითი მნიშვნელობაც ჰქონდა. ქრისტიანობის იმ დევნა-შევიწროების ვითარებაში, რაც XIII საუკუნის მიწურულიდან გაჩაღდა საილხანოში, დიდ გასაჭირში აღმოჩნდა შაქის მკვიდრი ქრისტიანული მოსახლეობა. მართალია, ისინი კარგა ხანს მტკიცედ ადგნენ ჰამაპაპურ სარწმუნოებას, მაგრამ თათართა პოლიტიკურსა და სოციალურ ბატონობას თავისი გაჰქონდა და ისლამი თანდათან სულ უფრო და უფრო იკიდებდა ფეხს. ქართული კულტურული საქმიანობის მოწყვეტა და სჯულის შეცვლა ხელს უწყობდა მკვიდრი მოსახლეობის გადაგვარება-გათათრებას.

მძიმე ვითარება იყო საათაბაგოშიც (სომხეთი). საოაო საშინელ ბასეკობას ზედ ერთვოდა თათართა ურდოების მომთაბარეობა.

დიდი დაქვეითება განიცადა კულტურულმა ცხოვრებამაც. ამ მხრივ ნიშანდობლივია თვითმხილველის ცნობა. „გადატრიალებინ

¹ ნ. ბერძენიშვილი, აღმოსავლეთ კახეთის წარსულიდან, მომთხილველი, III, თბილისი, 1953, გვ. 72.

დროს (თათართა გაბატონება — ი. ს.), რომელმაც ახლახან დაგვირღვია მშვედობა,—წერს ის,—სკოლები მოსაქეს, სწავლულები განადგურეს და უპირველეს ყოვლისა ეს განათლების კერასა და სწავლულთა სამშობლო ხორასანში მოხდა“. დაპყრობილ „ქვეყნებში მეცნიერ-სწავლულები, — განაგრძობს ისტორიკოსი, — ხმალს მსხვერპლნი გახდნენ. მათი შემცველები კი, რომლებიც „არარაობისაგან“ აღმოცენდნენ სწავლობენ მხოლოდ უიღურულ ენასა და დამწერლობას“¹.

ირანულმა კულტურამ ამ დროს გაცილებით დიდი მსივერპლა გაიღო, ვიდრე ქართულმა, რომელმაც ლიხთიქითში მაინც უკეო დაიცვა თავი, მაგრამ კულტურული ბერძნულისა და არაბულის ადგილი ჩვენშიც უტრადიციო უიღურულმა და უმწერლობო მონღოლურმა დაიჭირა. ეს გარემოება თათართა მფლობელობის ხანაში ჩვენი ქვეყნის კულტურული დაცემის უტყუარი მოწმობაა².

დამპყრობლის ყოფა-ცხოვრების ზოგიერთმა წესმა აქ-იქ გზა გაიყვანა ფეოდალური ქართული საზოგადოების ზედა ფენაში. ვახუშტის დაკვირვებით, ქართული „წესნი რომელნიმე ფლობასა შინა თათართა ყვენობისასა შეიშლებოდნენ“³. ეს „რომელნიმე შეშლილნი წესნი“, მისივე თქმით, არის „დაბალ ნოხთა ზედა სხდომანი, ეკლესიასა შინა მოუხდებლობა ქუდისა... სხვანიცა უფრონი მრავალნი, ვითარცა იტყვის ორცოლიანობასა და სამცოლიანობასა და მეფეთა წინააღმდეგობასა და განდგომასა“⁴.

უკანასკნელი, რა თქმა უნდა, თათართაგან შეძენილი ამბავი არ არის. „მეფეთა წინააღმდეგობა და განდგომა“ ანუ შინაკლასობრივი და კლასობრივი ბრძოლა საქართველომ მომთაბარეთა გამოჩენამდე დიდი ხნით ადრე იცოდა. მათ ჩვენში მხოლოდ გაამწვავეს სოციალური ურთიერთობა.

თათართა საოჯახო ყოფის აშკარა გავლენა იყო, როგორც სწორად მიუთითებს ვახუშტი, მრავალცოლიანობის ფაქტები ამ პერიოდში. ამ მხრით სანიმუშოდ დემეტრე მეორე კმარა. მას საში

¹ А. Мюллер, История ислама, III. სპ. 186, გვ. 252.

² ნ. ბერძენიშვილი, ეპიზოდი ფეოდალურ საგვარეულოთა სამამულო ბრძოლიდან, გვ. 202.

³ ვახუშტი, საქართველოს ისტორია, I, გვ.

⁴ იქვე.

კოლი ჰყავდა. ამას ვერც მოყვასი ქამთალმწერელი მალავს და მეფის კეთილთვისებების ჩამოთვლის შემდეგ დასძენს, რომ იგი „სისრულისაგან მცირედ მიდრკა, და აღერია წარმართთა, და ის-წაენა საქმენი მათნი, უძლებებისა და სიძვისა“¹.

დემეტრეს მრავალცოლიანობას უფრო პოლიტიკური მოტივები განსაზღვრავდა, ვიდრე თათრული „უძლებობა და სიძვისადმი“ მეფის მიდრეკილება, მაგრამ აშკარაა, რომ სამი ცოლის შერთვა მხოლოდ ახალ ვითარებაში იყო შესაძლებელი. ქართველი პროგრესისტები ამ უცხო წესს ისეთივე ძალით ებრძოდნენ, როგორც თვით თათრობას საერთოდ. ასე, მაგალითად, ნიკოლოზ კათალიკოსი მეფეს „განრისხებული უთქმიდავე და ამხელდა მრავლად“. თუმცა დემეტრეს მაინც „ვერ არწმუნა“ ამ საქმის მიუღებლობა². და ეს იმიტომ, რომ, ეტყობა, მხოლოდ ზნეობრივი პოზიციებიდან უტევდა და ამანვე გააპირობა მისი დამარცხება³.

რაც შეეხება ნოხზე ჯდომასა და ეკლესიაში ქუდით შესვლის „წესებს“, ცნობების უქონლობის გამო არ შეგვიძლია გადაჭრით ვთქვათ, ესენი მართლაც XIII—XIV საუკუნეში შემოვიდა ჩვენში, თუ ნაგვიანევი „თათრობის“ შედეგია.

თათართა მფლობელობა ქართულ ლექსიკასაც დაეტყო. ამ დროს შემოვიდა და დამკვიდრდა ჩვენში ბევრი მონღოლური სიტყვა: ელჩი⁴, ქეშიკი⁵, იასალი⁶, თუმანი⁷ და სხვ.

ამავე ეპოქიდან ვრცელდება ჩვენში მონღოლური ანთროპო-

1 ქამთალმწერელი, გვ. 282.

2 იქვე, გვ. 292.

3 იქვე.

4 იქვე, გვ. 220, 229.

5 ამ სიტყვის მონღოლური ნაირსახეობანია ქესიკთუ || ქეშიკთუ. სომხურ წყაროებში იგი ქესიკთუს ფორმით გვხვდება (გ. აკანეცი, გვ. 45), ქართულშია — ქეშიკი (ქამთალმწერელი, გვ. 407) და ა. შ.

6 იასალი ჩვენ დადასტურებული გვაქვს სა-ო აფიქსალური წარმოების ერთ სიტყვაში სა-იასალ-ო (გურული დიალექტი), რომელიც გვხვდება წყეულაში: ზაენი „საიასალდ მოქცეულიყოს“, ე. ი. დამნაშავე თათრულ სასამართლოს კარზე მისულიყოს, სადაც მართალი სამართალი მიეგება.

7 ივ. ჯაფარიშვილი, ქართული საფას-საზომთა მკოდნეობა ანუ ნუმიზმატიკა-მეტროლოგია, ტფილისი, 1925, გვ. 23, 37—39.

ნიმეები: ბალათურ¹ || ბაჰადურ², ჯიგდა³, ჩალატარ⁴ და პრავალ-სხე.

დამპყრობელისაგან შეუვალი ვერც ადგილობრივი გეოგრაფიული ნომენკლატურა დარჩა⁵.

თათართა მძლავრობის ძნელად თუ შედარებით აღვილად აღმოსაფხვრელი შედეგები ქვეყნის წინსვლას გზას ველარ შეუკრავდა, თუ საქართველოს საამისოდ ხელსაყრელი გარეპოლიტიკური პირობები შეექმნებოდა, მაგრამ ეს აღარ მოხდა და პროგრესიკ დიდი ხნით შედგა.

1 ეს ანთროპონიმი დასტურდება გვარსახელში „ბალათურია“.

2 ბაჰადური გვხვდება როგორც გვარებში, ისე პირის სახელებშიც. ბაჰადური მონღოლური ბალათურის გადასპარსულებული ფორმაა. აქედან შეუთვისებული იგი ქართულს. ამას მოწმობს ამ ანთროპონიმის ქართული ვარიანტი „ბა/ა/ლურ“. ამ სახელით იწოდებოდა დემეტრე მეორის ერთ-ერთი ძე (ყამთაღმწერელი, გვ. 292). იგივე ანთროპონიმი („ბა/ა/ლურ“) უდევს საფუძვლად გვარსახელსაც „ბადურაშვილი“.

3 ასე იწოდებოდა დავით ულუს პირველი თანამეცხედრე (ყამთაღმწერელი, გვ. 229, 230, 236, 237). იგივე სახელი ერქვა დემეტრე მეორის ასულსაც (იქვე, გვ. 286) და ა. შ.

4 ეს სახელი მონღოლური ჩალატარის ირანიზირებული ფორმა ჩანს იგი გვხვდება ჟამთაღმწერლის თხზულებაში, კერძოდ, იქ დაცულ ერთ სპარსულ გამონათქვამში: „მან ქუშტემ ჩალატარ“ (გვ. 210). ეს ანთროპონიმი გამოიყოფა ქართულ გვარსახელში „ჩალატარაისძე“, რომლის სახენაცვალ ფორმები უნდა იყოს „ჩხატარაისძე“ და „ჩხატარაშვილი“.

5 „და ვითარ მოიწია სთუელი, წარვიდა ყაენი (აბალა — ი. ს.) ქუეყნად შირვან/შასა, საზღვართა საქართველოსათა, ადგილსა რომელსა უწოდებდნენ ჩალანუსუნს, ესე იგი არს თეთრი წყალი“—გვამცნობს ჟამთაღმწერელი (გვ. 251).

ჩალანუსუნი ადგილის სახელად ანუ ტოპონიმად მეორადია. თავდაპირველად იგი, როგორც თვით ამ სახელიდანაც ჩანს, მდინარეს ერქვა. პიდრონიშია მონღოლური მაწარმოებელი — უსუნ (წყალი) ამაზე ნათლად მიუთითებს.

რაშიდ აღ-დინთან ეს პიდრონიმი „ჩალან მორენის“ (მურენ — მდინარე) ფორმით არის დადასტურებული (III, გვ. 67).

შ ი ნ ა ა რ ს ი

შესავლის მაგიერ

თ ა ვ ი I

საქართველო თათართა შემოსევების წინ 11

თ ა ვ ი II

მონღოლეთი XIII საუკუნის დამდეგს 30

თ ა ვ ი III

თათართა პირველი ლაშქრობანი საქართველოში 12

თ ა ვ ი IV

ბრძოლა ხეარაზმელთა წინააღმდეგ 64

თ ა ვ ი V

საქართველოს დაპყრობა თათართა მიერ 69

თ ა ვ ი VI

მმართველობის ნომადური სისტემის შემოღება. კოხტასიავის შეთქმულება 81

თ ა ვ ი VII

მმართველობის ქართული სისტემის აღდგენა. ორმეფობა, კვლავ შე-
თქმულება 97

თ ა ვ ი VIII

თათართა მფლობელობის დამძიმება. კლასობრივი ბრძოლის გაძლიერება.
პროგრესის ძალთა შესუსტება 103

თ ა ვ ი IX

აჯანყებანი თათართა მფლობელობის წინააღმდეგ 129

თ ა ვ ი X	
ქეყნის პოლიტიკური დაშლის გარშემო	134
თ ა ვ ი XI	
ქუთათისის ტახტის ანტიილხანური პოლიტიკა	140
თ ა ვ ი XII	
აღმოსავლეთ საქართველოს სამეფო XIII საუკუნის 70—80-იან წლებში. დემეტრე მეფის სიკვდილით დასჯა	150
თ ა ვ ი XIII	
აჯანყება აღმოსავლეთ საქართველოში	158
თ ა ვ ი XIV	
ილხანთა ბატონობის დამხობა	168

საზოგადოებრივი რედაქტორი მ. დუმბაძე
გამომცემლობის რედაქტორი მ. ჭანთარია
მხატვარი გ. ავსაჯანიშვილი
მხატვრული რედაქტორი ნ. ოსკანოვი
ტექნოლოგიური რედაქტორი ვ. ჭიჭინაძე
კორექტორი თ. მაჩაბელი

•

გადაეცა წარმოებას 17/IV-67 წ.
ხელმოწერილია დასაბეჭდად 13/XII-67 წ.
ქალაქის ზომა 60×84¹/₁₆.
ნაბეჭდი თაბახი 11,75.
სააღრ.-საგამომც. თაბახი 9,93.

უე 01893. ტირაჟი 1000. შეეკ. № 806.

ფასი 90 კაპ.

გამომცემლობა „საბჭოთა საქართველო“
თბილისი, მარჯანიშვილის 5.

მე-4 .სტამბა, თბილისი, მელქალაქი
Типография № 4, Тбилиси, Мелхородок